

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

На правах рукопису

Пальчик Сергій Іванович

УДК: 101+314+316.324

**АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПАТРІОТИЗМУ В
КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія
та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
доктор філософських наук,
професор Кавалеров А. І.

Одеса – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I

Теоретичні засади аналізу патріотизму в контексті національної ідентичності.

1.1 Феномен патріотизму в соціально-філософському дискурсі. 9

1.2 Патріотичні підстави національної ідентичності: ретроспективний аналіз. 32

Висновки до першого розділу 53

РОЗДІЛ II

Загальна характеристика структури патріотизму в статичному та динамічному вимірах.

2.1 Закономірності формування патріотизму у контексті соціальних відносин. 55

2.2 Методологічний аналіз аксіологічного аспекту патріотизму 79

Висновки до другого розділу 99

РОЗДІЛ III

Становлення патріотизму в контексті формування національної ідентичності українців.

3.1 Специфіка патріотизму і націоналізму українців в умовах соціокультурних трансформацій. 101

3.2 Традиції українського патріотизму в контексті сучасних глобалізаційних процесів. 124

3.3 Характеристика основних напрямів формування патріотизму українців. 148

Висновки до третього розділу 173

ВИСНОВКИ 176

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 179

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасній Україні триває процес формування та розвитку демократичних суспільних відносин, у зв'язку з чим необхідним є аналіз ціннісних трансформацій, що відбуваються в надрах українського суспільства та сучасної української культури. Становлення української державності формує об'єктивну потребу в стабілізуючих елементах як на загально-соціальному, так і на індивідуальному рівнях. Особливо відчутною стає потреба в патріотизмі як інтегруючій основі, що надає державі й суспільству цілісності, стійкості та довговічності.

Формування патріотизму являє собою не стільки стихійний, скільки керований процес, найважливішим елементом якого є система виховання й освіти. Важливість даного дослідження обумовлена наявністю суттєвого протиріччя у сучасному українському суспільстві між потребою у формуванні патріотизму як важливої соціальної цінності та недостатньою теоретичною і методологічною розробленістю цієї проблеми в соціально-філософському, філософсько-антропологічному та світоглядному аспектах.

Актуальність теми дослідження знаходить своє підтвердження в «Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства», «Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» та «Концепції національного виховання студентської молоді». В цих документах підкреслюється, що патріотизм покликаний дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні повноцінного громадянського суспільства – звідси **наукове завдання** полягає в розкритті аксіологічних аспектів патріотизму в контексті національної ідентичності українців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької роботи кафедри філософії та соціології Державного закладу "Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського"

"Інноваційність в методології та технології наукового й соціального пізнання" (реєстраційний № 0109U000194) і спрямована на дослідження важливих аспектів соціально–філософського осмислення буття соціуму.

Дослідження теоретичних основ патріотизму в умовах військової діяльності розробляється згідно цільової наукової програми № 6 «Розвиток гуманітарної та соціальної сфери у Збройних Силах України у площині актуальної наукової проблематики: «Удосконалення форм та методів реалізації соціальної та гуманітарної політики держави у ЗС України» на замовлення Департаменту соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України.

Мета дослідження полягає в концептуалізації патріотизму в контексті національної ідентичності.

Для досягнення мети дослідження були визначені наступні **задачі**:

- проаналізувати розвиток ідеї патріотизму в соціальній філософії;
- розкрити особливості структури та основні властивості патріотизму в контексті соціальних відносин;
- здійснити концептуальний аналіз українського патріотизму як соціально-філософського явища;
- визначити місце патріотизму в системі соціокультурних цінностей сучасного суспільства;
- виділити базові складові української національної ідентичності;
- виявити аксіологічну сутність українського патріотизму;
- проаналізувати ціннісні підстави патріотизму в контексті сучасних глобалізаційних перетворень.

Об'єктом дослідження виступає патріотизм як соціально-філософське явище.

Предметом дослідження є аксіологічні аспекти патріотизму в контексті національної ідентичності.

Методи дослідження. Методологічний фундамент дослідження склали загальнонаукові принципи системно-структурного та структурно-

функціонального аналізу в поєднанні з конкретно-історичним методом, що надало можливість простежити генезис розвитку предмета дослідження у статичному та динамічному вимірах. Для реалізації теоретичних завдань використовувалися такі методи теоретичного та емпіричного рівня як ретроспективний аналіз філософських поглядів на предмет дослідження; порівняльний аналіз різноманітних підходів до пояснення патріотизму і його складових; індуктивний синтез на основі екстраполяції виявлених закономірностей і узагальнень в реальну соціальну і духовну українську дійсність.

Теоретичну базу дослідження утворюють роботи вітчизняних і зарубіжних філософів, соціологів, істориків, політологів, матеріали наукових конференцій. У роботі використано офіційні державні документи. Антропологічний аналіз в рамках теорії та методології соціальної філософії сприяє виявленню об'єктивної природи і сутності патріотизму.

Методологічною основою дослідження є соціокультурний підхід, що дозволяє розкрити соціальні, культурні та політичні елементи суспільства в єдності та отримати уявлення про суспільство як складний соціальний об'єкт. Соціокультурний підхід дозволяє по-новому оцінити роль патріотизму як консолідуючого початку в складних і суперечливих процесах, викликаних радикальними змінами суспільних відносин в нашій країні.

Аналіз основних тенденцій розвитку національної самосвідомості українців, а також оцінка можливих перспектив формування та подальшої еволюції суспільних відносин, які передбачають звернення до дослідження процесів, поки ще далеких від свого завершення, актуалізували використання методів ймовірнісного соціального прогнозування.

Наукова новизна отриманих результатів. Вперше в сучасному українському філософському дискурсі виконано дисертаційне дослідження, в якому розкрито аксіологічні аспекти патріотизму в контексті національної ідентичності українців. Вирішення конкретних задач сприяло досягненню

мети дослідження, зумовило і підтвердило наукову новизну здобутих результатів.

Вперше:

- на основі загальнонаукового та соціально-філософського аналізу запропонована авторська концепція патріотизму, в рамках якої патріотизм розуміється як соціальне відношення до Батьківщини, що є ціннісним відображенням у свідомості й практичних діях людей інтерсуб'єктивного зв'язку з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом;

- проаналізовано вплив культури глобалізму на формування сучасного українського патріотизму і доведено, що поглиблення процесів глобалізації об'єктивно вимагає від держави турботи про збереження своєї цивілізаційної ідентичності, що, в свою чергу, актуалізує функціонування патріотичних цінностей і установок в сучасному українському соціумі;

уточнено:

- аксіологічну інтерпретацію патріотизму; доведено, що діалектика ціннісних аспектів патріотизму укладена, перш за все, в складному поєднанні соціоцентристської та антропоцентристської спрямованості політичних умонастроїв соціального суб'єкта, в якому синтезуються ідейні погляди, політичні орієнтації, історичні знання, національна самосвідомість, етичні імперативи, психологічні переживання суб'єкта;

- діалектику суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин як сутнісних підстав патріотизму і доведено, що патріотизм спрямований в першу чергу на людей, що є і суб'єктом, і об'єктом патріотизму;

- місце патріотизму у процесі морального виховання молоді; патріотизм визначено однією з основних світоглядних характеристик інтелектуальної та військової еліти України.

Отримали подальший розвиток:

- соціально-філософські аспекти співвідношення націоналізму та патріотизму в сучасній культурі й показано, що зміцнення

загальноукраїнського патріотизму може стати інструментом зниження міжетнічної напруженості в сучасних соціально-історичних умовах української дійсності;

- дослідження аксіологічних особливостей національної ідентичності українців на основі об'єднання їх об'єктивних і суб'єктивних складових, що включають в себе захист цивілізаційної ідентичності, національної самобутності, соціокультурних цінностей, етносоціальних архетипів українського соціуму, збереження національної культури та розвиток науки та освіти;

- положення, що виховання і розвиток людини в складному контексті сучасних міжнаціональних відносин повинні бути орієнтовані на об'єктивне наукове розуміння всіх складових патріотизму, пройняті гуманістичною ідеєю, спрямованою на повагу до людей незалежно від їх етнічної приналежності та віросповідання.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження формують основу для подальших розробок проблеми гармонізації соціальних відносин у сучасному українському суспільстві. Отримані результати можуть бути використані при розробці та викладанні курсів з філософії, соціології, соціальної філософії, філософії культури, політології, а також спецкурсів, в тематиці яких враховуються проблеми соціально - філософського аналізу суспільних відносин, аксіології, національної ідентичності та патріотичного виховання. Також основні положення дисертації можуть бути використані органами соціального керівництва та адміністративного управління при створенні програм, спрямованих на організацію спільних дій, що вимагають взаєморозуміння між соціальними індивідами та локальними людськими спільнотами в сучасному українському соціумі.

Науково-практична значимість роботи полягає в розробці теоретичної концепції становлення українського патріотизму в контексті соціокультурних процесів, пов'язаних із трансформацією системи цінностей. Матеріали та висновки дисертації можуть служити філософським і методологічним

підґрунтям у розробці нових напрямків дослідження сучасного українського патріотизму, національної ідентичності в філософії, антропології, культурології, політології, соціології та інших гуманітарних науках. Результати дисертації сприятимуть становленню уявлень про конструктивну роль патріотизму в подоланні системної кризи сучасного українського суспільства, в зміцненні його цілісності, згуртованості та гармонізації соціальних відносин.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи і результати дослідження обговорювались на наукових, теоретичних семінарах, засіданнях кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», а також знайшли відображення в доповідях і повідомленнях на міжнародних наукових, науково-практичних конференціях: «Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку» (Дніпропетровськ, 24-25 листопада 2011р.); Створення та модернізація озброєння та військової техніки в сучасних умовах» (Феодосія, 6-7 вересня 2012р.); «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 2-3 жовтня 2012 р.).

Публікації. Основні ідеї та положення дисертаційного дослідження відображені у 8 публікаціях. Зазначені публікації є авторськими, серед них 5 статей у спеціалізованих фахових виданнях з філософії та 3 – тези та матеріали міжнародних наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Мета і завдання дослідження визначили послідовність викладу матеріалу та структуру роботи, яка включає вступ, три розділи, які поділяються на сім підрозділів, висновки до кожного розділу, загальні висновки та список використаних джерел. Обсяг дисертації – 199 аркушів. Список використаних джерел – 214 найменувань – займає 20 аркушів.

РОЗДІЛ I

Теоретичні засади аналізу патріотизму в контексті національної ідентичності.

1.1 Соціально-філософський аналіз сутності патріотизму як соціокультурного феномену.

Соціально - філософський аналіз проблеми патріотизму має міцну наукову традицію, початок якої покладено в працях античних філософів. Проблема патріотизму та його формування характеризується багатством змісту, різноманітністю спрямованості, відмінностями в рівні теоретичного осмислення, своєрідністю творчих підходів до розгляду багатьох її аспектів.

Динаміка дослідження проблеми патріотизму в руслі української філософської думки включає періоди піднесення та спаду. Постійна і активна розробка проблеми патріотизму на глибокому теоретичному рівні в Україні почалася в ХІХ столітті. Філософське осмислення патріотизму здійснювалось різними течіями і напрямками української філософської думки, такими як слов'янофільство, лібералізм, соціал-демократизм, народництво, релігійний містицизм та іншими. Слід зазначити колективний внесок М. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, а також Т. Шевченко, Л. Українки, І. Франка та інших. Але особливо активно і плідно розроблялася ця проблема в ході формування та розвитку української національної ідеї. Саме представниками даного напрямку вітчизняної філософської думки були розроблені теоретичні основи патріотизму. Найважливіші методологічні положення, пов'язані з розумінням його природи, сутності, ролі та місця в умовах української дійсності.

Проблема збереження національної ідентичності проявилася в науковій творчості представників українській еміграції та була відображена в працях цілого ряду філософів, які намагалися зберегти національні корені української культури і самобутності, знайти опору для відродження нових сходів на українському ґрунті. Серед імен цих мислителів, які продовжили розробку і розвиток феномену патріотизму в концепції національної ідеї в складний період

в житті нашої країни можна виділити Д. Донцова, Г. Липинського, Г. Плеханова, П. Струве, В. Соловйова Л. Карсавіна, І. Ільїна, С. Левицького, Н. Лоського, Г.Флоровського, та інших.

В офіційній філософській науці радянського періоду, досліджувався й пропагувався феномен радянського патріотизму з точки зору соціалістичної класової ідеології, розробка проблем патріотизму та його формування в радянському суспільстві, здійснювалася дуже активно, хоча в більшій мірі на ідеологічному, а не на теоретичному рівні, що тим не менш, сприяло вирішенню цілої низки важливих питань в інтересах функціонування соціалістичної системи.

Значний інтерес для розуміння проблеми патріотизму, його формування і ролі в сучасній українській соціальній філософії представляє науково-дослідна література останніх двадцяти років. За цей час з'явилося чимало робіт, які характеризуються творчим, дослідницьким підходом до осмислення проблеми у всій її глибині і складності. Наявність значної кількості літератури з даної проблеми свідчить про певний інтелектуальний прорив в осмисленні її найбільш істотних сторін завдяки активізації відповідних досліджень в галузі філософських, історичних, політологічних, соціологічних, психологічних наук. Тим самим створено певний заділ для продовження теоретичних досліджень з цілого ряду найважливіших аспектів проблеми, здійснення системного філософського аналізу патріотизму як соціально – філософського феномену та умов його розвитку в сучасному українському суспільстві.

У проблемне поле наукових досліджень включені такі питання, як переоцінка цінностей, зміна ціннісних підстав ідентифікації, відношення до патріотизму різних соціальних груп, роль патріотичних цінностей у формуванні громадської думки та ін. Особливий інтерес представляють роботи щодо розробки методології і теорії системних особливостей українського суспільства, духовного життя, етнічних процесів, соціального прогнозування та моделювання суспільного розвитку – В. Андрущенко, Ю. Бадзьо, А. Бичко, М. Верникова, Р. Додонова, А. Кавалерова, Л. Кримець, О. Пунченко, М.

Слюсаревського, Л. Снігур, В. Тарасенко, В. Шинкарука, С. Ярмуся та ін.. Ці дослідження допомагають зрозуміти і дослідити місце і роль патріотизму в умовах сучасної української дійсності.

Проблема відношення до Батьківщини в якості предмета наукового аналізу традиційно привертала і продовжує привертати увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних дослідників. Слід зазначити, що в західній науці, крім загальної її постановки, простежується також прагнення вчених розглядати різні пов'язані з нею питання з точки зору спадкоємності національно-державного розвитку своєї країни і в контексті її культурно-історичної традиції. Так, наприклад, в об'ємному дослідженні німецького дослідника В.Тюне поняття «Батьківщина» аналізується в політичному, філософському, соціально-культурному, географічному сенсі як ціннісна категорія і як почуття, притаманне людям в сучасному західному суспільстві [213; с. 36]. Комплексне дослідження цієї категорії, а також місця і ролі патріотизму в історії та сучасній масовій свідомості французького суспільства зроблено Ж.Леньяном [199]. Американський вчений Л.Дуб проаналізував психологічні основи патріотизму у співвідношенні з іншим феноменом масової свідомості – націоналізмом [184; с. 62-66].

Слід підкреслити, що до теперішнього часу в нашій країні практично не аналізувався зарубіжний досвід наукового розгляду проблем патріотизму. Між тим, таке дослідження було б корисним, оскільки західні автори приділяли і продовжують приділяти значну увагу теоретико-методологічним і історичним аспектам означеного феномену.

З огляду на вищенаведене зазначимо, що ступінь загальнотеоретичної розробки проблеми патріотизму в Україні все ще далекий від відповідності потребам нашого часу. Також має місце слабка орієнтація наукових досліджень на вирішення найважливіших завдань практичного характеру, пов'язаних з формуванням у молоді української національної ідентичності, високої громадянської культури та державного патріотизму.

В запропонованому дослідженні патріотизм, як об'єкт соціально – філософського аналізу розглядатиметься в трьох аспектах: по-перше, онтологічному - як реально існуюча складова буття, що проявляється як екзистенційні почуття, усталені переконання та суспільні ідеї, по-друге, у гносеологічному - як процес та результат відображення в свідомості людини соціальної дійсності; по-третє, у аксіологічному - як ставлення соціального суб'єкта до світу через значимість духовних і матеріальних орієнтирів, ціннісних орієнтацій та морально – етичних норм.

Онтологічний аспект пізнання патріотизму стосується його сутності, загальних тенденцій та процесів функціонування і розвитку. Разом з тим онтологічний аспект безпосередньо і опосередковано стосується людини з її соціальними якостями, оскільки людина як суб'єкт соціальної практики включена в систему соціальних відносин. Це є об'єктивною основою різноманіття точок зору з питання про онтологічну сутність патріотизму. Цілком очевидно, що різні історичні ситуації, характер окремих тенденцій суспільного розвитку, відмінні світоглядні позиції дослідників обумовлюють різні підходи до розуміння сутності патріотизму. Можна стверджувати, що в процесі соціально-історичних трансформацій сама сутність досліджуваного феномену еволюціонує і наповнюється новим змістом.

Гносеологічний аспект дослідження поняття патріотизму пов'язаний з відображенням реальної дійсності в індивідуальній та суспільній свідомості на двох рівнях: емоційному та раціональному. За допомогою епістемологічного методологічного апарату вирішуються питання: яким чином здійснюється процес пізнання патріотизму, яка роль суспільної практики та соціальних досліджень в його пізнанні. Гносеологічний аспект розуміння патріотизму відображає його структуру як результат рефлексії. Структуру патріотизму в теоретико-гносеологічному аспекті можна представити як феномен, що проявляється на двох рівнях: науково-теоретичному та буденно-повсякденному. Як в соціально-історичному плані, так і з точки зору теорії пізнання патріотизм,

безсумнівно, присутній як в нормативно – правових, освітніх настановах, так і в буденно повсякденній свідомості людини.

Аксіологічний і праксеологічний аспекти в розумінні патріотизму відображають зв'язок свідомості з практичною діяльністю людини. Ці аспекти патріотизму дають один з найбільш яскравих зразків активної ролі суб'єкта по відношенню до буття, і слугують мотиватором вчинків як у повсякденній діяльності, так і в справі захисту Вітчизни. Поряд з телеологічною, дієва сторона патріотизму є вирішальною, бо вона виступає результатом «роботи» емоційного та раціонального рівнів пізнання, що трансформує волю та ідею в матеріальну силу. Тому саме цей аспект аналізу буде покладено в основу даного дослідження.

Соціокультурний підхід є основним у даному дослідженні, згідно якому соціум розуміється як соціокультурна відкрита система, яка виникає і змінюється в результаті соціальної взаємодії людей. За Н. Лапіним, характер суспільства визначається «типом антропосоціетальної відповідності», типом сумісності особистісних характеристик членів суспільства з типом самого соціуму [79; С. 3-19].

В сучасному українському суспільстві проблема патріотизму набула особливої гостроти. Вона стала осередком соціокультурних, етнічних, культурно-історичних колізій. Замість колишньої одностайності виникають різні підходи до цінностей, утворюючих основу патріотизму: до традиційних, що здавалися непорушними, політичних та ідеологічних принципів; до історії народу, його культури; до співвідношення держави і громадянського суспільства; до основ побудови багатонаціональної держави та ін. Відповідно, збільшується і кількість ілюзорних уявлень про свою Вітчизну і її взаємозв'язок з іншими територіальними, соціальними та політичними формаціями; зростає різноманіття націоналістичних проявів. Все різноманіття підходів до розуміння патріотизму, наявних у науково-дослідницькій літературі сучасного періоду, можна умовно диференціювати по ряду напрямків, в яких визначаються головні істотні ознаки.

Патріотизм, що розроблявся в першому напрямку, виступає як духовно-релігійне самовиявлення особистості, що досягла вищого рівня розвитку, здатної відчувати божественну по природі любов до Батьківщини, що володіє готовністю до самопожертви і самозречення для її блага. Сам же патріотизм розглядається як найважливіший момент, процесу розвитку особистості, а саме - її духовного розвитку, самовираження. При цьому рівень такого розвитку є дуже високим, оскільки духовна самореалізація особистості передбачає прояв нею цілого ряду найважливіших сторін та якостей, що характеризуються повнотою, цілісністю, оптимальністю і сформованістю. Зміст же цих якостей особистості, самого акту духовності патріотизму, є глибоко релігійним.

У цьому напрямку у всій глибині розкривається духовна природа патріотизму. Духовне постає як найвища цінність: тільки через нього і завдяки йому, людина здатна піднятися до висоти істинного патріотизму. Особлива значимість духовного не тільки в божественності його природи, але і в величезному багатстві культурного, історичного та власне богословського змісту патріотизму, який протягом тисячоліття розвивався в лоні Православ'я. Вищі прояви духовного, такі як істинний патріотизм – є результатом складного і тривалого розвитку суспільства, етносу, особистості.

Даний напрямок має багату історичну традицію. Це пояснюється не тільки величезним, більш ніж тисячолітнім періодом розвитку релігійно-патріотичних поглядів, почуттів, але і значним внеском у розробку даного напрямку з боку багатьох видатних представників влади, Української Православної Церкви, філософських та інших наук.

Приблизно з 20-х років ХХ сторіччя цей напрямок було відсторонено від соціокультурної дійсності нової радянської системи. У результаті соціально-філософського антагонізму виникло і незабаром затвердилося духовно-атеїстичне спрямування, що претендувало на альтернативність духовно-релігійному. Проте атеїстичний компонент зазнав значну еволюцію за роки Радянської влади: від нетерпимо - примітивної, запеклої боротьби з релігією до

ліберально - поміркованого, компромісного ставлення до неї, особливо до її загально визнаних духовних, культурних, історичних та інших цінностей.

У науково-теоретичних дослідженнях 70-х і особливо 80-х років ХХ століття, тобто на завершальній стадії цієї еволюції, патріотизм в якості духовної цінності соціалістичного суспільства нерідко розглядався без яскраво вираженого антирелігійного звучання. Більш того, в цілому ряді досліджень увага до духовно-релігійного змісту патріотизму характеризувалася зацікавленістю, що проявлялася в його розгляді під кутом швидше позитивної, ніж негативної критики. Це було притаманне і роботам значної частини військових досліджень, які вивчають проблему патріотизму.

В останні роки значно зросла роль Православної Церкви в формуванні і розвитку духовних основ патріотизму. В даний час мало хто візьметься «...заперечувати той очевидний факт, що впродовж тисячі років церков була єдиним суспільним інститутом, який кваліфіковано і діяльно займався вихованням народної душі, будучи зберігачем народних святинь...» [158; с. 41].

Відомий релігієзнавець А. Царевський охарактеризував в кінці ХІХ століття заслуги Православної Церкви у розвитку та зміцненні духовно-діяльнісних основ патріотизму у народі таким чином: «освячуючи для людини її природну прив'язаність до рідної землі, віра Православна стала основою народного патріотизму, виховала в народі дух непохитної відданості - церкві і Вітчизні.... Православ'я, споконвіку було і першим словом на войовничому прапорі імперії, і натхненником воїнства на все неймовірно велике, героїчне. Вся історія України, є історією боротьби головним чином за Православ'я» [158; с. 52].

. За останні роки чимало було зроблено для того, щоб повернути з небуття багатющу духовну спадщину України, представлену її найбільшими мислителями. Більшість з них, будучи глибоко релігійними людьми, розглядали найважливіші проблеми людини, її розвитку, відродження, в тому числі на основі патріотизму, керуючись християнським світоглядом, православним віровченням. До чудової плеяди мислителів, які зробили свій внесок у створення і розвиток розглянутого напрямку, можна віднести таких діячів

Церкви, як Митрополит Іларіон, П. Могила, філософів Г. Сковороду, В.Соловйова, К. Леонтьєва, Н. Данилевського, І. Ільїна, П. Юркевича, М.Бердяєва, П.Сорокіна, П. Флоренського, В. Флоровського, письменників і поетів Л. Українку, І. Франко, Т. Шевченка, М.Гоголя та ін. Не маючи можливості коротко охарактеризувати, і навіть оцінити внесок кожного з них у розробку ідей духовно-релігійного патріотизму, важливо, спробувати хоча б коротко розглянути його сутність. У найбільш яскравій і концентрованій формі вона викладається в ряді робіт І. Ільїна, що являють собою свого роду завершення всієї попередньої класичної релігійно-філософської патріотичної вітчизняної думки.

Головний стрижень усієї творчості Ільїна - проблема духовності в усій її складності і різноманітті. Однією з найважливіших складових цієї проблеми є патріотизм. [49]. На думку Ільїна, далеко не кожному судилося любити свою Батьківщину, і, відповідно, стати патріотом. Це пояснюється відсутністю у людей духовного начала, переважанням особисто-егоїстичних або класових інтересів над більш піднесеними, в тому числі істинно патріотичними. Ідея Батьківщини припускає в людині живий початок духовності. Любов до Батьківщини виходить з духовних витоків особистості, здатної до духовної творчості. «Щось, взяте саме по собі, у відриві від духу, - ні територія, ні клімат, ні географічні обставини, ні звичний побут, ні мова. - ніщо окремо не становить Батьківщину, не замінює її і не любить патріотичною любов'ю. Бо все це, взяте в окремності, подібно тілу без душі; все це є не більше ніж її матеріал, але не вона сама» [49; с.222]. Патріотизм може скластися за відсутності будь-якого з цих компонентів. Є люди, що ніколи не бували в Україні і ледь володіють народною мовою, але серцем співають і тремтять разом з душею народною. Таким чином, «щоб осягнути сутність Батьківщини, необхідно піти вглиб свого серця, засвідчити і обійняти поглядом весь обсяг власного людського духовного досвіду» [49; с. 223].

З цього приводу наведемо диференціацію рівнів патріотизму в залежності від розвитку духовності особистості. Перший, нижчий рівень патріотизму,

притаманний більшості людей, живе в їхніх душах у вигляді несвідомої, предметно невизначеної схильності, яка то зовсім завмирає і втрачає свою силу, поки немає належного подразника (у мирні часи, в епохи спокійного побуту), то спалахує сліпою ірраціональною пристрастю, пожежею переляканого і пробудженого інстинкту, здатного заглушити в душі і голос совісті, і почуття міри і справедливості, і навіть вимоги елементарного сенсу. Тоді патріотизм виявляється сліпим афектом і може проявлятися в таких формах, як войовничий шовінізм, надмірне антагоністичне національне самовизначення, лицемірний націоналістичний пафос. Люди, що хворіють таким «патріотизмом», не знають ні те, що вони «люблять», ні те, за що вони це «люблять». Це пояснюється тим, що вони слідуєть не духовним мотивами, а стадному або масового інстинкту у всій його сліпоті.

Другий, вищий рівень патріотизму, притаманний небагатьом людям, що характеризуються духовною свідомістю і світлом божественного осяяння. Саме такий патріотизм є істинним в силу своєї духовності. Він являє собою тимчасове взаємопроникнення інстинктів і душі у зверненні до Батьківщини. Тільки така любов до неї є зрячою і формує; «духовність пристрастно-мудра: що є справжнім патріотизмом» [49; с. 254]. На думку Ільїна, прийшов час, коли людство особливо потребує духовно осмисленого патріотизму бо тільки такий патріотизм зуміє вирішити цілий ряд відповідальних проблем. Для істинного духовного патріотизму характерна не проста прихильність до окремих зовнішніх сторін, ознак Батьківщини, а глибока, сильна любов до їх духовного змісту, до їх духовних проявів, що дійсно заслуговують піднесеного почуття і самовідданого служіння. Розуміючи під Батьківщиною, насамперед, духовне життя народу, сукупність творчих аспектів в цьому житті, Ільїн вважав, що інстинкт патріотизму проявляється не просто у самому «народі», але у народі, що веде духовне життя. Духовно ж оформлений народ не є сама родина, але лише її жива можливість. Тому всі умови і прояви народного життя, безцінні для істинного патріота лише як джерело справжньої духовності.

Слід зазначити, що духовний «симбіоз» народу і особистості ґрунтується на подібному переживанні єдиного і загального духовного предмета. Це духовне єднання виступає різновидом патріотичного єднання, яке після поклоніння Богові. є одним з найглибших і найсильніших проявів людського духа. Патріотизм означає самовіддану любов до Батьківщини [49]. Сила цього почуття перевищує інші, в тому числі і любов до себе. Тільки тоді, коли людина саме так сприймає духовне життя і духовний стан народу, вона знаходить свою Батьківщину і сама стає її справжнім патріотом. У зв'язку з тим, що духовне життя представляє для людини величезну, вищу цінність, заради нього потрібно любити свій народ, боротися за нього і загинути за нього. Саме в цьому екзистенційно проявляється сутність Батьківщини, яку варто любити більше себе. З нею дійсно варто поєднати своє життя і свою долю, і це є справжнім служінням Богу. Тому душа істинного патріота може жити тільки до тих пір, поки вона перебуває в творчому релігійно-духовному об'єднанні з життям свого народу [49; 194].

Проте, вкрай важливо вірно відчувати своє духовне життя і духовне життя свого народу. Для цього необхідно затвердити себе в силах і засобах його самоствердження, тобто, наприклад, прийняти народну мову, народну історію, національну державу, національну історичну свідомість і т.д. як свої власні. У цьому тотожність з духовним життям Батьківщини, злиття патріота з нею. За твердженням Ільїна, патріотизм як стан духовної творчості, може виникнути тільки в порядку автономії (особистої свободи). Іншими словами, набуття Батьківщини повинно бути пережито кожною людиною самостійно й самотньо. Ніхто не може наказати іншій людині любити Батьківщину - ні вихователі, ні друзі, ні громадська думка, ні державна влада.

Ідеї І. Ільїна, викладені в рамках розглянутого напрямку, до середини ХХ століття, не отримали достатнього поширення. Інтерес до них став проявлятися лише останнім часом. Глибоке ж дослідження патріотичної ідеї в духовній спадщині І. Ільїна та багатьох інших мислителів, що представляють означений соціально – філософський напрям, ще тільки починається. Слабкими

сторонами даного напрямку є недостатня визначеність змістовного компонента духовного патріотизму, відсутність його цілісної структури, слабе дослідження взаємозв'язку його з іншими різновидами патріотизму - моральним, державним, етнічним і т. д. Крім того, недостатньо розглядаються можливості духовної самореалізації громадянина - патріота України в контексті реальних проблем і труднощів соціокультурного розвитку українського народу в сучасних умовах.

Наступний напрямок в певній мірі є продовженням попереднього. Його представники, розкриваючи сутність патріотизму, роблять це в нерозривному зв'язку саме з особою, яка є для них вищою цінністю (в тому числі і по відношенню до суспільства). Тому даний напрямок може називатися особистісним патріотизмом. Істотною стороною, що відрізняє його, є те, що в ньому першочергова роль відводиться соціальному суб'єкту. Ідея розуміння патріотизму в особистісному ракурсі отримала своє теоретичне обґрунтування ще у Г.Флоровського. Він розглядав патріотизм як культурну творчість і національну напругу власних сил людства. Саме цей особистісний акт створює, на думку Флоровського, велич країни, формує праведну і благословенну любов до Батьківщини [151; с. 152-188].

Ця ідея, природно, не могла отримати подальшого розвитку в умовах створення потужної державно-адміністративної системи, відчуження особистості і спрямованості проти неї. Тому в перші десятиліття Радянської влади особистість не тільки не виступала в якості суб'єкта патріотизму, але навіть не фігурувала в зв'язку з цим поняттям у вигляді терміна. У партійних документах, ідеологічних роботах більш пізнього періоду в якості суб'єкта патріотизму виступав «радянський народ». Громадським же наукам, що характеризувалися своєю дегуманізованістю, залишалося лише теоретично обґрунтовувати термінологічні побудови вищої інстанції.

У 70-х роках ХХ століття активізувалися зусилля по розробці ідеї особистого підходу до розвитку, формування та виховання особистості в ряді філософських, психологічних і педагогічних досліджень. Патріотична спрямованість даного підходу розроблялася головним чином військовими

вченими і дослідниками, яким, природно, не вдалося ще звільнитися від ідеологічного диктату офіційної науки.

Подолання усіх обмежень, відкидання стереотипів і навіть традицій, що виключають розгляд особистості не тільки в якості вищої, але і навіть відносно самостійної цінності, самодіяльного суб'єкта, а не тільки лише об'єкта виховного впливу, впливу соціально-економічних та інших факторів, особливо активно здійснювалося в кінці 80-х років. Саме в цей період відбулася переоцінка цінностей, що виразилася в гуманізації та демократизації освіти, де патріотизм починає розглядатися як одна з важливих властивостей, якостей особистості, формування якої припускає створення відповідних умов, що сприяють її самореалізації як громадянина Вітчизни, люблячого Батьківщину і відстоюючого її інтереси. Таке розуміння патріотизму особистості не зазнало за останні роки значних змін. Про це свідчать положення низки відповідних документів та матеріалів, на основі яких здійснюється діяльність по патріотичному вихованню української молоді в сучасних умовах [64].

Слід зазначити, що безсумнівним достоїнством даного напрямку, особливо в порівнянні з попереднім, є його гуманістичний характер, спрямованість безпосередньо до людини. Завдяки патріотизму, людина як би ідентифікується з Вітчизною, Батьківщиною. Ось як розкриває тотожність «Батьківщина - це я» А. Агеєв: «Батьківщина - це я в тому сенсі, що у неї немає ніяких більш високих і важливих інтересів, ніж мої, її громадянина, інтереси, у неї немає ніякої іншої «місії», що вимагає на свій вівтар масових жертв, крім природної «місії» бути людським оплотом і полем творчої діяльності людини. Батьківщина - це я в тому сенсі, що я і мільйони подібних мені, власне, і складаємо її живе «тіло». Можна милуватися просторами, можна пишатися багатствами надр, можна без зупину переробляти ці простори і ці багатства в жахливу військову міць, але велич тієї чи іншої країни визначається тільки рівнем людської гідності її громадян» [1].

Особистість в даному напрямку розглядається як суб'єкт патріотизму. При цьому її активна творча роль виявляється в процесі саморозвитку - інтелектуального, морального, духовно-творчого - діяльністю. Основним

моментом активної самореалізації особистості патріота є ототожнення його вищих інтересів, цілей, ідеалів з Батьківщиною, ставлення до якої визначається височиною любові і силою боргу. У своїй основі вихідні положення даного напрямку пронизані гуманізмом, затвердженням в якості вищих цінностей любові, свободи вибору, творчості, можливості самовизначення. З розгляду сутності даного напрямку випливає, що патріотизм можна визначити як духовно-творчий акт піднесення особистості до усвідомлення її неподільності, ідентичності з Вітчизною, як вищою цінністю, необхідності служіння їй та своєму народу. Однак і даний напрямок не позбавлено рядом недоліків. В першу чергу це - недостатня розробка ряду концептуальних положень (критерії патріотизму особистості, їх взаємодія в процесі розвитку у неї любові до Батьківщини з системою соціальних і державних інститутів), а також абсолютизація суб'єкта патріотизму.

До третього напрямку належать найбільш поширені в науково-дослідній, публіцистичній літературі дефініції, що визначають патріотизм як піднесене почуття любові до Батьківщини, що в значній мірі зумовлюється етимологічним значенням самого терміна «патріотизм». Цей напрямок, що фіксує певне, хоча й, безумовно, позитивне, нерідко яскраво виражене відношення до Батьківщини, обмежується головним чином рівнем емоційного відбиття, прояву в абстрактній формі любові до природи, рідного краю, рідної домівки, до картин дитинства і т.д. Саме таким є розуміння патріотизму багатьма людьми, в тому числі тими, що представляють творчу інтелектуальну та культурну еліту країни. Даний напрямок може бути названо піднесено-емоційним. У ньому підкреслюється та виділяється спрямованість, сила, піднесеність самого почуття безвідносно до характеристики суб'єкта і об'єкта, який має для нього виняткове значення.

Для цього напрямку характерне розуміння патріотизму як одного з найважливіших, найбільш піднесених почуттів. Природа цього почуття, дуже багатого за змістом, різноманітного, сильного і стійкого за проявами, не обмежується лише емоційним началом. У зв'язку з винятковою значущістю об'єкта патріотизму - Вітчизни, Батьківщини, - почуття, які відчують до нього,

має яскраво виражену соціальну спрямованість. М. Добролюбов писав: «Ми більше співчуваємо своїй Батьківщині, тому, що більш знаємо її потреби, краще можемо судити про її положення, сильніше пов'язані з нею спогадами спільними інтересами і прагненнями» [40; с. 226].

У руслі розглянутого напрямку патріотизм можна визначити як піднесене, особливо в духовному та соціальному сенсі, різноманітне у своїх проявах почуття любові до Батьківщини, Вітчизни. Слабкою стороною третього напрямку є те, що в ньому переважає емоційний рівень в розумінні сутності патріотизму, недостатньо глибокою є розробка його теоретичних основ, особливо суб'єкт-об'єктного взаємозв'язку, ігнорується діяльнісна сторона патріотизму, сутність якої найбільш повно розкривається в наступному напрямку, який також ґрунтується на розумінні патріотизму як одного з вищих, найбільш значущих почуттів. Однак поряд з емоційною стороною наступний напрям включає також і діяльнісний момент.

Сила патріотичного почуття не обмежується лише глибиною і піднесеністю любові до Вітчизни. Це почуття має спонукати особистість, групу, націю, народ до активних дій, вчинків на благо своєї Батьківщини. В. Липинський писав: «...всяка шляхетна особистість глибоко усвідомлює свою кровну спорідненість, свої кровні зв'язки з Батьківщиною. Жива людина носить у своєму дусі, своєму серці, у своїй крові життя суспільства: вона хворіє його недугами, мучиться його стражданнями, цвіте його здоров'ям, блаженствує його щастям, поза своїми власними особистісними обставинами» [84; с. 413]. Такого роду діяльність є не тільки неодмінною умовою істинного патріотизму, але і його критерієм. Від того, який внесок тієї чи іншої особистості, групи здійснено у справу вітчизни, наскільки та чи інша діяльність відповідає завданням її розвитку, зміцненню, залежить і патріотизм та рівень його сформованості і ступінь прояву у конкретного суб'єкта. Найбільш точно цю думку висловив М. Гоголь, він писав, що історичне значення кожної людини вимірюється її заслугами перед Батьківщиною, силою її патріотизму [33; с. 255].

Найбільш повно і послідовно діяльнісна сторона патріотизму розроблена В.Макаровим. Він, зокрема, писав: «Тільки соціальна дія дозволяє судити про зміст почуттів людини, звернених до Батьківщини. Сама діяльність робить патріотизм реальною ланкою функціонування соціальної системи. Патріотизм є одним з потужних і довготривало-діючих мотивів соціальної діяльності. З іншого боку, наявність у соціальної дії патріотичного мотиву надає їй особливу якість» [89; с.189-190].

Відзначаючи цю характерну особливість даного напрямку, зауважимо, що тут постає питання про необхідність конкретної реалізації патріотизму: дій, вчинків в інтересах Вітчизни, у зв'язку з чим його можна назвати реалізаційно-діяльним. Даний напрямок розглядає природу патріотичного почуття багато в чому аналогічним чином, однак, порівняно з попереднім напрямком, таке відчуття є ще й спонукальною силою. Внаслідок цього патріотизм, завдяки силі і дієвості почуття, виявляється діяльним. Реальне ж втілення патріотичного почуття в конкретні справи, вчинки, дії в інтересах Вітчизни, є критерієм патріотизму, визнанням його істинності. Патріотизм, що розроблявся в рамках цього напрямку, являє собою, головним чином, одне з вищих, найбільш значущих почуттів, що є дієвою спонукальною силою в процесі активної соціальної діяльності в інтересах суспільства, на благо Вітчизни.

У п'ятому напрямку патріотизм розглядається як соціальний феномен. При цьому різні точки зору щодо конкретної визначеності такого явища утворюють досить широкий спектр. Зміст і характер даного явища в значній мірі зумовлювалися особливостями історичного розвитку суспільства, держави, політикою його правлячої еліти. В умовах більш жорсткого керівництва і регламентованого функціонування радянської суспільної системи патріотизм являв собою одну з її найважливіших ідеологічних основ, що виступала в числі стрижневих напрямів виховання підростаючого покоління. У більш пізній період, в кінці 60-х - початку 80-х років ХХ століття в ряді суспільних наук, особливо в філософських, значний розвиток одержала точка зору, згідно з якою патріотизм досліджувався як явище суспільного світогляду.

Наступний, шостий напрям характеризується тим, що об'єктом патріотизму є держава. Внаслідок цього він з повною підставою може бути названий державним патріотизмом. Поява такого різновиду патріотизму була запропонована достатньо визначеними історичними умовами, а саме: необхідністю консолідації зусиль для створення, зміцнення держави, різних форм державної влади. Не випадково тому, що одним з перших, хто розробив теоретичні підстави даного напрямку, був один із найвизначніших прихильників сильної італійської держави Ніколо Макіавеллі. Також ці передумови отримали вельми глибоке філософське обґрунтування в ряді праць Г.Ф. Гегеля.

«Самосвідомість суспільства, взята в її цілісності, - писав Г. Гегель, - є форма свідомої субстанції кожного істотного виду духовності - сім'ї, Батьківщини, держави, так само як і всіх чеснот - любові, дружби, хоробрості, честі, слави» [29; с. 336]. «Вона утворює субстанцію моральності - саме родинної любові, любові до Батьківщини - прагнення до загальних цілей і інтересів держави» [29; с. 337]. Як впливає з думки Гегеля, його розуміння патріотизму означає прагнення до загальних цілей і інтересів держави, які є, безумовно, пріоритетними по відношенню до будь-яких інших, будь-то інтересів суспільства, групи або окремої особистості. Держава ж, як вища форма організації і вища цінність, виступає головним об'єктом почуттів і помислів особистості і суспільства, і, перш за все патріотичних. Тому, на думку Гегеля, справді наукове, діалектичне розуміння самосвідомості припускає, не стільки усвідомлення своєї самості, скільки усвідомлення загального, субстанціонального, визнання примату громадських інтересів над індивідуальними.

У 70-ті - 80-ті роки ХХ сторіччя даний напрямок активно розроблявся в рамках концепції розвиненого соціалізму. При цьому розвиток патріотизму радянського народу розглядався в якості найважливішої умови вдосконалення соціалістичної держави, зміцнення її ідеологічних, військово-політичних, національних та інших основ.

У 1990-ті роки внаслідок глибоких потрясінь в українському суспільстві, загострення кризових явищ у всіх його сферах, значного ослаблення держави і посилення дисфункцій у діяльності її інститутів, державний патріотизм отримав нову теоретичну базу. В основі сучасної концепції державного патріотизму лежить ідея Відродження України засобами розвитку і зміцнення системи державних інститутів, ефективного функціонування яких завдяки підтримці якісно перетворених владних структур, покликане зіграти вирішальну роль у подоланні багатьох проблем і труднощів сьогоденного життя. Велике місце в цій концепції займає духовно-ідеологічний компонент – формування в суспільній свідомості ідеального образу Української Держави. Державний патріотизм є найважливішим пунктом програм, передвиборних платформ цілого ряду партій, рухів патріотичних організацій.

З аналізу концептуальних підходів до розуміння державного патріотизму випливає, що його економічною основою є історично сформовані способи підтримки господарських зв'язків між різними регіонами країни. Політична основа державного патріотизму включає історично сформовані традиційні прийоми управління громадянським життям. Нарешті, його соціальною основою виступає єдність історичного походження і розвитку народів України, спільність нашого державного устрою. Значна увага в рамках даного напрямку приділяється формуванню загального державно-патріотичного світогляду на основі національної честі і гідності, високої моральності та духовності.

У новій концепції державного патріотизму зроблена спроба подолати протиставлення держави, суспільства та особистості, яке було досить характерно для практики соціалістичного будівництва, особливо в перші десятиліття Радянської влади. Тому розвиток, зміцнення держави перестає розглядатися як самоціль. Благо держави, будучи пріоритетною метою даного напрямку, виступає при цьому основною умовою реалізації можливості та необхідності зміцнення сім'ї, відновлення прав людини, прояву турботи про соціально незахищені верстви населення.

Так як в даному напрямку в якості об'єкта патріотизму виступає держава, то в ньому враховується своєрідність історичного шляху України. У сучасних умовах зміцнення держави, державності на основі патріотизму не тільки сприяло б створенню правового суспільства, а й становленню України як великої Держави. Однак і даний напрямок не позбавлений недоліків, так як характеризується одностороннім уявленням про справжню природу об'єкта патріотизму, його надмірною абсолютизацією і в той же час ігноруванням ролі суб'єкта, перебільшенням значення впливу соціально-правових та політичних факторів на розвиток суспільства і держави.

Приблизно з середини 1980-х років стала розвиватися тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства. У деяких дослідженнях патріотизм вивчався в контексті розвитку вітчизняної історії, як прояв специфічних рис менталітету, соціальної психології різних спільнот та окремої людини. З позицій соціокультурного підходу дана тенденція видається досить перспективною, оскільки в її рамках формується новий підхід до розуміння патріотизму як складного, багатоаспектного явища, що пронизує всі основні сторони життя і діяльності суспільства і окремої особистості. У зв'язку з тим, що кризові явища, що відбуваються в суспільстві, активізують ставлення людей до деяких феноменів, які мають глибоку історичну традицію і величезний потенціал, саме патріотизм розглядається в якості одного з джерел процесу формування та розвитку України.

Примітним в цьому підході є й те, що оновлений зміст патріотизму, - (звільнений від комуністичних, ідеологічних, антирелігійних та інших догм, від партійно-класового принципу і т.д.), включає нові тенденції сучасної соціокультурної реальності і передбачає глибоке переосмислення його теоретичних основ. Розбудова Української держави, відродження української нації потребують формування та впровадження відповідної «Національної програми патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» [104]. Оновлений патріотизм, як прапор відродження нової України, може виявитися

одним з факторів консолідації і розвитку нашого суспільства, подолання багатьох негативних сторін сьогодення соціального життя.

В цьому напрямку підкреслюється тісний взаємозв'язок і взаємозалежність феноменів патріотизму і суспільства. У цьому співвідношенні патріотизм розглядається одночасно в різних аспектах: як одна зі складових суспільної та індивідуальної свідомості, менталітету, національної самосвідомості, як компонент ідеології, культури, історії, психології, як одна з вищих цінностей суспільства і особистості, як напрямок виховання, як джерело благополуччя, добробуту та успішного розвитку найважливіших сфер життя суспільства. Істотно і те, що в якості об'єкта патріотизму в даному напрямку виступає «країна» - поняття, що означає самостійне соціальне, культурне, політичне, національне державне утворення. Поняття «країна» часто використовується рівнозначно поняттю «державна», але воно містить в собі більш значущий культурно-історичний зміст, куди входять поняття народу, звичаїв, традицій, мови, особливості формування та розвитку суспільства. Ґрунтуючись на найважливіших теоретичних положеннях даного напрямку, патріотизм можна визначити як одне зі складних, багатоаспектних явищ, що пронизує всі сфери суспільства, особливо його свідомість і духовне життя [104].

Аналіз наведених підходів демонструє не цілком завершену, і по ряду напрямків досить слабку розробленість методологічних і теоретичних основ патріотизму. Це пов'язане з тим, що жоден з напрямків не містить їх в систематизованому вигляді. Крім вищезгаданих напрямків, що є основними, найбільш плідними з точки зору розробки в рамках кожного з них найважливіших сторін сутності патріотизму, існує і цілий ряд інших, які в цьому відношенні виступають в якості другорядних, менш значущих. Їх менша цінність пояснюється не тільки слабкою розробленістю, але і слабкою мірою реалізації їх ідей, положень в сучасній соціальній філософії.

Одним із таких напрямів є класовий патріотизм. Його теоретичні основи викладені в роботі В.І. Леніна «Про національну гордість великоросів», написаної в грудні 1914 року, тобто в період наростання революційної ситуації в

Російській імперії. Логіці боротьби за владу підпорядковано і основний зміст даної роботи, в якій головний сенс патріотизму приймається в залежності від цілей і інтересів протиборчих класів [82]. Природно, що згідно В. Леніну всі супротивники прийдешньої революції, і, перш за все панівні класи - дворяни і капіталісти, оголошуються антипатріотами. Їх же потенційні противники, тобто робітники і селяни, постають як носії істинного почуття національної гордості і любові до Батьківщини.

У відповідності з цим підходом всі інші класи і прошарки тогочасного суспільства автоматично потрапляють до лав антипатріотів, і, отже, ворогів нового, соціалістичного устрою. Історичні наслідки реалізації на практиці даного напрямку не дозволяють в наші дні сприймати його в позитивному плані, навіть в парадигмі нового соціалізму, де патріотизм, безумовно, представлений у видозміненому, принципово іншому варіанті.

Внаслідок перетворень в економічній, соціальній, політичній та інших сферах життя головним змістом патріотизму стає соціалізм - об'єкт національної гордості і справжня вітчизна для трудящих». Перевага соціалістичного патріотизму, його якісна відмінність, на думку одного з дослідників цієї проблеми Л. Рощина, полягає в класовому змісті, цілях і завданнях, формах і сферах прояву. При цьому він виділяє і провідну тенденцію соціалістичного патріотизму - спрямованість у майбутнє з яскраво вираженим класовим аспектом. Відповідно до такого роду тверджень, не підкріплених науковою аргументацією, соціалістичний тип патріотизму оголошувався і розглядався в офіційній радянській науці як, безумовно, вищий у порівнянні з усіма іншими типами [129; с. 24].

З цим напрямком пов'язано наступний - народним патріотизмом. Він виник значно раніше, ще в кінці XVII - на початку XVIII століть. Ідея народного патріотизму розвивалася в творчості відомих мислителів Феофана Прокоповича, Симеона Полоцького, Юрія Крижанича та інших, які почали відокремлювати служіння государеві від служіння Вітчизні, яке розглядалося ними у зв'язку з поняттями типу «загальної народної користі», «загального блага». Так,

наприклад, Ю. Крижанич пов'язував оцінку людини з служінням вітчизні, що розуміється з точки зору народного патріотизму. Він, зокрема, писав: «Тільки ті люди заслужено користуються плодами, вигодами і правами своєї Батьківщини, дії яких і труди прагнуть прямо до загального народного блага» [73; с. 122].

У більш широкому сенсі, особливо в порівнянні з народним і соціалістичним патріотизмом розвивався такий напрямок, як національний патріотизм. Це пояснюється тим, що, на думку його ідеологів, національний світогляд має різні політико-ідеологічні відтінки, а світовідчуття ґрунтується на загальнокультурних і духовних цінностях. Крім того, «Саме в патріотизмі знаходить свій вияв велич національного духу» [73; с. 124].

У нинішніх умовах, коли підвищується роль і значення України в сучасному світі, національний патріотизм отримав новий імпульс розвитку як чинник прискорення національної ідентифікації, усвідомлення національних інтересів країни. Національний патріотизм особливо яскраво проявляється останнім часом у творчості багатьох відомих представників вітчизняної культури. Характерним вираженням їх патріотичного світогляду є думка В.Слюсаревського, згідно якому твори літератури і мистецтва, наприклад поезія, що виростає з самої «..національної стихії, з народного характеру - це поезія патріотична, чому б вона не була присвячена» [134; с. 220].

Незважаючи на те, що національний патріотизм по цілому ряду об'єктивних причин став помітним явищем нашої дійсності, його всебічна підтримка в якості пріоритетного напрямку все ж не представляється можливою. В багатонаціональній Україні патріотизм не може бути моноетнічним, навіть, незважаючи на величезну кількісну перевагу українців над всіма іншими національними спільнотами та його безсумнівні досягнення, великі культурно - історичні звершення і т.д. В умовах же сучасного українського життя важливо ще й не забувати таку думку С. Булгакова, яка зберігає свою актуальність і в наш непростий час: «Національність є хоча і органічна, але не вища форма людського єднання, бо вона не тільки об'єднує, але й роз'єднує народи» [20; с. 133].

Наступний напрямок відноситься до числа тих що з'явилися в самий останній час, він отримав назву - «громадянський патріотизм». Однак він продовжує історичну традицію української суспільної думки XIX - початку XX століть - «ідея вітчизни однаково мусить бути властива всім синам її, бо тільки при ясному її усвідомленні людина набуває право називати себе громадянином» [44; с. 195]. В основі громадянського патріотизму лежить свобода, рівноправність, почуття причетності до проблем суспільства і держави, громадянська моральність і природна підтримка особистісних соціо-природних рефлексій.

Наведені вище та проаналізовані визначення патріотизму різні. Але вони не суперечать один одному, так як в них простежується прагнення показати важливу роль патріотизму в різних сферах соціокультурної діяльності людей. У той же час, кожен з них страждає певною однобічністю, неповнотою, відображаючи лише якусь одну, якісну, сторону патріотичних відносин у суспільстві, а, отже, і відповідну сторону сутності та змісту патріотизму, що проявляється та підтримується соціальними суб'єктами в тій чи іншій сфері суспільного життя. Такий плюралізм підходів до визначення змісту патріотизму пояснює відмінності в методології досліджень, світоглядних орієнтаціях дослідників, завданнями та цілями досліджень. Це пояснюється, також складністю самого феномена, його багатоаспектністю, різноманіттям форм прояву, зміною ставлення до нього державного керівництва і суспільної еліти, особливостями наукових досліджень проблеми патріотизму здійснюваних в різних історичних, соціально - політичних умовах, на базі різних наук і т.д.

Патріотизм в Україні має цілий ряд характерних особливостей, зумовлених неповторністю її історичного розвитку, самої долі українського народу, його культури, способу життя, менталітету, національної самосвідомості, багатством етносів, різноманіттям природи, клімату і т. д. Важливою закономірністю історичного розвитку патріотизму в нашій Батьківщині є його нерівномірний характер: за небувало високим, загальним підйомом, як правило, слідує спад, депресія і навіть депатріотизація суспільства. Проте протягом останніх століть, і

особливо останніх десятиліть український патріотизм відстояв своє право на існування і зараз зазнає значного розквіту.

Представляється можливим сформулювати кілька узагальнюючих положень. Патріотизм є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, особистості, він являє собою найважливішу умову єдності, культурної цілісності, динамічного і успішного розвитку суспільства, держави. Він характеризується як складне, багатокомпонентне в змістовному плані, структуроване явище, що має різні етапи і рівні розвитку, що виявляється в найважливіших сферах життя суспільства в багатьох формах, і в силу цього, він по-різному розуміється, сприймається не тільки різними соціальними шарами, групами, але і багатомірно розглядається, трактується в науково-дослідній літературі, в результаті чого до цих пір залишається невирішеною проблема розуміння його істинної суті і, відповідно, не знята необхідність його більш глибокої теоретичної розробки.

1.2 Патріотичні підстави національної ідентичності: ретроспективний аналіз.

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві, регіоналізація суспільно-політичного розвитку, диференціація рівнів національної самосвідомості призвели до загострення проблеми національної самовизначеності українців, актуалізувавши різноманітні аспекти її трансформації, кожен з яких має свій вектор можливих соціокультурних змін.

Проте існування проблеми трансформації змісту національної ідентичності простежується не тільки в умовах сучасної України, визнається як українськими і російськими, так і закордонними дослідниками, що спеціалізуються в різних галузях знань: І. Кон в наукових працях згадує про «гостроту відчуття втрати ідентичності в сучасному суспільстві», А. Еткінд відзначає «раптову втрату особистої ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень» [185; с. 122]. Ідентифікаційна криза володіє потужними деструктивними потенціями, і найбільш значущою небезпекою з них є примітивізація нового об'єкта тотожності, яка виразилася в нівелюванні єдиного образу вітчизни.

Так, на думку А.Панаріна, головна криза будь-якої сучасної країни - це криза не соціальна і не економічна, а криза ідентичності. Саме ця криза перешкоджає «визріванню» і в суспільстві, і в надрах політичної еліти загальнонаціональної ідеї і утворенню суб'єктів національних інтересів [116]. Криза ідентичності нерідко здатна привести до вибору в якості об'єкта ідентичності істотно більш вузького кола соціальних спільнот, більш локальних, а часом і маргінальних. Людина, що втратила почуття Батьківщини, заповнює вакуум, що утворився іншим змістом, ідентифікуючи себе з релігійними, етнічними, професійними, а то й кримінальними спільнотами.

В умовах невизначеності і часткового руйнування етнічних, державних, корпоративних, професійних і соціальних зв'язків на всіх щаблях суспільства, втрачається або деформується соціальна модель поведінки індивідів і соціальних груп, відбувається спрощення мотивації, з одного боку, а з іншого, її

ускладнення у зв'язку з частковою переорієнтацією на нетрадиційні соціальні та етнокультурні орієнтири.

Криза національної ідентичності в Україні супроводжується й іншими соціальними явищами, такими як апокаліптичні погляди, етнонаціоналізм, національний месіанізм, антисемітизм, шовінізм, ворожість до мешканців Середньої Азії, а особливо татар, що повертаються на свою історичну Батьківщину – АР Крим, несвідома ксенофобія і гомофобія. До цього можна додати широко розповсюджені відчуття втрати, ностальгії, сорому, безпорадності, страху і просто безпредметної люті.

Успішні реформи неможливі без урахування фактора ідентичності. Це важливе питання, пов'язане з механізмами цілепокладання та стратегічного планування, формуванням нових мотиваційних механізмів, структуруванням системи інтересів та цінностей [112].

Саме поняття ідентичності потребує серйозного багатоаспектного опрацювання. Воно тісно взаємопов'язано з темою суб'єктності сучасного історичного процесу. Як тільки виникає питання про соціального суб'єкта, тут же встає і питання про те, як він себе сприймає, самовизначає, з чим себе ідентифікує. І навпаки, питання про ідентичність відразу ж тягне за собою питання, про чю ідентичність йде мова. Одночасно з масштабною трансформацією суспільних структур відбувається сильна криза соціокультурної ідентифікації і самоідентифікації особистості.

Соціокультурна ідентичність - одна із значущих складових антропологічного аналізу. Вона стає більш актуальною в Україні у зв'язку з різними трансформаціями, які змінили не тільки зовнішній каркас соціальних відносин, а й внутрішній світ людини. Реалізація його базових цінностей здійснюється через ототожнення індивіда з реальним або уявним людським співтовариством, а також через засвоєння соціальних ролей, стандартів поведінки, заснованих на їх відтворенні або копіюванні.

Сучасні модернізаційні процеси в Україні простежуються в трирівневій моделі соціокультурної ідентичності: макроідентичність нашого суспільства має

дві модифікації (національно-державна і цивілізаційна); мезоідентичність (соціально-групова) показує належність індивідів до певних спільнот і соціальних груп всередині даного суспільства; мікроідентичність дозволяє побачити окремого індивіда в його неповторній унікальності відносин із суспільством. Для ефективного розвитку модернізаційних процесів необхідна органічна взаємодія усіх рівнів ідентичності. Однак сьогодні ми маємо справу з кризою ідентичності на всіх трьох рівнях [112; с. 145-149].

Особливим чинником перехідного стану українського суспільства стала регіоналізація свідомості, втім, не тільки свідомості, але й соціально-політичної та соціально-економічної організації суспільства. Відносини між суспільством і регіональними елітами в принципі відрізняються від взаємодії з загальнодержавними структурами.

З трансформацією радянської соціокультурної ідентичності відбулося заниження рівня процесів структурування надетнічної ідентифікації, вони знизилися до рівня локальних спільнот. З точки зору історії, цей зворотній рух носить регресивний характер, оскільки, як стверджував Дж. Армстронг, психологічна прив'язаність до середньовічних міст і містечок, як правило, передує більш широкому розумінню патріотизму [178; С. 93]. В даний час можна говорити про певне повернення локалізму.

Слід зазначити, що ідентичність являє собою складне, багат шарове поняття, що виступає як система. Вона включає в себе духовну, моральну, культурну, національну та політичну ідентичності. Термін «ідентичність» широко увійшов в лексикон гуманітарних наук і в міждисциплінарні дослідження з кінця 70-х років ХХ століття, завдяки дослідженням Е. Еріксона [171; с. 14-27]. Особливої актуальності в філософській науці він придбав у 90-х роках у контексті проблеми етнічної ідентичності. У сучасній Україні ця проблема носить особливо гострий характер у зв'язку з тим, що стосується не тільки і не стільки процесу соціалізації особистості і самовизначення індивіда, скільки процесу соціальної трансформації і пострадянських політичних реалій. З'ясування ідентичності носить не особистісний, а соціальний та політологічний

характер. Пошуки ідентичності виходять за рамки особистої справи громадянина, найчастіше стають «спільною справою» політичних еліт, служать засобом мобілізації мас і маніпуляції ними.

Необхідно відзначити, що в науці все ще зберігається неповне уявлення про ідентичність, що не включає усієї множинності реально існуючих і суб'єктивно значущих підстав для тотожності індивідів з різними спільнотами. Так, прийнято констатувати існування національної, етнічної, етнокультурної, расової, соціокультурної, вікової, професійної, регіональної, майнової, політичної та деяких інших видів ідентичності. Саме дані предикати до поняття «ідентичність» є загально визнаними і найбільш частотними. У зв'язку з цим представляється правомірним твердження про існування в цьому ряду і державної ідентичності особистості, що представляє собою усвідомлення нею тотожності з визначеною державою [149].

Ідентичність, тобто самовизначення особистості по відношенню до своїх/чужих, завжди є соціокультурним конструктом. Вона конституюється константами: ім'ям, статевою, расовою та етнічною приналежністю, рідною мовою, місцем народження. Динамічними обставинами в структурі ідентичності є: громадянство, місце проживання, професія, сімейний стан, релігія.

Іншими словами, ідентичність особистості знаходиться в постійному русі, на різних етапах індивідуальної біографії в ній можуть переважати різні компоненти; вона завжди результат і продукт певних обставин. Ідентифікацію можна розглядати як процес, що включає причини, мотивацію і механізми складання даної форми ідентичності. Динамізм самоідентифікації є першою об'єктивною трудністю в аналізі категорії ідентичності. Культурна колективна ідентичність до того ж множинна за природою, всі рівні ідентичності взаємодіють в структурі особистості і накладаються один на інший: етнічні, регіональні, релігійні, статеві і класові самовизначення в конкретних ситуаціях можуть бути невід'ємно пов'язані.

Не можна забувати також, що термін «ідентичність» є запозиченим. При перекладі виникає ситуація багатозначності трактувань значень терміна: від лат.

identicus - тотожний, однаковий, подібний [80]. Тому по-перше, можна розуміти ідентичність як тотожність. У цьому сенсі мова може йти тільки про індивідуальну ідентичність. Тобто індивід тотожний самому собі. Він - єдиний, цілісний, що має унікальне і цілісне «Я». Поняття про індивідуальну ідентичність актуалізується в дитячому віці як відповідь на питання «звідки я з'явився?». З дитинства сумнівів у єдності «Я», в тотожності самому собі не виникає.

По-друге, ідентичність розуміється як даність. У цьому випадку, наприклад, етнічна ідентичність індивіда визначається «по крові». Даність встановлюється в прагматичних утилітарних цілях. У політичному відношенні це пов'язано з практикою створення держав на моноетнічній основі, з ототожненням етносу і нації, з поділом етносів на титульні та не титульні, з етнічною дискримінацією в різних її формах.

По-третє, можна виділити розуміння ідентичності як приналежності, саме цим розумінням будемо користуватися при розкритті заявленої проблеми. Тоді ідентичність означає приналежність індивіда до певної спільноти людей: це може бути приналежність до статі, вікової, професійної та інших груп.

Громадянська ідентичність в цьому сенсі означає суб'єктивний вибір самого індивіда, прирахування самого себе до якогось цілого. Індивід незалежний від формального приписування його до спільноти, він здійснює свій вільний вибір. Індивід, роблячи свій суб'єктивний вибір, не позбавлений об'єктивних підстав, виходить з уявлень про свою країну, свою державу як усталену історичну спільність людей. В основі цих уявлень методологічний принцип цілісності, сформульований Я. Сметсом, згідно з яким ціле більше, ніж сума його частин; ціле цінніше, ніж будь-яка з його частин.

Громадянська ідентичність - це рід соціокультурної ідентичності, в основі якої лежить ідентифікація із суспільством, державою та країною. Вона виступає як комплексна статусно-ідентифікаційна база для формування масових соціальних практик, що конституюють і відтворюють дане суспільство як самостійну і специфічну соціокультурну систему.

Громадянська ідентичність служить соціальній інтеграції на базі загальних термінальних та інструментальних цінностей (у тому числі через такі ціннісні комплекси, як Батьківщина, держава, країна), об'єктивується через ототожнення індивідів з певними позиціями в соціокультурному просторі і фіксується через соціальні практики в конкретних полях ідентифікації. Базовими полями виступають культурне, економічне та політичне поля. Культурне поле задає ціннісно-нормативну структуру громадянської ідентичності і виступає провідним по відношенню до інших полів, граючи роль свого роду матриці, в межах якої відбувається конструювання соціальної реальності. У разі різкого відхилення від цієї матриці неминучою є криза ідентичності.

У соціально-економічному полі об'єктивація громадянської ідентичності простежується через відношення і орієнтацію на спосіб організації економічного життя суспільства і систему відповідних об'єктивних і суб'єктивних соціальних диспозицій і відповідних моделей поведінки. У політичному полі громадянська ідентичність реалізується через ставлення до політичної структури суспільства, інститутів влади, політичних організацій і лідерів, а також через політичну поведінку та ідеологічні орієнтації.

Громадянська ідентичність українського суспільства несе в собі ймовірність соціальної дисфункції і деструкції, оскільки багато в чому будується на негативних проєкціях у всіх базових полях ідентифікації. Триває процес внутрішньої еміграції людини в простір приватного життя, субкультурні анклавів. Ієрархія ідентифікацій в певній мірі перевертається, і домінуючими виступають не глобальні (Батьківщина, країна, держава, Вітчизна), а локальні рівні ідентичності (мала група, субкультура, релігія, національність).

Проте є підстави стверджувати, що криза громадянської ідентичності, що активно проявилася ще з кінця 1980-х до початку 1990-х рр.. і пов'язана з розпадом Радянського Союзу і руйнуванням звичної громадянської ідентичності, поступово долається. Відбувається конвергенція традиційних консервативних цінностей української культури та інновацій, привнесених реформуванням суспільства і його відкритістю для інших культур. І підставою

формування нової ідентичності виступає патріотизм як соціально – філософський феномен [111].

Патріотичні почуття і погляди формуються під впливом безлічі факторів і є, з одного боку, компонентом особистісної ідентичності людини, а з іншого – результатом її соціалізації. Почуття прихильності і любові до рідного дому, до рідних і близьких, до найближчого оточення завжди пов'язане з «Я-концепцією» індивіда, з його уявленнями про себе самого, про свою біографію і про своє майбутнє і, крім усього, з усвідомленням себе як носія певного соціального статусу та виконувача обраних соціальних ролей. У міру того як людина все більше освоює життєвий простір, оточуючий світ, будує все більш складні системи взаємин, вона навчається узагальнювати і співвідносити себе з більш великими об'єктами і більш абстрактними поняттями - з країною, з громадянами цієї країни, з її історією, з загальними здобутками і з загальними проблемами. Тобто поряд з емоційним ставленням до Батьківщини з'являється раціональне і рефлексивне ставлення до неї.

З одного боку, прихильність до Батьківщини, до місця свого народження, поряд з прихильністю до власної родини, є одним з фундаментальних підстав «Я-концепції» людини. Цей патріотизм - дуже особисте, майже інтимне почуття. Але є й інша сторона. Крім «малої Батьківщини», існує «велика Вітчизна», і патріотизм як соціалізоване, спеціально виховане в людині почуття формується на основі взаємності зобов'язань, солідарності, а також оптимальних для людини ступенів і способів її інтеграції в макросередовище своєї країни.

Виходячи з уявлення про багаторівневий характер патріотизму, можна припускати, що в суспільстві існують як мінімум два різновиди почуття патріотизму: одне в першу чергу інтимно-особистісне, інше засноване на ідейних та нормативних установах людини. Можна припускати також, що другий вид патріотизму, на відміну від першого, більш схильний до переосмислення або навіть кризової переоцінки. В даний час можна говорити і про існування нормативного конфлікту між двома названими модальностями патріотичних почуттів.

Патріотичні почуття можуть приймати різні форми. Патріотизм не може бути абстрактним, він завжди спирається на певний образ Батьківщини, який формується у свідомості людини і бере участь в процесах становлення її соціальної ідентичності, у формуванні особистісного зв'язку людини з певним макросередовищем.

Незважаючи на різноманітну і складну мотивацію комплексу патріотичних почуттів, патріотизм залишається соціально схвалюваною цінністю. Крім того, це поняття залишається важливим інструментом для аксіологічної оцінки діяльності людей. І, нарешті, патріотизм виражається в намірі діяти тим чи іншим чином, намірі керуватися патріотичним почуттям у своїх суто індивідуальних рішеннях і вчинках. Тут має значення те, як людина розглядає і оцінює свій досвід життя в країні та досвід своїх предків, як вона переживає дійсність, і які плани вона будує щодо свого майбутнього [132; с. 72-85].

У комплексі патріотичних переживань об'єднані різні сторони людської натури, почуття, раціональність і воля, переплетено особисте і суспільне, реальне і символічне. Цим, на наш погляд, обумовлена складність і суперечливість існування патріотичних почуттів, як у масштабі всього суспільства, так і на рівні окремого індивіда.

Однак адаптація до складаних соціально-економічних умов протікає нерівномірно. «Досягнута» ідентичність як показник соціально-психологічної адаптації характерна для досить обмеженої частини населення. Інша частина пасивно очікує поліпшення свого становища, а третя активно не сприймає нових умов соціального середовища. Тим самим у процесі соціокультурної трансформації формуються групи, які по-різному адаптуються до дійсності, постійно порівнюючи події за історичною схемою: минуле - сучасне - майбутнє. Ідентичність в такій ситуації носить кризовий характер, її підстави суперечливі, а цілі різноспрямовані.

Сучасна українська ідентичність в цивілізаційних координатах розщеплюється на декілька: загальнодержавну, локально-регіональну та

етнонаціональну. При цьому чітко окреслилася тенденція переорієнтації ідентичності з державно-громадянської на етнонаціональну [7].

В окресленому контексті зазначимо, що протягом усього поки ще недовгого періоду існування України як незалежної держави, політичне керівництво країни вживало послідовні кроки щодо посилення загальногромадянської свідомості. Найповнішою мірою це проявилось у наполегливому просуванні в політичну практику ідентифікаційного терміна «українці». В даний час можна вже вважати, що поняття «українці» в якості ідентифікаційного терміна в цілому отримало суспільне визнання і перейшло в розряд актуалізованих, дієвих культурних понять, причому не тільки на експертному, але і на масовому рівні. Більшість населення використовуючи цей термін, робить акцент на причетності до держави «українець як громадянин України», а не на відношенні до титульної нації «українець за національністю».

Але чи означає це перемогу принципу громадянськості над принципом етнічності? Відповідь на це питання не може бути однозначною, так як українська ідентичність все ще глибоко занурена в національний дискурс. Причому, значно глибше, ніж це в даний час характерно для більшості західноєвропейських країн. Якщо в Західній Європі в умовах прогресуючої інтеграції національна ідентичність втрачає мобілізуюче значення і частково перекривається ідентичностями іншого типу (регіональною та загальноєвропейською), то вектор розвитку українського суспільства орієнтований протилежним чином. При цьому «загальноукраїнське» реально виявляє себе не стільки як пріоритет громадянської ідентичності над етнокультурною, скільки як комплекс близьких один одному елементів у свідомості практично всіх проживаючих на території України етносів [132].

Особливо відзначимо, що представники різних етнічних спільнот сходяться в думці щодо ідейних основ, на яких могли б згуртуватися українці в ім'я загальних цілей. Провідне місце займає ідея єднання народів України з метою її відродження та формування як великої держави на кшталт Київської Русі. Те ж саме стосується і майже такої ж популярної ідеї зміцнення України як правової

держави з метою вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством. Таким чином, для сучасної України проблема пошуку соціокультурної і одночасно особистісної національної ідентичностей носить амбівалентний характер.

Всю сукупність українців можна попередньо розділити на три умовні групи: 1) група, яка зберігає ідентичність «радянська людина», орієнтована на минуле і черпає в ньому позитивні соціальні почуття; 2) група, що сприйняла нову соціальну ідентичність - «українець», не бачить для себе в колишній ідентичності і в «радянському» минулому ніяких значимих ціннісних уподобань, більше того, можна сказати, що представники цієї групи також орієнтовані на соціальну ідентичність «європеець»; 3) група, що має перехідну ідентичність, для якої важливим є живий зв'язок минулого і сьогодення, можливість реалізуватися в ньому, проте устремління цієї групи пов'язані як з минулим, так і з майбутнім України [140; с. 58-68].

Можна висловити припущення, що ставлення до соціальної модернізації у цих трьох груп неоднакове: для тих, що ідентифікують себе з минулим характерна розгубленість, безнадія, туга за колишніми порядками; для орієнтованих на майбутнє - надія на подолання різних проблем за допомогою далекоглядних політичних реформ; для орієнтованих на сьогоднішній день - віра у власні сили, прагнення тут і зараз зробити все, щоб життя їх власне, і їх власної країни якісно покращилось.

Тим не менш, якщо говорити про стале почуття спільності, то вирішальну роль в житті українців грає самоідентифікація себе з безпосереднім оточенням – з власною родиною та друзями. Це є цілком нормальним станом, так як при будь-якій кризі глобальних спільнот саме групи безпосереднього спілкування виступають тією нішею, куди людина прагне піти, щоб уникнути суспільних потрясінь. Другий за значимістю ряд утворюють такі спільності, як товариші по роботі, навчанню, що носить цілком предметний характер (таким чином пояснюється популярність на пострадянському просторі Інтернет ресурсу

«Однокласники»), а інші - люди, того ж покоління, тієї ж професії, що відноситься до абстрактно-символічних типів ідентифікації.

Сучасні українці включені в систему дуже складних соціальних ролей і зв'язків, відносна важливість яких для них далеко не однакова. Для більшості населення не важливі макротериторіальні або цивільні спільності - люди планети, громадяни СНД, людство. При цьому дуже важливі для українців спільності, що відображають духовну близькість у всьому її різноманітті - люди тих же релігійних поглядів, тієї ж етнічної приналежності. Національно-етнічний чинник виявляється в системі ідентифікацій набагато важливішим, ніж громадянський.

Який же він сучасний житель нашої країни, з ким себе ототожнює? На що сподівається? Коротко цей портрет складається з наступних характерологічних рис і особливостей. На думку Т. Кутовець - це людина, що орієнтується як на цінності модерністської, так і традиційної культури, прагне досягти західних стандартів життя; середньою мірою ідентифікує себе з країною і державою, що віддає перевагу статусу приватної особи; не довіряє владі; достатньо мобільна і динамічна і, всупереч поширеній думці, меркантильна та прагматична - здатна і готова трудитися заради грошей, а не піднесених цілей та ідеалів, однак не бажає жертвувати своїми правами і свободами навіть в обмін на порядок і стабільність [76].

Отже, в даний час ми переживаємо черговий етап реконструкції соціокультурної ідентичності, що є черговою ланкою в ланцюзі суспільних трансформацій і зачіпає глибинні соціокультурні пласти, які детермінують способи національно-державної ідентичності українців. Характерними його рисами є радикальні інституційні зміни, пов'язані із створенням ринкових структур і зміцненням громадянського суспільства. Разом з тим формується нова соціальна ідентичність - «українська громадянськість». На думку Л. Кримець, процес внутрішнього самовизначення українців, вихід з ідейно-світоглядного вакууму і адаптація до реалій нового відкритого суспільства близький до завершення [75; с. 130].

Багато українців стали жертвою ринкової стихії, в суспільстві з'явилася сильна стурбованість щодо свого матеріального добробуту. Однак похмурі економічні реалії не перетворили громадян нашої країни в безнадійних песимістів. У більшості українців крім довготерпіння є цілий ряд ресурсів, на які можна розраховувати у важкі часи: сприятливий сімейний стан, почуття власної гідності, професійні успіхи, схильність до альтруїзму і загальна тяга до збереження дружніх відносин.

З точки зору національної ідентичності, колектив зараз більш не захищає своїх членів. Індивідууми поставлені перед необхідністю змінити колишню радянську ідентичність на українську. Зміна ідентичності не просто сприяє соціокультурним змінам, а є їх частиною. Впевненість індивіда в позитивності і цінності реалій навколишнього його життя, його патріотичні переконання сприяють формуванню його позитивної ідентичності. У чималій мірі цьому формуванню сприяє також звернення до української історії, до тих цінностей і символів, які лежать в основі слов'янської цивілізації.

Однак проаналізувати зміни, які відбуваються з ідентичністю, можна тільки зрозумівши, що сама вона втілює собою стійкий механізм соціокультурного відтворення. Необхідно поставитися до ідентичності не як до того, що дається і/або існує, але як до того, що винаходиться, кристалізується. Іншими словами, необхідно поставитися до ідентичності як до проекту. Причому проекту, який передбачає, що предметом особливого «онтологічного» конструювання є саме соціальне і культурне буття України.

Отже, потрібно поставитися до праслов'янської Русі, до Київської Русі, до України доби Речі Посполитої і до Радянської України не як до альтернативних «спадок», які українці втратили і сподіваються знову знайти, але як до рівноправних і взаємодоповнюючих доказів такої проективності [45]. У центр методологічних пошуків, пов'язаних з проблемою ідентичності, слід підкреслити актуалізацію вітчизняної культурно-історичної специфіки, а також аналіз сформованої ментальності. Зупинимось на аналізі цієї специфіки докладніше.

Україна, як відомо, лежить між двох основних потоків цивілізаційно - історичного існування - Сходом і Заходом. У теоретичній самосвідомості зафіксовані самі різні погляди на цей рахунок. Позначимо їх: 1) ідея винятковості України в світовій історії та культурі; 2) ідея демографічної залежності України від історичних сусідів – Росії та Польщі; 3) ідея України як особливої слов'янської цивілізації; 4) ідея України як самотньої європейської країни, відмінної і від Сходу, і від Заходу; 5) ідея української специфіки, що виражається в поєднанні східних і західних характеристик або в коливанні між Заходом і Сходом; 6) ідея української самотності в рамках християнського світу – між католицтвом і православ'ям; 7) ідея України як повноцінної євразійської цивілізації.

Визначення цивілізаційної ідентичності, таким чином, істотно для України, саме через цивілізацію національне життя співвідносить себе з загальнолюдським. Але яка цивілізація є родовою для України?

В. Межуєв зазначає, що Україна – це європейська країна, у неї спільні з Західною Європою коріння. Інші дослідники підкреслюють євразійську специфіку України, вважають, що в ролі «наднаціональної» для України має виступити «євразійська» цивілізація, яка несе в собі загальнолюдський початок [94; с. 133-153]. Пошук коріння української ідентичності, таким чином, припускає, зокрема, і дослідження конкретно-історичних форм буття загальнолюдського.

М.Гоголь уподібнював українців розтопленому металу, не відлитому ще в національну форму [33; с. 255]. Тут мова йде не про сформованість або несформованість українського характеру в порівнянні з характерами інших європейських народів, але про інший, неєвропейський спосіб його формування.

Ці питання особливо важливі в сучасній ситуації, коли Україна намагається увійти у світове співтовариство. І, щоб не розчинитися в ньому повністю, необхідно знати, чим можна поступитися своїм, і, що чуже можна взяти в якості свого. В іншому випадку зростає ризик етнічного самогубства. Без урахування власних особливостей не можна з вигодою і довготривалим ефектом

користуватися чужим досвідом у проведенні внутрішньої політики. І, нарешті, усвідомлення власних особливостей необхідно для прояснення і формування адекватної національної самосвідомості, для складання національного характеру.

Фактично все різноманіття визначення української ідентичності зводиться до двох позицій: чи можна говорити про приналежність України до слов'янської або європейської цивілізації, або вона являє собою особливий тип розвитку. Постановка даної проблеми повертає нас на два століття назад, коли вітчизняному суспільствознавстві і почалася дискусія на цю тему.

Схід і Захід (Росія, Кримське ханство та Європа) - поняття, що органічно увійшли в українську духовну традицію. Первісне їх виділення пов'язане з поділом Римської імперії на східну і західну частини. У середні століття для народів Європи Сходом стали країни Азії, населені арабами, монголами, іранцями, китайцями і т.д., а також країни, що перебувають під владою турків. Крім того, на Заході вважали також Сходом і країни Східної Європи, що не входили в політичний ареал Римської імперії.

Київська Русь, розташована на східному рубежі Європи, змушена була з самого початку виявляти свою специфіку через ставлення до Сходу і Заходу, тому ця тема була наскрізною для національної самосвідомості. Вже в «Повісті временних літ» йдеться, по суті, про єдність всесвітньо-історичного процесу, в якому рівноправними виглядають східні і західні, в тому числі слов'янські, народи. Право українського народу, до складу якого історично входять слов'яни, скіфи, сармати тощо, на рівне становище з іншими народами обґрунтовується тим, що всі люди - діти Авраама і Ноя, і коли діти стали ділити землю, то українці зародилися від Яфета - прародителя північних і західних народів. Тим самим праслов'яни, або слов'яно-роси, позначалися як «історичний» народ і вводилися в сім'ю європейських народів.

Розглянемо спочатку, які компоненти увійшли в український менталітет з язичництва. Слов'яни ділили світ на «добрий» і «злий» і населяли його добрими і злими силами, що допомагали людині або які заважали їй в досягненні її цілей.

Подібно до того, як поняття добро і зло утворюють двояку систему цінностей, так само співвідносяться у древніх слов'ян всі основні уявлення про світ. Посилаючись на думку М.Слюсаревського, можна стверджувати, що якщо сучасна картина світу є логічною, раціональною, де наявні діалектичні зв'язки, то картина світу для наших предків була моральною, етичною, що зв'язує всі конструкти світогляду саме з поняттями добра і зла [134].

Дуже докладно ієрархію цінностей древніх розглядає фахівець із давньоруської історії Б.Рибаков в роботі «Язичництво Давньої Русі». В основі ціннісної системи східних слов'ян, вважає він, лежало поняття долі. З ним пов'язувалося уявлення про щастя і нещастя, перемогу і поразку, достаток і нестачу. Характерно, що в розумінні долі відбилися колективістські, общинні погляди слов'ян, що сприймали свою індивідуальну долю як частину загальної долі роду, племені. На відміну від стародавніх греків, які вірили в зумовленість долі, слов'яни вважали, що питання про долю можна переглянути, умилюючи богів [130].

Для стародавнього суспільства східних слов'ян був характерний зовнішній контроль над поведінкою людини, тому кожному було важливо точно знати, як можна чинити і як не можна. Нечіткі, що допускали двояке тлумачення норми поведінки, лише дезорієнтували людей.

Священне значення надавалося поділу суспільства на верхи і низи, положенню вождя (князя) на вершині соціальних сходів. Крім ряду «вгору-вниз» існував ряд право - ліво, правда-кривда, визначаючи, наскільки діяльність людини відповідає архаїчним, общинним уявленням про справедливість. Поєднання суспільного становища «нагорі» з «неправдою» поведінки сприймалося як найнебезпечніше протиріччя, порушення світового порядку, що вимагає втручання суспільства [130; с. 137].

Значною була ідентифікація зі своїми і чужими. Найбільш гостро це протиставлення проявлялося у відділенні єдиноплеменників і загарбників (кочівників - «поганців»), що згодом було осмислено як інша протилежність: християнин - варвар. Слід зазначити, що під «своїми» з самого початку малася

на увазі спільність по вірі і посвята в таємниці родового культу. Чужий виступав як не-чоловік. Нездатність говорити чужою мовою розглядалася як німота («німець»). На Русі чужинців за язичницьким обрядом ховали як померлих не своєю смертю.

Нарешті, дуже важливою для слов'ян була ідентифікація з родом, виражена в дихотомії старший - молодший, предок - нащадок. Старший у роду був носієм мудрості, від його знань залежав добробут усіх. Авторитет старості піднімала наявність у слов'ян культу предків (культу дідів) як заступників перед стихійними силами природи. Однак високо цінувалися і сила та енергія молодості [130; с. 139].

У коло колективістських, родових і сімейних цінностей на Русі включалася і вища влада. Князі були не тільки володарями, але й батьками. Звідси в народній свідомості існувало уявлення про батьківське відношення володаря до народу. Князь-батюшка був втіленням правди і ладу в суспільстві, котрий охороняє усі вищі цінності. Тим самим, країна являла собою як би велику родину, в якій панували язичницькі ідеали смиренності, дружелюбності, відвертості, совісності, милосердя.

В Україні держава споконвіку уособлювався і ототожнювалося з владою, панівним режимом, хоча це зовсім не синоніми. До влади ставилися зі «священним» трепетом і страхом, а державу якщо і не любили, то почитали і поважали. Як не дивно виглядає це з боку, але для українців держава - дійсно «рідна мати», на яку можна поскаржитися, образитися, можна навіть обдурити і вилаяти, але відмовитися від неї, зрадити, не виручити у важкий момент не можна. «Україна - це ми». Така історична даність і традиція, з якою треба рахуватися і в політиці, і в ідеології [76].

Як бачимо, архаїчній свідомості українців було властиве різке протиставлення цінності та антицінності, на відміну від східної культури, де панує компроміс цінностей, їх первинна нероздільність. Іншими словами, ціннісна система закріплювала норми поведінки, що відповідали завданню пристосування до природного середовища.

Таким чином, в українській культурі, а, отже, в менталітеті, існували як би дві системи цінностей. Одна з них була побудована на суперечностях і вказувала людині шлях від зла до добра. Інша прагнула до усунення цих протиріч. Вона створювала образ ідеальних стосунків для українського суспільства: тепло родини, справедливість влади, звеличення рідної землі, готовність до її захисту. Однак в язичницький період ця система цінностей тільки зароджувалася. Для її формування необхідно було відчуття національної самосвідомості, яке стало можливим тільки зі здобуттям державності і християнства.

Особливістю історії України було і те, що традиційна культура склалася тут пізніше, ніж в Західній Європі. Вона була орієнтована: не на майбутнє, а на минуле; не на задоволення зростаючих потреб і інтересів людей, а на непорушні традиційні цінності, відповідність діяльності установленим зразкам; не на логіку доказів, а на віру і наслідування; не на особистість і внутрішній контроль поведінки, а на колектив і на зовнішній контроль поведінки. Традиційна культура перебувала у гармонії з навколишнім природним середовищем і людиною. Вона не вимагала перетворення природи і перенапруги сил індивіда. У ті часи людина відчувала себе набагато затишніше і була більш емоційно захищеною, ніж у сучасному суспільстві.

З проведеного аналізу зрозуміло, що український менталітет обумовлено цінностями духовними, а не матеріальними, і в процесі цивілізаційної взаємодії запозичив соціально-психологічні якості інших народів, що зумовило своєрідне рішення українцями цивілізаційних проблем, таких як становлення і розвиток державності, взаємини суспільства і індивіда, розуміння природи демократизму і т.п.

Слід зауважити, що у менталітеті кожного народу є своє стійке ціннісно-смісловне ядро і мінлива периферія. Причому деякі периферійні елементи можуть входити до складу ядра. Під ціннісно-смісловним ядром менталітету маються на увазі певні, в першу чергу духовні, цінності та їх пріоритетний порядок (ієрархія), які визначають своєрідність світовідчуття, світосприйняття і світогляду, а також самобутність способу життя, життєвих практик і

повсякденних ідеологій носія цього менталітету (культурного кола, народу, соціальної групи, спільності, особистості).

Крім того, центральну, ядерну частину менталітету утворюють первинні «смишли», «образи», «зразки» - базисні елементи культури, які формують константні моделі духовного життя, а також переживання цих смислів, їх актуалізація та мобілізація. Іншими словами, поряд з цінностями серцевину національного менталітету складають етнокультурні архетипи та їх актуалізація. Периферію національного менталітету утворюють тимчасові, новоутворені або привнесені з чужих культур інноваційні цінності, а також тимчасові, новоутворені або привнесені з чужих культур «смишли», «образи», «зразки». Обмін елементами між ядром і периферією, що викликає еволюційні і революційні процеси всередині ментальності, відбувається під дією реально-історичних, ідеологічних, культурних та інших соціальних факторів, серед яких довготривалі мають першорядне значення.

Очевидно, що зміни в соціокультурній ідентичності українців пов'язані з трансформаціями в менталітеті. Менталітет розглядається як стійка сукупність двох компонентів: образу думок і способу дій людей. Образ думок включає в себе світоглядний і соціально-психологічний рівні. Образ дій відображає світовідношення, взаємодію людей або їх поведінковий рівень. Разом з тим менталітет представляється як сума або перетин різних мікропарадигм, стереотипів, які не тільки взаємопов'язані, але й можуть входити в суперечність одна з одною, що ускладнює, з одного боку, освоєння ціннісної системи іншої культури і, з іншого - формування нової ідентичності.

Важливою науковою задачею представляється проникнення у глибинні пласти тієї частини соціокультурної реальності, яку ми називаємо «український менталітет», з метою виявити іманентні йому структури, що мають філософсько-історичний сенс. Мова йде про просторово-часові, каузальні і телеологічні уявлення, характерні для українського менталітету. Якими бачаться повсякденність, суспільне життя і історія українцю - у вигляді кругообігу, лінійної еволюції, спіралі, дискретних фрагментів; чи відчуває він себе, дійсно,

до чогось «покликаним», або все це - лише домисли вчених, а українській людині «не до жиру - бути б живим», «моя хата з краю» і т. д. [72]

Щоб уявити логіку і сенс соціальних змін, необхідно мати на увазі якісні характеристики ментальності. Мабуть, тому інформацію про архетипові основи процесу особистісної ідентифікації та структуру менталітету не тільки філософи, але й політики розглядають сьогодні як таку, що володіє величезною соціально-управлінською цінністю [100; с. 66-75]. Справа в тому, що в культурних архетипах сконцентрований колективний історичний досвід народу. Їх актуалізація включає цей досвід в новий соціально-історичний контекст. Це як раз і відбувається через тематизацію і проблематизацію «українського менталітету» як реальності, що вперто чинить опір тотальній вестернізації українського суспільства. Актуалізація архетипу, по К. Юнгу, є «кроком у минуле», поверненням до архаїчних якостей духовності. Але пошук витоків справжньої духовності може бути одночасно і «кроком в майбутнє», оскільки культурні архетипи виражають також і народні сподівання, мрії [172]. Мобілізація патріотичної свідомості у важкий момент нашої історії припускає активне осмислення культурних українських архетипів, а воно, у свою чергу, є важливою умовою збереження самотності та цілісності національної культури, відродження і формування України як єдиної держави.

Цивілізаційний вибір, а значить і пошук нової української макроідентичності, обговорюється в трьох варіантах: західний шлях в сучасну цивілізацію через входження до Європи та Євросоюзу шляхом політичної конвергентності; шлях в сучасну цивілізацію через об'єднання слов'ян на конфесійній та історико - культурній основі; шлях у сучасну цивілізацію через усвідомлення власної своєрідної ідентичності. Сучасна модернізаційна політична еліта орієнтує українське суспільство саме на західноєвропейський зразок розвитку.

Кризовий стан, у якому опинилася переважна частина українського населення, що виражається в неосвоєних нових зразках господарської поведінки, адекватних новоствореним соціальним інститутам, в не-

сформованості стійкої соціокультурної ідентичності, є об'єктивною характеристикою перехідного періоду розвитку українського суспільства. Тому стосовно до нього можна говорити про наявність перехідного типу соціокультурної ідентичності. Українська макроідентичність знаходиться в процесі структуризації.

Субстанціально макросоціальна ідентичність трактується як соціокультурна ідентичність, так як особистість актуалізує в ній всю соціокультурну систему. Макросоціальна ідентифікація може бути розглянута в двох аспектах. З одного боку, макросоціальна ідентифікація є іманентним процесом вибудовування універсального, надособистісного образу світу. З іншого боку, макросоціальна ідентифікація являє собою інтенцію-реальності, пряму спрямованість суб'єкта на самого себе. Однак через відсутність точних формулювань цілей соціального розвитку, не сформованої ієрархії престижу нових цінностей та ідеалів можна говорити про нечіткість, аморфність цієї ідентичності. Кризовий характер макроідентичності припускає, що, поряд з негативними соціальними процесами, що характеризують сучасний стан українського ідентифікаційного простору, в суспільстві складаються тенденції, які свідчать про певний розвиток цього простору, збагачення його новими змістовними підставами, тобто відбувається не тільки трансформація суспільства, але і реконструкція соціокультурної ідентичності.

Більшість громадян України за минулі роки цілком визначилися в духовно-релігійному та конфесійному плані. Багато з них, як вже було зазначено раніше, вважають себе українцями. Абсолютна більшість продовжує вважати себе людьми великої слов'янської культури, громадянами видатної країни зі славетною історією та традиціями. Насправді відбувається саморозвиток ідентичності, перетворення нових знань і уявлень в нові цінності та норми, адаптація традицій до нових реалій [112].

В умовах української цивілізації збереження і підтримка національної ідентичності можлива на базі того консолідуючого фундаменту, що має назву «державний чинник», який розуміється як об'єднання політичних,

громадянських та соціокультурних спільнот України всіх рівнів з метою розбудови єдиної повноцінної української держави. На даному етапі можна говорити про трансформацію суспільної парадигми, про прагнення до соціального консенсусу, як політичних сегментів, так і етнічних складових.

Висновки до першого розділу.

В першому розділі аналізуються змістовні аспекти патріотизму, як соціально-філософської категорії. Динаміка дослідження проблеми патріотизму в руслі української філософської думки включає періоди піднесення та спаду. Постійна і активна розробка проблеми патріотизму на глибокому теоретичному рівні в Україні почалася в ХІХ столітті. Філософське осмислення патріотизму здійснювалось різними течіями і напрямками української філософської думки. Слід зазначити колективний внесок М. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, а також Т. Шевченко, Л. Українки, Д. Донцова, В. Липинського та інших. Особливо активно і плідно розроблялася ця проблема в ході формування та розвитку української національної ідеї. Саме представниками даного напрямку вітчизняної філософської думки були розроблені теоретичні основи патріотизму. Найважливіші методологічні положення, пов'язані з розумінням його природи, сутності, ролі та місця в умовах української дійсності.

В розділі стверджується, що сфера формування патріотичних цінностей - історичний досвід народу. У його надрах вкорінена невичерпна культурна традиція України. Патріотизм в Україні має цілий ряд характерних особливостей, зумовлених неповторністю її історичного розвитку, самої долі українського народу, його культури, способу життя, менталітету, національної самосвідомості, багатством етносів, різноманіттям природи, клімату і т. д. Важливою закономірністю історичного розвитку патріотизму в нашій Батьківщині є його нерівномірний характер: за небувало високим, загальним підйомом, як правило, слідує спад, депресія і навіть депатріотизація суспільства. Проте протягом останніх століть, і особливо останніх десятиліть український патріотизм відстояв своє право на існування і виживання і зараз зазнає значного розквіту.

Патріотизм є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, особистості, він являє собою найважливішу умову єдності, культурної цілісності, динамічного і успішного розвитку суспільства, держави. Патріотизм характеризується як складне, багатокomпонентне в змістовному плані,

структуроване явище, що має різні етапи і рівні розвитку, що виявляється в найважливіших сферах життя суспільства в багатьох формах, і в силу цього, він по-різному розуміється, сприймається не тільки різними соціальними шарами, групами, але і багатомірно розглядається, трактується в науково-дослідній літературі.

В умовах української дійсності збереження і підтримка національної ідентичності можлива на базі консолідуючого державного фундаменту, що розглядається як об'єднання політичних, громадянських та соціокультурних спільнот України всіх рівнів з метою розбудови єдиної повноцінної української держави. На даному етапі можна говорити про трансформацію суспільної парадигми, про прагнення до соціального консенсусу, як політичних сегментів, так і етнічних складових. У силу специфіки цивілізаційних відмінностей в Україні цю функцію може виконувати тільки сильна держава, яка виступає і як гарант виконання правил гри і як активний суб'єкт соціального процесу.

Результати дослідження викладені у розділі I знайшли відображення в наступних публікаціях:

1. Пальчик С. І. Ретроспективний аналіз патріотизму в контексті філософії історії / Сергій Іванович Пальчик // Перспективи, № 2 (52), Одеса 2012. – С. 76-84.
2. Ціннісні орієнтації військової діяльності у Збройних Силах України / С.І. Пальчик // Наукове пізнання: Методологія та технологія. Журнал філософія, соціологія, політологія. Випуск 2 (27) 2011. – С. 127-131.
3. Патріотизм у контексті соціокультурного підходу / С. І. Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку» (22-23.11.2012). Дніпропетр. нац..ун-т залізн..трансп. ім.. акад.. В.Лазаряна, 2012. – С. 19-20.

РОЗДІЛ II

Загальна характеристика структури патріотизму в статичному та динамічному вимірах.

2.1 Закономірності формування патріотизму у контексті соціальних відносин.

Онтологічний аспект пізнання патріотизму стосується його буття, тенденцій функціонування та розвитку. Разом з тим антропологічний аспект містить звернення до людини з її соціальними якостями, оскільки людина як індивідуальний соціальний суб'єкт включена в систему суспільних відносин. Це є об'єктивною основою різноманіття точок зору з питання про сутність патріотизму. Кожна з цих точок зору, відбиває ту чи іншу сторону буття людей, суспільства. При онтологічному підході до патріотизму необхідно відзначити, що поняття «Батьківщина», «Вітчизна», «патріотизм» неоднозначні. Судження філософів, письменників, як минулого, так і теперішнього щодо розуміння патріотизму багато в чому різняться, а часом і суперечать одне одному. Можна стверджувати, що сутність цих понять з часом еволюціонує та наповнюється різним змістом.

Українське суспільство на сучасному етапі розвитку характеризується неоднозначною ситуацією стосовно визначення змістовного наповнення поняття патріотизму. Складності виникають як не дивно на національній основі. І питання виникають головним чином навколо розмежування понять патріотизм і націоналізм, що є, звичайно, не тотожними. Патріотизм в Україні завжди формувався на національному ґрунті, проте слід зважати на те, що сучасна Україна – полінаціональна держава і справжніми патріотами в ній можуть стати представники як титульної нації, так і національних меншин.

Зрозуміло, що у національному складі населення України переважають українці. Їхня чисельність становить у 2012 році 37541,7 тис. осіб, або 77,8% від загальної кількості населення. За даними останнього перепису населення (2001 р.), національні (етнічні) меншини в Україні становили 14 млн. чол., або 27.3 % від усіх жителів. В Україні живуть представники понад 100 націй.

Найчисельнішими з них є росіяни, євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, цигани та ін. [143].

Інша проблема полягає в тому, що суміжні образи Батьківщини і патріотизму останнім часом насилу знаходять точки дотику. І зрозуміло, що для того, щоб їх знайти, потрібні відповіді на безліч інших питань: держава і країна - це одне і те ж чи ні? Чи можна піддавати публічній критиці свою країну, свою державу, свій народ, зберігаючи при цьому реноме патріотичної людини? Що негативного може нести в собі патріотизм і як цього уникнути? Що таке борг перед Вітчизною і чи можливо його виконувати, не вдаючись до самопожертви? Чи може патріотизм ґрунтуватися на прагматичних мотивах? І, нарешті, які патріотичні образи та ідеали повинні і можуть скластися у свідомості сучасних людей?

На жаль, сьогоденне життя залишає дуже мало місця для розвитку соціокультурної складової комплексу патріотичних почуттів. З одного боку, в суспільстві формуються патріотичні симулякри - символи без змісту, чие призначення зводиться лише до ситуативної мобілізації патріотичної свідомості, наприклад на час виборів. З іншого боку, патріотизм, знаходить собі укриття в області приватного, інтимно-особистого буття людей.

Між тим необхідність в духовності та патріотизмі особливо велика в сучасній Україні, що знаходиться на певному історичному зламі. Успішний хід реформ навряд чи можливий, якщо система формування і розвитку нашого підростаючого покоління буде позбавлена духовно-моральних основ, особливо любові до своєї Вітчизни. Саме в умовах сучасного розвитку ідея патріотизму може і повинна стати тим стрижнем, навколо якого сформуються високі, значимі почуття, переконання, позиції, устремління кожної людини, її готовність і здатність до активних дій для блага Вітчизни.

Істинний патріотизм припускає формування і тривалий розвиток цілого комплексу позитивних якостей особистості. Основою цього розвитку є духовно-моральний і соціокультурний компоненти.

Патріотизм виступає в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності особистості, будь-якого соціального суб'єкта, який усвідомлює свою неподільність, нерозривність з Вітчизною, реалізує соціальну роль і значимість у діяльності, відповідній його інтересам, які отримують подальший розвиток за допомогою співпричетності, участі в явищах і процесах, що відбуваються в суспільстві.

Патріотизм, єдиний по своїй суті, в той же час різноманітний у своєму прояві і здійсненні. Тобто, в змістовному плані він має безмежну безліч різновидів. Широка палітра виразів любові до Батьківщини обумовлена наявністю відповідних суб'єктів і об'єктів патріотизму. Патріотизм як соціокультурний феномен являє собою один із проявів суб'єкт-об'єктних відносин.

Проблема формування конкретного носія патріотичної свідомості в аналізованих процесах і явищах має ключове теоретичне і методологічне значення, але в той же час непросте в декількох відносинах. Перш за все, в принципі неправомірно говорити про патріотичну свідомість та поведінку безвідносно до суб'єкта. Отже, при аналізі явищ і процесів духовного життя повинне бути в першу чергу встановлене реальне коло суб'єктів - учасників не духовного життя взагалі, а саме розглянутих процесів. Тому при аналізі кожного разу необхідно встановлювати якісь параметри суб'єктності (здатності бути суб'єктом), тобто той необхідний набір ознак, який дозволяє зробити висновок, що даний учасник процесу дійсно володіє необхідними суб'єктними ознаками.

Окремо взяту особистість, індивіда правомірно апріорі вважати суб'єктом, бо будь-яка свідомо людина в житті незалежно від її соціального стану, ступеня активності завжди має і здійснює якийсь вибір, переслідує свої цілі, керуючись власними уявленнями про навколишній світ. Інша річ - з'ясування відповіді на питання про те, чи є вона суб'єктом патріотичної діяльності.

Однією з головних проблем сучасного українського суспільства є втрата в процесі міжсистемної трансформації політичної і соціальної суб'єктності - здатності свідомо ставити перед собою суспільно значимі цілі і домагатися їх

реалізації. У результаті розпаду колишньої радянської ідентичності мимовільно і суперечливо почався процес складання великих соціальних груп з різними соціокультурними пріоритетами. Основним критерієм виокремлення цих груп є наявність характерної для кожної з них систем цінностей, поведінкових стереотипів і способу та стилю життя. При цьому важливо враховувати, що різні групи використовують однакові назви цінностей, вкладаючи в ці назви різне семантичне наповнення.

Проблемою залишається і визначення складного: колективного або групового соціального суб'єкта. Очевидно, колективний соціальний суб'єкт повинен володіти внутрішньою самоорганізацією, системністю, цілісністю, як мінімум в двох іпостасях. З одного боку, повинен існувати організаційний стрижень, організаційна матриця соціального суб'єкта, що виконуватиме як управлінські, так і політичні й ідеологічні функції. З іншого боку, має існувати і деяка, хоча б у найзагальніших рисах виражена «свідомість самоорганізації».

Головна психологічна ознака суб'єкта - наявність у нього мотивації, здатності до цілепокладання і волі до дії. Усвідомлюючи свої цілі, суб'єкт має здатність спланувати і вибудувати свою поведінку і мобілізувати вольові можливості для того, щоб в практичних діях дотримуватися обраної лінії та не втрачати довгострокові орієнтири і цілі поведінки.

Отже, складний соціальний суб'єкт - це реально існуюча форма організації колективного життя або діяльності деякого числа людей, що володіє об'єктивною внутрішньою організаційною єдністю, усвідомленням самої себе як цілісного утворення (системною самосвідомістю), здатністю до вищого цілепокладання і здатністю до підпорядкованості своєї діяльності досягненню загальносистемних цілей.

Визначення суб'єктності в кожному випадку принципово важливо з теоретичної, методологічної і праксеологічної точок зору, так як якості складного соціального суб'єкта можуть змінюватися протягом його існування, як у бік підвищення його суб'єктного потенціалу, так і в бік тимчасової або

остаточної втрати ним якостей суб'єкта, в той час, як окрема особистість стає суб'єктом раз і назавжди.

В філософській літературі досі не склалося єдиної загально визнаної думки про те, що ми розуміємо під суб'єктом патріотизму. Деякі автори ставлять під сумнів уявлення про те, що носіями патріотичної свідомості виступають як окремі особистості, так і колективи, соціальні групи, нації і т. д., в тому числі і суспільство в цілому. Наприклад, визнаючи в якості єдиного суб'єкта патріотизму все населення країни, В.А. Ядов фактично спотворює сутність даного поняття, вважаючи, що тільки народ має на це право [173; с. 158].

Таким чином, автор позбавляє права на патріотизм конкретну людину, соціальні групи. Природно, ніхто не сумнівається в праві народу на патріотизм, особливо в дні важких випробувань, що випадають на його долю. Але з чого ж складається патріотизм народу, якщо не з патріотизму широких соціальних верств і конкретних людей? У зв'язку з цим не можна погодитися з М. Кучуковим, який вважає, що суб'єкт патріотизму включає лише частину суспільства і розглядає його як конкретно-історичну спільність різних класів і соціальних груп, тим самим з числа суб'єктів патріотизму виключається особистість. Крім того, автор свідомо позбавляє права на патріотизм певну частину суспільства, що так само є неправомірним [77].

Сучасні релігійні діячі, переконують у тому, що справжнім патріотом може бути тільки віруюча людина, тому на їх думку, любов до Батьківщини лише тоді плідна і по-справжньому тверда, коли вона спирається на міцний духовний фундамент, на багатовікові народні святині, на традиційні релігійні цінності. Релігійно-філософське обґрунтування таких суджень присутнє і в працях І. Ільїна: «Немає більш глибокого єднання, як в однаковому спогляданні єдиного Бога, але патріотизм наближається до такого єднання» [50; с. 45]. Отже, від патріотизму відлучаються мільйони невірних.

Атеїстичний світогляд людини не є підставою для сумнівів у міцності його патріотичних почуттів. З іншого боку, якщо хтось вірить в Бога, то це ще не свідчить про його патріотичність. З цього твердження випливає визнання

нерозривного зв'язку суб'єкта з категорією об'єкта, Батьківщини, що саме по собі безперечно, оскільки категорії «суб'єкт» і «об'єкт», за загальним визнанням, корелятивні.

Отже, суб'єктом патріотизму є не тільки і не стільки окремі особистості, а й великі, малі та інші спільності людей, про що свідчить вся історія людства. Можна виділити наступні типові суб'єкти та відповідні їм прояви (види) патріотизму:

- особистість;
- групи населення, розглянуті за демографічною, територіальною, професійною і іншою ознакою (молодь, ветерани, земляки, партії та організації і т.д.);
- класи і етноси (нації);
- народ даної країни.

Таким чином, носіями патріотичної свідомості виступають суб'єкти різних рівнів – індивіди, соціальні групи, класи, держава і громадські організації. Але, перш за все патріотичну свідомість суспільства у всьому своєму різноманітті втілено у свідомості реальних конкретних особистостей. Всі зазначені нами суб'єкти не тільки є носіями патріотичної свідомості, але й, одночасно, творять її як на буденному і теоретичному, так і на рівні патріотичної психології та ідеології. У цьому сенсі патріотична свідомість створюється, реалізується всією багатобічною діяльністю суб'єктів даного суспільства. У цьому зв'язку доречно навести слова М. Драгоманова: «Патріотизм є бажання блага цілому народу, державі, вітчизні ... Але в чому саме полягає благо Батьківщини? Сам по собі патріотизм може бути джерелом як добра, так і зла. Потрібна ще й патріотична свідомість, що розрізняє справжнє благо Вітчизни від помилкового» [45; с. 193].

Формування і розвиток патріотизму відбувається як усвідомлення людиною об'єктивного або ілюзорного соціокультурного середовища, свого місця в суспільстві, суспільної значущості своєї діяльності, її напрямків та цілей. Індивід або соціальна група вибирає конкретно-історичне середовище їх життєдіяльності, в той же час в результаті їх діяльності формується Вітчизна як

соціальна, політична і культурна єдність. Формування патріотизму відбувається як результат пізнавальної діяльності індивіда, соціального суб'єкта. Патріотизм формується тут на рівні емпіричної свідомості і функціонує як частина суспільної свідомості.

Формування патріотизму на рівні емпіричної свідомості відбувається стихійно, протягом тривалого історичного часу. Патріотичні почуття вплетені в повсякденну, практичну діяльність і переломлені через інтереси соціальних груп. Особливістю функціонування патріотичної свідомості є те, що тут чітко простежується історична спадкоємність почуттів, формуючись, вони набувають в суспільній свідомості статусу звичаїв, традицій.

Психологічний рівень патріотизму є його основою, фундаментом, від міцності якого залежить можливість зведення теоретичної надбудови. Патріотизм на рівні буденно-повсякденного світогляду пов'язаний, головним чином, з почуттями та емоціями. Для цього рівня характерні багатство і розмаїття почуттів, яскравість і строкатість переживань. Завдяки ним у індивіда утворюється конкретний чуттєвий образ Батьківщини - суб'єктивний вигляд Вітчизни, характер якого визначається місцем людини в суспільній системі, впливом найближчого середовища і в певній мірі ідеологічним впливом. Почуття соціальності - необхідний елемент патріотизму. Визнаючи «автономію» особистості, необхідність її відносної свободи, В.Белінський проголошував її колективну сутність, бо «... крім природи і особистого для людини, є суспільство і людство. Яке б не було багате, розкішне внутрішнє життя людини, яким би гарячим ключем не било воно, і якими б хвилями не лилося через край, - воно не повне, якщо не засвоїть у свій зміст інтересів зовнішнього світу, суспільства і людства. У повній і здоровій натурі важелем лежить на серці доля Батьківщини, всяка шляхетна особистість глибоко усвідомлює свою кровну спорідненість, свої кровні зв'язки з Батьківщиною».

У цьому зв'язку Гегель підкреслює, що чим більше в окремій людині розвинена свідомість абсолютності держави, тим більше вона «може заради

спільної справи діяти з власної волі і самостійно», тим більшу довіру вона відчуває до держави [29; с.336].

Формування патріотизму на рівні теоретичної свідомості відбувається свідомо, виробляється ідеологами тих чи інших соціальних груп і виражає їхні інтереси. Але патріотизм є відображенням взаємозв'язку між індивідами не тільки в кожен історичний відрізок часу, але в той же час є відображенням зв'язку між різними поколіннями. Патріотизм в цьому відношенні виступає як рефлексія соціальної системи стосовно темпоральних категорій минулого, теперішнього і майбутнього.

У патріотичній свідомості дуже рельєфно виражена спадкоємність, тобто включення, збереження і використання патріотизму, що мав місце в минулому Вітчизни. Існують специфічні закономірності розвитку патріотичної свідомості, своя діалектика безперервності і переривчастості пріоритетів і тенденцій, діалектика абсолютного - сталого і відносного - динамічного в його змісті. Сформувавшись, патріотична свідомість у певний конкретно-історичний період не виникає кожного разу заново, її засади і зміст лише перетворюються, набувають нових рис і особливостей. Про це слід пам'ятати при формуванні сучасного патріота.

Сутність патріотизму розкривається не тільки в пізнанні його в напрямку від об'єкта до свідомості, але і в з'ясуванні місця суб'єкта патріотизму у соціальній системі. Патріотичні почуття і ідеї суб'єктів є формою об'єднання і зв'язку особистих інтересів із суспільними при переважанні останніх. «Ідея, що зігриває патріотизм, - це ідея загального блага», - стверджував М. Драгоманов [44; с.143]. У той же час патріотизм є складовою частиною моральних норм, цінностей людини і в цьому відношенні характеризується як один з структуроутворюючих елементів особистості. Патріотизм в даній якості розглядається як частина моральної свідомості і досліджується з цих позицій. Патріотичну суспільну свідомість можна представляти як суму, сукупність індивідуальних свідомостей конкретних особистостей і соціальних груп, яка при цьому володіє певною цілісністю, загальністю, тотальністю.

Форми патріотичної свідомості (суспільна та індивідуальна) детермінують одна одну, їх взаємозв'язок і взаємопроникнення означає їх нероздільну єдність. Аналіз сучасної філософської літератури з даної теми показує, що нажаль, немає єдиної думки і щодо об'єкта (об'єктів) патріотизму. Існує, наприклад, точка зору, згідно з якою об'єктом патріотизму є - Батьківщина. Так, В. Нахушев стверджує, що об'єктом радянського патріотизму є єдина для всіх народів вітчизна - Радянський Союз. Це, на його думку, показує неспроможність тверджень окремих дослідників щодо існування інших об'єктів патріотизму радянських людей. Тим самим не допускається зверненість патріотизму до структурних елементів Вітчизни. Ця точка зору фактично заперечує, що суб'єкт патріотизму є, одночасно, і його об'єктом, тобто предметом впливу відповідних почуттів та ідей. Крім того, дії та вчинки суб'єктів патріотизму - це кращий засіб патріотичного виховання, об'єктом якого є особистість, соціальні групи, суспільство[103].

В. Макаров, протиставляючи патріотизм і колективізм, тільки за останнім визнає зверненість до великого числа соціальних спільнот: сім'я, трудова або навчальна група, територіальна спільність. Більш того, навіть нації як найбільш великій соціальній спільності в багатонаціональній державі відмовляється у праві бути об'єктом патріотизму [90].

Мають місце спроби встановити ієрархію об'єктів патріотизму за їх значимістю. Вельми рельєфно це простежується в роботах вчених П. Рогачова та М. Свердліна, що говорять про патріотизм наступне: «Найчастіше він ототожнюється з національною гордістю і головним його об'єктом оголошується національно-особливе. З цим ніяк не можна погодитися» [125; с. 180]. Між тим, останнім часом набули поширення спроби ототожнення єдиної Вітчизни з яким-небудь з її елементів. Тиражується твердження про те, що зі зміною суспільно-політичного устрою 1917-18 років сталася «підміна» Батьківщини, її не стало. Дійсно, майже сто років тому відбулися докорінні зміни в конкретно-історичному змісті Вітчизни, однак залишилися відносно незмінними його елементи і український народ не припинив свого існування. Для подібної

ментальності саме національний патріотизм міг бути тільки анахронізмом: дійсно, про який реальний патріотизм може йти мова в контексті «померлої» або «підміненої» Батьківщини, тобто за відсутності самого об'єкта патріотизму?

Для того, щоб більш повно відповісти на питання про взаємозв'язок суб'єкта і об'єкта патріотизму ми звертаємось до ретроспективного аналізу. Уявлення про Вітчизну як одну з найвищих цінностей складаються ще в епоху античності. У полісі формуються уявлення про пріоритет суспільних інтересів над особистими. У цьому зв'язку Демокріт писав: «Справи державні треба вважати більш важливими, ніж всі інші; бо держава, що йде по вірному шляху, - найбільша людська опора» [105; с. 23]. Тут держава розуміється як громадянська сукупність в цілому. Руйнування родових відносин висунуло на перший план проблему управління суспільством, і тут формуються уявлення про право та обов'язок кожного громадянина на участь у вирішенні проблем, що постають перед суспільством. У деяких державах це приймає форму закону. Так, відомий закон, прийнятий в Афінах у період реформаторської діяльності Солона, по якому вимагалось самовизначення громадян в період смут і суспільних криз. У цей період формується поняття вітчизни, як середовища, даного індивіду в якості основи його благополуччя. Формування даного поняття відбувається в процесі подолання родових зв'язків, з утвердженням громадянських відносин.

Разом з тим формується поняття патріотизму для позначення почуттів, моральних норм, правових вимог, що відбивають відносини особистості і суспільства, представленого як Батьківщина. Патріотизм оголошується вищим обов'язком особистості. Сократ це висловив у положенні, що «Вітчизна і Закон - вище і дорожче батька й матері» [105; с. 65]. У греко-римській культурі була розроблена ієрархія достоїнств особистості. Схему даної ієрархії дає в своїх віршах Гай Луцілін. На перше місце він ставить діяльність на благо Вітчизни, потім - на благо батьків і тільки на останнє місце - турботу про власне благо [105].

Суспільні інтереси, на думку Цицерона, мають незаперечну перевагу перед індивідуальними, в зв'язку з цим він стверджував: «...жоден добрий громадянин не засумнівається піддатися навіть смерті, якщо вона піде Відчизні на користь» [160; с. 204]. Це було вимогою до особистості в її відносинах з суспільством. Цей принцип у подальшому став центральним у формуванні патріотичній свідомості.

У Вітчизні здавна виражалася одна з найбільш загальнозначущих і консолідуючих суспільних цінностей. Ще Цицерон говорив: «Батьківщина - і тільки вона - вміщує в собі загальні симпатії» [160; с. 206]. Г.Ф. Гегель також писав про любов до Батьківщини як прагнення до загальних цілей і інтересів держави, яке являє собою «щось субстанціональне, істинно загальне» [29; с. 150]. Подібні судження висловлювалися й представниками російської інтелігенції. Наприклад, П. Милюков відношення до Батьківщини характеризував як «вольову і доцільну спільну діяльність, об'єднуючу народ навколо однакових для всіх національних інтересів і завдань» [98; с. 27-28].

Все це повною мірою можна застосувати як до української, так і до російської історії. Ф.Достоевський зазначав, що людина здавна шукає «перед ким схилитися, кому вручити совість і яким чином з'єднатися, нарешті, всім у беззаперечний загальний і галасливий мурашник»; при цьому людина хоче «схилитися перед тим, що вже безперечно, настільки безперечно, щоб всі люди разом погодилися на загальне перед ним схиляння» [43; с. 355].

Подібну думку висловлював С.Франк: «Народному духу притаманне прагнення до цілісності, до всеохоплюючої і конкретної тотальності, до останньої і найвищої цінності і основи» [152; с. 51]. Традиційний колективізм, прагнення до цілісності, пошук об'єднуючих цінностей, властивий менталітету українського суспільства, супроводжувався визначенням символів, загальнозначущих для всіх, близьких кожному. Тому виникнення в Україні відомих формул: «Православ'я, соборність, народність», не було фактом випадковим. У них отримали взаємозалежний вираз дійсно вищі ідеї: земної справедливості, загальнонаціональних пріоритетів, які покликані були служити

своєрідними духовними скріпами суспільства, були спрямовані на досягнення органічного сплаву різноманіття людських індивідуальностей і надіндивідуальних єдностей.

За своїм змістом соціокультурний образ Вітчизни багатомірний. Він містить абстрактний символ і реальний об'єкт цивільних відносин, ідеальну модель соціокультурної спільності і конкретно-історичний образ національно-державного устрою. Традиційний для радянської науки погляд на Батьківщину як на об'єктивну соціальну та політичну середу, виступаючу в якості матеріального об'єкта патріотизму, сьогодні представляється занадто спрощеним. Батьківщина не може бути зведена до простої сукупності об'єктивно існуючих «середовищ». Вітчизна - це цілісна просторово-часова локалізація людського буття, яка отримує у свідомості кожної людини визначену ціннісно-образну якість і має узагальнену сутність, на відміну від економічного і політичного ладу. Це неінституційний, тобто не втілений у конкретній структурній формі, в органах і установах, об'єкт громадянських відносин. Він існує і як об'єктивна реальність, і як суб'єктивний образ. Це не просто країна з певною територією і відповідним народонаселенням. Перефразовуючи вислів М. Бердяєва, можна сказати, що його характеризує, не стільки кількісно-емпірична «збірність», скільки якісно-духовна «соборність» [14; с. 107].

Політичний режим і пов'язані з ним соціально-економічні відносини не можуть служити типологічним критерієм вітчизни. Крах політичного режиму не означає загибель однієї Вітчизни і народження іншої. У цьому випадку змінюється суспільний лад, його територіально-адміністративне оформлення, влада, але вітчизна не змінюється. Топологія вітчизн - це топологія історико-культурних систем. Батьківщина живе в народі як святиня, як найважливіша ідея його буття, - і народ живе в Вітчизні. У відношенні до Батьківщини людина ідентифікується як громадянин. У цьому ж відношенні в певній мірі реалізується і єдність людської сутності, - у формі тотожності людини людині як тотожності співвітчизників.

Батьківщина включає в себе і етнічну спільність, і політичну систему. Тому у ставленні до неї проявляються й національні почуття (національна гордість, національна гідність, національна самосвідомість), і політичні умонастрої. Визначальним же елементом Вітчизни є культура. Можна погодитися з твердженням С. Артановського, що «ідея вітчизни перетворює дискретність історичних подій в безперервність національної культури» [6; с. 91].

Для вироблення підходу до структури Вітчизни важливо прийти до згоди в тому, що цілісний соціокультурний організм, а не частина його або якась структура може стати культурним, політичним, соціальним та іншим середовищем діяльності соціального суб'єкта, послужити основою для розвитку об'єктивно зумовленого зв'язку з ним. Так виробляється новий методологічний підхід, заснований на антропологічній оцінці, який дозволяє відійти від спрощеного тлумачення структури Вітчизни. Як будь-яка соціокультурна система, Батьківщина може мати різні структурні зрізи:

- з позицій характеристики Вітчизни як об'єктивного соціокультурного явища, можуть бути виділені: матеріально-виробнича, соціальна, політична, духовна сфери;
- з позицій взаємозв'язку і взаємодії поколінь, складових Вітчизни, важливо виділити: успадковані традиційні форми суспільного життя та нові інноваційні форми суспільного розвитку, породжені соціальною і культурною творчістю;
- з позицій поєднання статичних і динамічних чинників розвитку Вітчизни назвемо етнічні і політичні чинники;
- у просторовому відношенні досліджуються територія, ландшафт, межі, в яких проживає даний народ;
- при аналізі часових характеристик звертають на себе увагу процеси і тенденції соціальної пам'яті, матеріальної і духовної культури.

Проте необхідно зупинитися і на односторонніх підходах до визначення Батьківщини, коли вона ототожнюється або тільки з нацією, або лише з державою. За твердженням М. Джунусова: «Вітчизна в кожному окремому випадку в складному синтезі проявляється як соціально обумовлене і

національне» [39; с 22]. І далі: «Національне міститься не тільки в соціальному, але і в політичному, і в культурному середовищі. Коли говорять про національне в політичному середовищі, мають на увазі національну державність, її традиції. Національне в культурному середовищі - це рідна мова, національна форма культури, національні культурні цінності і традиції » [39; с. 24].

Якщо проводити зв'язок Вітчизни тільки з нацією, то це призводить до однобічності, неповноти аналізу. Тим самим йдуть у тінь такі структурні елементи, як держава, громадянське суспільство, політичний режим, ставлення до яких у величезній мірі визначає характер і спрямованість патріотичних почуттів. Дійсно, Батьківщина пов'язана з нацією, більш широко - з етнічною структурою суспільства. Але в будь-якому випадку національний етнічний момент аж ніяк не є єдиною суттю вітчизни. Також неправомірно, на нашу думку, ототожнювати Батьківщину і з державою. Адже Вітчизна була і тоді, коли ще не було держави взагалі. Вітчизна є і у тих народів, які по тій або іншій причині позбавлені державності. Разом з тим протиставлення етнічного і політичного аспектів носить відносний характер. Адже національне питання входить в зміст політики.

Можна виділити три різновиди співвідношення нації і держави в етнічному трактуванні:

а) більш-менш повний збіг етносу і держави, хоча, так або інакше, на цій території проживають і інші етнічні елементи - це окремі групи довколишніх народів, іноземні робітники і т.п.;

б) з одного етносу утворено дві або більше держав, де, у свою чергу, ці етнічні групи можуть об'єднатися з іншими народами;

в) в рамках однієї соціально-політичної спільності рівноправно співіснує кілька етносів.

У вітчизняній науковій літературі утвердилося уявлення про те, що правомірно вважати перший варіант більш відповідним природі Вітчизни без урахування конкретних соціально-політичних умов. З одного боку, виникаючі у результаті взаємопроникнення етносу і соціального організму, мононаціональні

державні утворення дійсно забезпечують сприятливі умови для етнічного відтворення титульної нації. Але з іншого боку, подібна замкнутість несе і негативні наслідки, у тому числі для генофонду нації.

Більшість сучасних держав є багатонаціональними. Отже, тільки в єдності етнічного і політичного факторів повноцінно існує Вітчизна. Зневага до будь-якої з цих сторін призводить до порушення її цілісності і - відповідно - до ослаблення зв'язку соціального суб'єкта і даної спільності, а тим самим до зменшення ступеня згуртованості останньої. Така двоєдина природа Вітчизни відзначалася філософами різних напрямків.

Здавалося б, традиційним є поділ будь-якого суспільства на матеріальну і духовну сферу, але відносно до Батьківщини в аналіз необхідно внести додаткові відтінки. В даному випадку стає очевидним вплив духовного фактора на соціокультурні процеси. З повним правом можна сказати, що не тільки Батьківщина визначає характер патріотизму, але і сила та глибина патріотичних почуттів створюють ту чи іншу ступінь соціальної згуртованості Вітчизни. З точки зору взаємодії поколінь

Вітчизна є для тих, хто вступає в доросле життя не тільки соціальною сукупністю, що дісталися їм внаслідок реалізації продуктивних сил, форм спілкування і культури, але і як арена їх діяльності, як те середовище, де знаходить прояв соціальне та інше новаторство підростаючих генерацій. Суспільства розрізняються, в тому числі і тим, які можливості відкривають вони для самореалізації майбутніх поколінь. Згуртованість соціальних систем стає менш міцною, якщо такі можливості невеликі. І навпаки, чим менше напруженість при включенні нових поколінь у всі системи соціокультурних зв'язків, тим більш гармонійними стають відносини особистості і Вітчизни. Це принципове положення, що останнім часом затверджується в українській культурі.

Аналіз найважливіших суб'єктів і об'єктів патріотизму забезпечує його наукову класифікацію. У численних дослідженнях радянського періоду з даної теми здійснювалося, в основному, розмежування патріотизму за видами.

Визнання будь-яких його інших різновидів, як правило, не допускалося по причині того, що це могло бути будь-якого відхилення, деформації істинного соціалістичного патріотизму. Наприклад, В. Макаров відзначає різноманітність різновидів патріотичної свідомості в результаті розвитку двох-трьох складових цього явища: політичної і моральної, моральної і естетичної, тільки моральної, тільки естетичної. Даний висновок дозволив автору сформулювати такі види патріотизму: «технічний патріотизм», «культурний патріотизм», «екологічний патріотизм» [89]. Однак у В.Макарова мова йде скоріше про типові різновиди патріотичної свідомості (класової, політичної, етнічної), а не патріотизму в цілому.

Як уже зазначалося, патріотизм функціонує не тільки в силу наявності патріотичної свідомості у суб'єкта, але й тому, що завдяки цьому у нього виникає відповідне ставлення до об'єкта патріотизму, що виявляється в конкретних справах і вчинках. Тому слід визнати вузьким підхід у визначенні різновидів патріотизму тільки в залежності від патріотичної свідомості суб'єкта, виходячи з розуміння детермінованості того чи іншого прояву патріотизму не тільки відповідним його суб'єктом, а й об'єктом. Наявність об'єкта патріотизму, на наш погляд, обумовлює наступні його різновиди:

- Патріотизм, як певне просторово-територіальне відношення, він включає в себе патріотизм по відношенню до країни - український (державний) патріотизм, а також регіональний (місцевий) патріотизм (школи, району, міста, регіону, області, тощо);

- Патріотизм, спрямований на вдосконалення конкретної сфери Вітчизни - політичній, економічній, соціальній, культурній, природній (екологічний патріотизм) і т.д.;

- Патріотизм, визначений певними часовими характеристиками: культурно-історичний патріотизм тощо.

Запропонована класифікація патріотизму, що базується на виділенні його суб'єкта й об'єкта, дозволяє побачити це багатогранне соціально-філософське явище у всій повноті і органічній єдності, і тим самим підтвердити, що всяке

загальне існує не інакше як в індивідуальному й одиничному. Тому і патріотизм в культурі представлений як сукупність багатьох різновидів. При цьому слід визнати необхідність висунення на перший план загальнонародного змісту патріотизму: любов до рідної землі, турбота про збереження і чистоту рідної мови, гордість за досягнення країни в науці, культурі і техніці і т.д. - Усього, що складає національно-етнічний аспект цього соціокультурного феномену. Крім національно-етнічного, є також загальнодемократичний зміст (права та свободи людини, правова держава, громадянське суспільство і т.д.) - все це разом визначає патріотизм як найважливіший інтегруючий чинник, здатний консолідувати суспільство у етнічних та політичних аспектах.

Особливо відзначимо націленість патріотизму на людей, що представляють собою його суб'єкт і об'єкт. У цьому принципова відмінність справжнього патріотизму від патріотизму абстрактного, що припускає прагнення до блага для країни, але, по суті своїй, безособового. Патріотизм позбавлений сенсу без служіння державі і людям, складовим її життєвої основи. Формула «земля заради землі» не має сенсу без тих людей, які населяють ці простори. Не даремно з часів прийняття Україною Незалежності, юнаки та дівчата, що вступають до лав Збройних Сил України дають присягу на вірність «Народу України». Це означає, що патріотизм, не орієнтований на потреби людини - поняття мертво, схоластичне. Отже, всі різновиди патріотизму (в політичній, економічній, соціальній сферах і т.д.) повинні бути спрямовані на поліпшення життєвих умов людини, як суб'єкта й об'єкта патріотичного ставлення. Необґрунтовані зміни тієї чи іншої сфери Вітчизни, що призводять до погіршення рівня життя людей, є антипатріотичними. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на те, що, характеризуючи різновиди патріотизму, це слід робити через призму інтересів і потреб людей.

Продовжуючи аналіз основних проявів патріотизму, вкажемо на необхідність врахування і досягнення органічної єдності загальнодержавного, етнічного та регіонального патріотизму. Враховуючи складність пережитого Україною історичного періоду, наше суспільство має підійти до визнання в

якості пріоритетного - державного патріотизму, який розуміється як патріотизм, спрямований на країну, її людей, історію, землю, державний лад і т.д. На значимість даного виду патріотизму вказував Г. Гегель: «В основі патріотизму лежить ... свідомість абсолютності держави ». Примітно, що в патріотизмі він особливо виділяє прагнення до загальних цілей і інтересів держави: «Він утворить субстанцію, любові до Батьківщини - прагнення до загальних цілей і інтересів держави » [29; с. 205].

Взагалі ж мова йде про той вигляд патріотизму, який на нашу думку, можливо назвати: загальнодержавним патріотизмом. Ставлення до держави, країни, як близької, дорогої людини характерно для культурної української традиції в усі періоди її існування. В українському культурному архетипі традиційно присутні такі ключові поняття, як Батьківщина, народ, патріотизм. Значення цих цінностей полягає в тому, що вони протягом української історії виконували роль національно-об'єднавчого чинника, володіли організуючою силою. Ототожнення в культурному архетипі держави і Батьківщини, держави і порядку перетворювало ці цінності в потужний легітимізуючий фактор сучасної української державності.

З часів Київської Русі, держава персоніфікувалась як «Свята», хоча такі якості, як благочестя, праведність і святість, протягом довгого часу приписувалися, головним чином, тільки тим правителям, діяльність і цінності яких підтримувались народом: Володимиру Великому, Ярославу Мудрому, Володимиру Мономаху тощо. І навіть у XVII - XVIII столітті владні особи традиційно наділялися божественними якостями. Метафора України як «Батьківщини», керованої батьком - гетьманом, набула широкого поширення лише в XVIII столітті і в тому ж сторіччі стала розумітися в розширеному сенсі. Наприклад, вже в 1709 році видатний ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович назвав Петра Першого «Батьком Батьківщини» [148; с. 352]. Що стосується слова «Батьківщина», то в другій половині XVIII століття воно стало позначати країну в цілому, а не тільки місце народження і пізніше було розширено до більш персоніфікованого епітета «Батьківщина - мати» .

С. Булгаков писав: «Батьківщина є священна таємниця кожної людини, так само, як є для неї таємницею і її народження» [20; с. 133].

Думка про те, що потрібно любити Україну, незважаючи на стан, в якому вона перебуває, часто зустрічається в працях українських філософів і письменників: Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка. Найбільш яскраво її висловив в 1913 році Василь Розанов: «Щасливу і велику Батьківщину любити не велика річ. Ми її повинні любити саме, коли вона слабка, мала, зневажена, нарешті, дурна, і, навіть, порочна » [126; с. 106].

Поняття «Батьківщина», як правило, зв'язується з географічними, біологічними, екологічними, антропологічними, етнічними і т.п. факторами. І лише в рідкісних випадках - або при вільному, метафоричному вживанні терміну, або у нейтральних контекстах - «Батьківщина» виривається з цього «кола». Термін «Вітчизна» найчастіше співвідноситься з соціальними, економічними, культурними, ідеологічними, науковими, художніми і т.п. факторами, складовими специфічного суспільного змісту людського життя.

У довідковій літературі поняття «Батьківщина» трактується як тотожне з поняттям «Вітчизна». «Вітчизна» розуміється як історично належна даному народові територія. У вужчому розумінні - це місце народження когось. «Батьківщина» - це вітчизна, країна, в якій людина народилася, яка історично належить даному народові, територія з її народом, особливостями історичного розвитку, мови, культури, побуту і звичаїв [149; с. 39].

Як бачимо, в цьому тлумаченні поняття «Батьківщина» вже з'являються соціокультурні моменти. Думається, що це виправдано. Мислити Батьківщину, Вітчизну без них неможливо, так як будь-яка людина суспільна істота, і не мислима поза культурою. Саме соціокультурна, духовна складова понять «Батьківщина» і «Вітчизна» є вираженням їхньої сутності. У реальному житті вона відіграє найбільш важливе, смислове значення, бо визначає зміст понять «Батьківщина» та «Вітчизна». Зі зміною економічної, соціокультурної і духовної ситуації в країні смислове, сутнісне значення понять «Вітчизна»,

«Батьківщина», «патріотизм» змінюється. А тому, необхідним є новий пошук, визначення нових культурних і духовних основ цих понять.

Визнаючи подібність цих понять з точки зору генезису, ми частково погоджуємось з пропозицією В. Макарова про те, щоб дослідники домовилися про тотожність понять «Батьківщина» і «Вітчизна» [89]. Батьківщина являє собою природно-історичний фундамент національного життя, його базовий ґрунт; Батьківщина служить об'єктивною умовою і необхідною передумовою формування вітчизняної культури, безпосереднім джерелом, як її загальнолюдського змісту, так і неповторних національно-особливих форм, в яких вона втілюється. Батьківщина виступає природною та етнічною основою Вітчизни, тим конкретно-історичним тлом, на якому розгортається вітчизняне життя, і складаються його підвалини. Вітчизна виростає з Батьківщини, як зі свого «кореня»; вона є своєрідною надбудовою над нею і уособлює величну будівлю цивілізації. «Вітчизна» позначає соціокультурну визначеність національного життя, той її історичний «зріз», який можна назвати національно-особливою формою людської цивілізації. Це повністю узгоджується і з положенням про те, що Вітчизна є «дана політична, культурна і соціальна середина». Саме суспільне середовище проживання окремої особистості або цілого народу, що включає в себе плоди матеріальної культури, духовне багатство і - що найголовніше - спосіб організації людського життя, і становить Вітчизну.

У такому трактуванні поняття Батьківщини вже не розчиняється у «Вітчизні». Більш того, якщо Батьківщина, як і Вітчизна, являє собою певний, відносно незалежний шар національного життя, то поняття Батьківщини не може бути навіть підпорядковане поняттю Вітчизни. Отже, «Батьківщина» є самостійною категорією, що має свою специфічну сферу призначення.

З одного боку, Батьківщина виступає тим природно-історичним ґрунтом, на якому будується Вітчизна, а тому має на неї істотний вплив і обумовлює її з багатьох напрямків. З іншого боку, у міру свого розвитку Вітчизна перетворює Батьківщину, приводить у відповідність з новими ідеалами і цінностями,

сформованими у вітчизняній культурі, і, в кінцевому рахунку, так чи інакше, висловлює своє ставлення до Батьківщини. І зовсім не випадково в розгорнутих визначеннях «Вітчизни» ця органічна взаємозалежність її з «Батьківщиною» знаходить відповідне концептуальне відображення.

Різниця «Батьківщини» і «Вітчизни» і відповідно більш повне і точне визначення останньої має важливе методологічне значення, тому що дозволяє конкретизувати поняття патріотизму. По-перше, з'ясовується, що термін «патріотизм», що позначає те, чи інше відношення до Батьківщини, не може бути застосований до Батьківщини у своєму категоріальному значенні (хоча в метафоричному, переносному значенні це цілком припустимо). По-друге, поняття любові до Батьківщини розкривається як відданість культурно-історичному багатству (мови, традицій, духовних цінностей і т.д.) народу і соціально-політичним формам суспільної організації (державному ладу, суспільним інститутам і т.д.) людського життя. Ця відданість і є патріотизмом.

І. Ільїн наступним чином визначав формулу істинного патріотичного громадянства: «Моя справа - є справа моєї Батьківщини і моєї держави; так що, з одного боку, все шкідливе моїй Батьківщині і моїй державі не може стати моєю справою; а, з іншого боку, справа мого народу і моєї держави мені настільки близька і важлива, як якщо б вони стосувалися мене самого і моєї власної долі » [49; с. 148]. Описуючи значимість державного громадянського патріотизму, слід вказати і на необхідність подальшого теоретичного опрацювання даного поняття. Це пояснюється тим, що в нього може вкладатися різний зміст, або ж, навпаки, абстрактний сенс. Тобто дана проблема потребує спеціального дослідження.

Відзначаючи значення державного громадянського патріотизму, не можна з іншого боку, його абсолютизувати. Патріотизм справжній, не має нічого спільного з декларативним патріотизмом, виникає з глибокого людського почуття любові до своєї Вітчизни, її історичного минулого, традицій, культури, до коріння і діянь предків. Гордість вчинками і речами, що мають неминуще значення, а не показна прихильність елементам побуту, звичаїв, фольклору і т.д.

Саме так слід розглядати державний патріотизм. Він звернений до всього кращого в минулому Вітчизни. Обумовлений його тимчасовими характеристиками, має свої об'єкти в більш ніж тисячолітнім шляху розвитку України.

Важливо відзначити, що за допомогою даного виду патріотизму найбільш повно розкриваються його консолідуюча і виховна функції. В українців єдина історія, яка повинна об'єднувати, а не роз'єднувати людей по будь - яким мотивам. Справжній патріотизм має глибокі історичні корені, харчується традиціями і культурою минулого. За думки В.Соловйова, істинний патріотизм - це триєдність таких факторів, як віра у свій народ, поєднана з безстрашністю за предмет своєї віри; любов до свого народу, супроводжувана дійсним співчуттям до його дій; і реальна практична допомога своєму народу [138; с. 215].

Шанування землі предків є одним з історично древніх феноменів патріотизму. Саме в цьому сенсі можна стверджувати про зародження передумов патріотизму ще до появи його об'єктів - відокремлених Батьківщин. Багато дослідників відзначають, що у стародавніх народів найбільш виразне розуміння Батьківщини пов'язувалося з родовими усипальницями. Відповідаючи на запитання: «як людина повинна ставитися до своєї землі?», В. Липинський написав глибокі за змістом філософсько-поетичні слова: «Образ рідної землі не є тільки образом матері, це також образ нареченої і дружини і образ дитяти. Без любові до своєї землі людина безсила що-небудь створити, безсила оволодіти землею і світом» [84; с. 270].

Почуття Батьківщини у кожної людини починається з пам'яті дитинства про свій будинок, вулицю, місто чи село. Тобто любов до рідної землі зароджується у справжнього патріота в ранньому віці і супроводжує все життя. Територія, з якою пов'язана історія народу і куточок рідної землі, де виріс кожен з нас, тісно взаємопов'язані і є одним з найбільш глибоких джерел патріотичних почуттів. Правильно розвинені почуття землі предків повинні сприяти сприйняттю всієї території країни у її єдності. Дійсно, кожен із суб'єктів України має власну

територію, але всі вони разом утворюють єдину територію країни. Важливо розуміти значення такого питання як неподільність Батьківщини, її цілісність.

Дослідження проблеми існування патріотизму в сучасних умовах, проведене через призму суб'єкт-об'єктних відносин, дозволило класифікувати широкий спектр можливих проявів любові до Батьківщини й Вітчизни. В основу даного підходу покладено принцип детермінованості того чи іншого прояву патріотизму відповідним суб'єктом або об'єктом. Особливо відзначимо націленість патріотизму на людей, що представляють собою головний його суб'єкт і об'єкт. Тому характеризувати різновиди патріотизму слід через призму інтересів і потреб не тільки більшості населення країни, але кожного її громадянина.

Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного аспектів у змісті патріотизму обумовлений і специфікою його функціонування. Цілком очевидно, що зміст патріотизму об'єктивний для тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Одночасно з цим патріотизм як соціокультурне явище є результатом активності різних соціальних сил і суб'єктів.

Патріотизм як соціально-філософський феномен об'єднує різні суспільні погляди, ідеї, почуття і традиції, в сукупності яких відображається поведінка і любов людини до Батьківщини. Він поширюється не тільки на сучасну Батьківщину, але й на її минуле, яке пов'язане із сучасністю знанням історії, традицій, переказів, легенд і є джерелом патріотичних надбудов і почуттів для майбутніх поколінь. Патріотизм сильно забарвлений емоційно і тому може надавати мотивуючий вплив на практичну поведінку людей.

Істинний патріотизм виступає в єдності глибокого духовного освоєння його суб'єктами історії та культури свого народу, і їх активно-діяльній участі у вирішенні найважливіших проблем сучасного суспільства. Патріотизм виступає в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності особистості, будь-якого соціального суб'єкта, що усвідомлює свою неподільність, нерозривність з Вітчизною та реалізує власну соціальну роль і значимість у діяльності, відповідно її інтересам.

2.2 Методологічний аналіз аксіологічного аспекту патріотизму

Аксіологічний підхід - невід'ємна складова методологічного аналізу патріотизму. Відомо, що в багатьох історичних епохах, особливо на переломних етапах розвитку, в умовах ламання усталених поглядів, саме любов до Батьківщини стає найбільш значущою соціокультурною цінністю.

У контексті соціальної філософії патріотизм, як одна з вищих суспільних цінностей, досліджувався не тільки в рамках вітчизняної науки, він має більш глибоку теоретичну традицію, що йде корінням углиб століть. Вже у Платона є міркування про те, що Батьківщина дорожче батька і матері. У більш розробленому вигляді любов до Батьківщини, як вища цінність, розглядається у працях таких мислителів, як Н.Макіавеллі, Ш. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, Фіхте.

Так, у Ш. Монтеस्क'є любов до Батьківщини є основоположною чеснотою і в цьому сенсі ототожнюється з любов'ю до рівності. На його переконання, громадяни республіки з самого народження перебувають в неоплатному боргу перед Батьківщиною. Римляни ж домоглися успіхів і величі тому, що «любов до Батьківщини була панівною пристрастю, яка, виходячи за рамки пороків і чеснот, корилась тільки собі самій і не ототожнювалася ні з громадянином, ні з благодійником, ні з батьком» [102; с. 97-98].

У дослідженнях кінця ХХ століття, що припадають на період розвитку країни в умовах соціалістичного ладу, значну увагу було приділено розгляду патріотизму як однієї з духовних або моральних цінностей радянського суспільства. У середині 90-х років ХХ століття в ряді досліджень, здійснених представниками філософської науки, патріотизм розглядається як соціокультурна цінність. При цьому його зміст розуміється в більш тісному зв'язку з реальною дійсністю і, внаслідок цього, знаходить конкретний прояв в суспільній та індивідуальній свідомості.

Ще більший науковий інтерес представляє розуміння патріотизму як «...основної, провідної цінності, що є стрижнем, що забезпечує єдність і стабільність розвитку суспільства. Такий патріотизм характеризується і певною

діяльністю спрямованістю та є узагальнюючою цінністю, що фактично об'єднує всю соціально-ціннісну систему в єдине ціле» [149; с. 96].

На початку ХХІ століття все більшого поширення в рамках філософської антропології набуває погляд на патріотизм як на найважливішу цінність, інтегруючи не тільки соціальний, але і духовний, моральний, культурний, історичний та інші компоненти особистості. Однак не можна не підкреслити, що як і раніше, незважаючи на велику традицію, патріотизм залишається все ще слабо розробленим у теоретичному відношенні. Це виражається, зокрема, в тому, що досі не визначено конкретний зміст патріотизму як цінності, не досліджено його взаємозв'язок з іншими близькими йому цінностями, явно недостатня увага приділяється вивченню проблеми реального прояву патріотизму в системі поглядів, позицій, ціннісних орієнтацій, і особливо в процесі соціалізації і діяльної реалізації особистості, в умовах сучасної України.

Як відомо, в соціокультурних цінностях проявляється громадська і культурна значимість матеріальних об'єктів, соціально-політичних і духовних утворень (суспільних інститутів, культури, історії, сім'ї тощо) для людини, колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціокультурні цінності - це критерії і способи оцінки значущості об'єктів та утворень суспільного життя, виражені в моральних, політичних, етичних, естетичних нормах, ідеалах, принципах і цілях, вироблюваних даним суспільством. На аксіологічному і гносеологічному рівнях в патріотичній свідомості формуються предметність, об'єднана в цілісність. Таким цілим є «образ Вітчизни», суб'єктивний образ тієї соціальної системи, яка є заданою для індивіда соціальної групи, класу, народу, умовою і об'єктом його діяльності. Особливе місце в суб'єктивному відображенні образу вітчизни належить оціночним моментам.

Для розвиненої громадянської свідомості Батьківщина - це найвища цінність. Іншими словами, «образ Вітчизни» - це об'єкт соціальних почуттів і духовних переживань, відображення елементів соціокультурного середовища у свідомості людей, в результаті якого вони набувають для особистості (як і для

будь-якого соціального суб'єкта) значущий сенс. У цьому сенсі образ Вітчизни протилежний об'єктивному середовищу, відображенням якої він є. У цьому зв'язку виникають питання про те, які соціальні функції виконує патріотизм, яке його значення для соціальної системи, на тлі якої він формується, і, нарешті, яка його цінність для окремої особистості.

У радянській літературі соціально-ціннісний підхід до аналізу патріотизму розвивався В.Тугаріновим, О.Дробницьким, А.Коршуновим, С.Анісімовим. Як справедливо відзначається в монографії С.Анісімова «Духовні цінності: виробництво і споживання», в останні роки існування СРСР розробка теорії цінності радянськими суспільствознавцями пішла на спад. І ще більшою мірою це можна сказати про аксіологічні аспекти Вітчизни і патріотизму [3]. Робіт, в яких ці аспекти піддавалися б вивченню, практично немає; питання про Вітчизну як систему цінностей в наукових джерелах ґрунтовно не піднімалося. Тому, на наш погляд, представляється можливим проілюструвати відношення до Батьківщини як цінності на прикладі філософських, публіцистичних та літературних праць, створених у середовищі української та російської еміграції.

Проблема поділу долі зі своєю Вітчизною, спільності цієї долі була однією з ключових для української та російської інтелігенції, що опинилася на чужині. У сумних розсипах емігрантських доль відбивалася і найбільша трагедія всього соціального розсіювання - трагедія розриву з Батьківщиною. Розрив з радянською країною не всіма сприймався як розлука з Вітчизною, бо тієї Вітчизни, якій належали їхні серця, вільної України для українців, вже не існувало. Тому і перебування на чужині розглядалося ними не стільки як еміграція з Вітчизни, скільки як можливість зберегти вірність їй.

Традиційна «мандрівна» тенденція в світогляді української інтелігенції в умовах реального скитальства на чужині обернулася на свою протилежність - непереборний потяг до рідної землі та свого народу. Та сама інтелігенція, яку докоряли в надмірній демократичності та західництві, в емігрантській творчості явила зразки глибокої прихильності народу, традиціям національної історії, культури, державності, релігії. Узи, що зв'язують з Батьківщиною, приховані

раніше в ході ідейно-політичної боротьби, на чужині були оголені, вказавши остов справжніх цінностей сенсу людського буття і творчості.

С.Франк зазначав у цьому зв'язку, що Батьківщина - не кумир і любов до неї не є потяг до якоїсь примари і поклоніння якомусь ідолу. Чад політичних пристрастей часто затьмарює любов до неї, але «все це відбувається в поверхневому, показному шарі нашої душі. Справжнє наше ставлення виявляється не на словах, не в свідомих міркуваннях і оцінках, а в тій тузі, в тих сльозах розчулення, з якими ми думаємо про рідні поля і ліси, про рідні звичаї і слухаємо звуки рідної пісні. Тоді ми знаємо, що миліше, прекрасніше Батьківщини немає країни на світі .... Якби тільки ми могли допомогти нашій Батьківщині воскреснути, оновитися, явитися світу у всій красі і духовній силі - ми, здається, знайшли б результат для своєї туги, хоча б для цього потрібно було віддати своє власне життя» [152; с. 412].

Таким чином, поряд з почуттям громадянськості та співпереживання за долю Вітчизни, патріотизм емігрантської інтелігенції був пофарбований людським переживанням самого факту розлуки з Батьківщиною, яке зазвичай виражається поняттям ностальгії і має одну природу з тугою за родиною і батьківським домом. Поряд з українськими, і багато представників російського розсіювання відчули справедливість слів В. Липинського про те, що «Батьківщина без кожного з нас обійтися може, але ніхто з нас не може обійтися без неї» [84].

Підкреслимо, що розлука з Батьківщиною стала справжнім зламом в житті і свідомості біженців з України, що опинилися на чужині, «роздвоївши» долю кожного межею вигнання. Дві іпостасі, два «береги» з'явилися у української національної культури. Творчість в еміграції не тільки виникала з цих обставин та їх відображала. Вона була їх подоланням, ланкою, що пов'язує воедино єдність, розділену в часі і просторі.

Проте слід зазначити, що у середовищі емігрантської інтелігенції нерідко висловлювалися і застереження щодо неприпустимості ідеалізації і політизації патріотизму. Так, Г. Адамович підкреслював, що «патріотизм не даний людині, а

заданий їй, він повинен бути відмитий від усієї егоїстичної гидоти, яка до нього прилипає, його треба вистраждати». І слово «Батьківщина», вважав він, слід писати з маленької, «а не з образливо-єлейно, огидно-солодкової великої прописної букви» [2; с. 320]. Дійсно, цілком реальною була небезпека того, що в Зарубіжжі, на противагу офіційному «радянському», стало б розвиватися альтернативне, але не менш лощене «емігрантське» тлумачення патріотизму. У цьому теж виявлялося свого роду «випробування патріотизмом». На нашу думку, інтелігенція української діаспори зуміла його витримати. Одним з підтверджень цього була відсутність штучно насадженого універсалізму в трактуванні патріотизму, що завжди згубно для нього. Справжній патріотизм може народжуватися тільки усередині людської особистості. «Патріотизм праведний», - пише з цього приводу В.Піскунов, - в тому вигляді як він вистражданий вигнанцями, заснований на розумінні трагізму України і її історії, трагічного роздвоєння української душі, але коли він не страшисться самої суворой національної самокритики і глибоко чужий національно - патріотичному самовдоволенню» [119; с. 37].

З наведених висловлювань видно, що, будучи відбитою у свідомості людей, об'єктивним соціокультурним явищем - Вітчизна - перетворюється в систему знаків і символів, в систему цінностей. Ставши знаками і символами, елементи структури реальної Вітчизни перетворюються в цінності, що вказують на людське, соціальне і культурне значення даного явища дійсності. Природа Вітчизни, її культура, політичний устрій - всі елементи Вітчизни оцінюються в плані добра або зла, краси або неподобства, справедливого і несправедливого. Все різноманіття явищ об'єктивної реальності - Вітчизни може виступати в якості духовних цінностей. Сукупність цінностей, що утворилася навколо ідеї Вітчизни, і становить відбиток Батьківщини, тобто конкретно-чуттєвий образ Вітчизни. Подібний образ Вітчизни - це результат відображення у свідомості соціального суб'єкта його «живого зв'язку» з соціокультурним організмом, це виражена за допомогою знаків і символів система цінностей, яка виступає як найважливіший мотив діяльності.

Предметності свідомості певним чином ідентичними копіями відповідає предметність буття даної соціальної спільності: його знаками і символами, причому, останні в багатьох випадках позначаються тими ж термінами, що й реальні соціальні об'єкти. На підставі сформованих підходів до характеристики структури Вітчизни, наведених у попередньому розділі, на наш погляд, можна виділити наступні обов'язкові елементи, так чи інакше присутні в «екзистенційному образі Вітчизни».

1. Назва. Сама наявність загальної назви, що визначається людьми, з'єднаними в одну Вітчизну, говорить про усвідомлення ними своєї приналежності до даної цілісності. Тут же необхідно підкреслити, що навіть, здавалося б, таке політично нейтральне поняття, як найменування Вітчизни, є цінністю, підпорядкованою різним груповим інтересам. Найменування Вітчизни є окремим випадком антропоніміки, тобто назви людей людьми, і знаходиться між топонімікою (позначенням певної території), етнімікою (позначенням етнічної спільності) і позначенням політичної спільності.

Але знак, тобто матеріальний предмет (явище, подія), що виступає в якості представника деякого іншого предмета, властивості чи відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки і передачі інформації, може мати і немовні форми. Вони також широко використовуються у формуванні «образу Вітчизни» в рамках самосвідомості тієї чи іншої соціокультурної системи. Особлива емоційна вага в утвердженні предметності свідомості належить таким знакам, які в силу укладеного в них наочного образу використовуються для вираження дуже значного і відстороненого змісту, в даному випадку об'єкта доцентрових устремлінь і спонукань членів соціальної спільності.

2. Символіка. Велике значення для утворення навколо образу Вітчизни системи цінностей мають такі символи, як герб, прапор, гімн, традиційна форма одягу. В етнічно забарвленій свідомості вони отримують неоднозначний сенс. Такий символ є образ, взятий в аспекті своєї знаковості. Він і є знак, наділений всією органічністю й невичерпною багатозначністю образу. Сама структура

символу спрямована на те, щоб дати через окреме часткове явище цілісний образ об'єктивно існуючої Вітчизни. Близько до цього психологічному механізму стоїть і формування наочних уявлень, які, в кінцевому рахунку, стають також символами Вітчизни. Це можуть бути елементи рідної природи: ландшафт, флора, фауна.

Сенс символу об'єктивно здійснює себе не як статична, але як динамічна тенденція. При формуванні нових соціокультурних утворень народжується і нова символіка. Найбільш ефективна ця нова символіка тоді, коли вона спирається на ті чи інші традиційні підходи, а в певних випадках - на релігійну основу. Сенс символу не можна звести до однозначної логічної формули, бо він відображає весь світ соціокультурної спільності - і природну її сферу, і політичний режим, і культурну неповторність, і національний характер.

Тлумачення символу є діалогічною формою знання: сенс якого існує тільки в площині людського спілкування. Йде з історичної сцени народ - йде і символіка, хоча якісь знаки можуть підхопити інші народи, проте вони включаються в зовсім іншу систему значень.

«Образ Вітчизни» обов'язковим чином поєднується з пам'ятками історії та культури народу. Як відомо, пам'ятник історії являє собою один з видів матеріально ціннісної спадщини. Основний критерій - синхронність конкретного об'єкта або місця (споруди, ландшафту і т.д.) з історичним фактом (подією), життям або діяльністю видатної особи. У більш широкому сенсі пам'ятник історії узагальнює термінологічно культурну спадщину, накопичену народом або державою. Серед форм трансляції духовного досвіду поколінь можна назвати такі: матеріальні цінності – транслюються за допомогою установ, що зберігають документи, твори мистецтва; духовні цінності - пам'ять в душах людей, борг перед предками; і пам'ять - узагальнення, введена в підручники, словники, довідники.

3. Персоніфікація образу і символу. Образ Батьківщини в багатьох випадках пов'язаний, а іноді і ототожнений, з образами соціально-значимих особистостей - матері, батька, національних героїв. Дійсно, уявлення Вітчизни в особах, що

стають символами або сімейної, або політичної орієнтації, додає особливу інтимність патріотичному почуттю і збільшує його роль у мотивації поведінки людини.

Є такі знакові елементи Вітчизни, які мають значущий смисл для великих груп людей. Наприклад, для багатьох українських людей уявлення про свою Вітчизну нерозривно поєднується з образом Тараса Шевченко, ототожнюється з національною гідністю народу.

4. Стереотипи. До їх числа, як відомо, відносяться спрощені, схематизовані, переважно спотворені, притаманні сфері буденної свідомості уявлення про соціальні об'єкти. У даному випадку таким об'єктом є Вітчизна. Рациональною базою, на якій виникають стереотипи, є ідея про винятковість своєї нації, своєї держави, своєї Вітчизни. «Образ Вітчизни», що формується на основі такої ідеї страждає рисами неадекватного відображення: його історія – найглибша та найдавніша; пам'ятники самі красномовні; національний характер – самий гордий, найсміливіший і т.п.; його культура – найталановитіша.

Відображення «зв'язку з землею» на теоретичному рівні позбавлене ірраціональності. Інша річ – націоналістичний світогляд. Тут у ставленні до історії, мови, території вноситься багато містичних елементів, ілюзорного відображення. У цих випадках діє психологічний механізм «обраної пам'яті»: з минулого народу відбираються такі події та факти, які «доводять» винятковість народу або його особливу «місію».

Етнічні стереотипи зіграли негативну роль у загостренні національних відносин у нашій країні. При уявній простоті і навіть примітивності етнічні установки та стереотипи являють собою дуже складні утворення в силу їх включеності в ряд систем відносин – соціокультурних, соціоекономічних, соціопсихологічних, що проявляються на міжіндивідуальному, міжгруповому та навіть міждержавному рівні. Вони виконують також функції психологічної мобілізації, компенсації, заміщаючи своєю дією певні порожнечі, що утворилися в результаті дисфункцій інших регуляторів, наприклад, ідеологічних, політичних та інших. За своєю «механікою» дія етнічних стереотипів нагадує

дію «перетворених форм», що складають невід'ємну частину масового світогляду.

Слід зауважити, що на теоретичному рівні ідея Батьківщини як система цінностей постає у очищеному від образності вигляді, в більшій мірі пов'язана з ідеологічним рівнем відображення. Вітчизна як цінність важлива для особистості, перш за все реалізацією в ній її політичних ідеалів, духовних устремлінь. Саме на цьому рівні відображення присутній прогностичний елемент, бо особистість, як соціальний суб'єкт, мислить Вітчизну не лише в статичному, а і в динамічному вимірі, від якого залежить її особиста доля. Отже, ідея Вітчизни припускає наявність в ній ідеалу Вітчизни. Впевненість у майбутньому, наукове знання про тенденції розвитку суспільства дозволяють виробити реалістичну, але з рисами певного романтичного забарвлення, модель Вітчизни, як в близькому, так і у віддаленому майбутньому.

Ставлення до Батьківщини виявляє себе також і в художній творчості, в естетиці. Одна з центральних категорій естетики - прекрасне-включає в себе деякі сторони відносини до Батьківщини. По-перше, саме поняття Вітчизни містить в собі естетичну і етичну гармонію, згоду відносини особистості з рідним їй середовищем. Гармонія, згода - одна з передумов прекрасного. По-друге, середа, в якій формується митець, служить матеріалом для його творчості, і, отже, для створення прекрасного. Нарешті, рідне йому суспільство надає мотиви для творчості. Підкреслені патріотичні мотиви звучать в естетичній думці народів, коли відбувається становлення їх національної літературної мови, коли йдуть складні процеси його взаємодії з іншими народами, нарешті, завжди, коли висувається вимога вірності дійсності і втілення в художній творчості кращих сторін народної свідомості [64].

В площині соціальної філософії розмежовується два поняття для визначення різних сторін взаємодії митця і народу. Це-ідеї народності і національності. Поняття народності означає поширеність в народних масах творів митця. Народний поет той, якого весь народ знає; як, наприклад, знає Франція - Беранже, Україна – Т. Шевченка, Росія – О. Пушкіна. Національність -

вираження духу народу. Національний поет висловлює в своїх творіннях основну, невлomu для визначення субстанціальну стихію, представником якої є маса народу, і певне значення цієї субстанціальної стихії, розвивається в життєдіяльності найосвіченіших представників нації.

Естетична думка закономірно звертається і до взаємодії національної культури з чужими культурами, зі світовою культурою, до життя свого народу і чужих народів як об'єктів художньої творчості. Застосовуючи поняття «народність», Белінський пише про те, що народність, «подібно всякому істинному поняттю сама по собі однобічність і є істиною тільки в примиренні з протилежною собі стороною». І продовжує: «Як жодна людина не повинна існувати окремо від суспільства, так ні один народ не повинен існувати поза людством» [11; с. 40].

На основі підтримуваних більшістю членів соціальної системи цінностей, сконцентрованих навколо того чи іншого «образу Вітчизни», виникає ціннісно-орієнтаційна єдність спільності, показник її згуртованості. А остання залежить від ступеня збігу установок і позицій членів спільності по відношенню до об'єктів, найбільш значущих для спільності в цілому і відбитим в образі Вітчизни. Як показник групової згуртованості, ціннісно-орієнтаційна єдність аж ніяк не передбачає повної ідентичності позицій всіх членів спільності.

Екзистенційний конкретно-чуттєвий образ Вітчизни являє собою своєрідну, обумовлену, насамперед соціальним становищем особи, а також традиціями найближчого середовища, особливостями життєвого шляху особистості та розвитком її духовного рівня комбінацію елементів об'єктивно існуючої Вітчизни, з більшою або меншою адекватністю відображених у свідомості суб'єкта, в невіддільному зв'язку з екзистенційними почуттями, зверненими до цих елементів. Дуже добре показав наявну в «образі Вітчизни» суб'єктивність італійський дослідник А.Грамші: «Італійці ... мислять собі вітчизну в душі ідилістичних, патріархальних уявлень: городик, могила предків, краєвид, знайомий з дитинства, наречена і сестра, що можуть піддатися насильству варвара-ворога» [36; с. 164].

Тому змісту, який ми вкладаємо в «образ Вітчизни», багато в чому тотожний застосований в західній науці термін «об'єкт лояльності». Г.Беккер давав таку характеристику системи цінностей, що виникають навколо даного «символу»: «Лояльність, наприклад, включає вірність клану, патріотизм, ототожнення себе з тією чи іншою расою, класом, фракцією, партією і тому подібним, що вимагає від особи всього: від «альтруїстичного самогубства», до вбивства або, скажімо, «ліквідації» [10; с. 175]. Неважко згадати численні приклади прояву страхітливої сили лояльності: коли тисячі людей гинули завдяки своїй відданості або відданості їх супротивників тій чи іншій групі».

Багато уваги цим автором приділяється характеристиці самого «об'єкта лояльності». Наприклад, Вітчизна розуміється переважно як сума цінностей і як система символів, до числа яких Г.Беккер включає народ рідну землю, культуру. За логікою західних дослідників, вся ця символіка практично незалежна від реального соціокультурного явища, більш того, саме тому, що існують об'єднуючі символи, формуються і групи. Цю методологічну посилку містить наступний вислів Ж. Жореса: «...всюди, де існує Вітчизна, тобто історична група, усвідомлює свою спадкоємність і згуртованість, всякий замах проти свободи і незалежності цієї Вітчизни буде посяганням проти цивілізації і поверненням до варварства» [48; с. 100]. Отже, на думку Ж.Жореса, Вітчизна - це історична група, що усвідомлює свою спадкоємність і згуртованість. Безсумнівно, тут має місце недооцінка об'єктивних чинників інтеграції людей в спільність, а «усвідомлювана Вітчизна» є не що інше, як її конкретно-чуттєвий образ.

Природно, що за логікою західних дослідників «усвідомлювана вітчизна» змінюється не за законами соціальної динаміки, а у відповідності зі змінами в колективній свідомості людей. Характерно наступне висловлювання: «Об'єкт лояльності змінюється в залежності від зміни соціокультурної ситуації і від оцінки індивідами свого минулого досвіду, нинішнього положення і бачення майбутнього. Легко зберігати вірність своїй країні, коли роботі і кар'єрі індивіда ніщо не загрожує» [48; с. 56]. Далі автор продовжує: «В умовах соціальних

трансформацій лояльність не зникає. Вона переноситься на іншу справу, на іншу групу осіб і, бути може, на іншу країну» [48; с. 57].

Діалектика ціннісних аспектів патріотизму укладена, перш за все, в непростому поєднанні соціоцентристської і антропоцентристської спрямованості політичних умонастроїв соціального суб'єкта. Не можна не бачити певного перекосу в бік соціоцентризму в колективних соціальних умонастроях попередніх етапів розвитку радянського суспільства, що знаходило, зокрема, втілення в технократичних уявленнях про людину як "гвинтик" соціальних процесів.

Міра поєднання особистого і громадського, змінювана на різних етапах історії, визначає цінність Вітчизни. Як підкреслює І.Фролов в книзі «Перспективи людини», соціальний прогрес - «... це постійна зміна індивідуального особистого і громадського; це все більш яскраво виражена індивідуалізація особистості і разом з тим її єднання з суспільством, його цілями і сенсом його існування і розвитку; це, отже, постійна спрямованість у майбутнє, яка надає сенс і цінність людському життю, як на індивідуальному, так і на соціальному рівні » [154; с. 308].

Разом з тим перекиє у бік антропоцентризму є в деякій мірі небажаним, бо звідси недалекий шлях до егоцентризму, до розпаду Вітчизни на окремі особистісні світи. Дійсно, вся справа в ступені поєднання – особистісного і громадського, соціоцентристського і антропоцентристського, родового і індивідуального.

Ставлення до Батьківщини здатне виступати в якості одного з найбільш значущих чинників соціальної злагоди і загальнонаціональної консолідації, якщо трактується згідно своєї гуманної природи. Ідею і цінність Вітчизни не можна ставити вище ідеї і цінності людини, бо абстрагований від гуманних основ патріотизм здатний перетворитися з якості, що підносить особистість, в суспільний тягар над нею, надособистісний фетиш. Патріотизм не повинен нівелювати і нав'язуваний особистості зовнішній шаблон, він припускає і приватний вибір, суверенну позицію особистості.

В умовах соціальних трансформацій і в ході жорсткої політичної боротьби, різні сили, не тільки опозиційні, але й владні, прагнуть ототожнити свої дії з інтересами Вітчизни. Причому, саме спроби влади ангажувати патріотизм з метою зміцнення свого становища здатні призвести до особливо серйозних наслідків, використовуватися як засіб маніпуляції масовою свідомістю і зброя придушення інакомислення.

Морально - відповідальна позиція інтелігенції як інтелектуальної еліти суспільства - чи не єдина гарантія від затвердження подібного підходу. Крім неї немає в суспільстві сили, яка б, в міру своїх органічних якостей і функцій, могла б розрізнити патріотизм «істинний» і «помилковий», дати орієнтири, принципи та зразки належного ставлення до Батьківщини.

Важливо уникати двох крайнощів в трактуванні патріотизму як соціальної цінності. Перша - твердження, що він заперечує свободу особистості, означає лише рід духовного рабства, роз'єднує людство. Витоки такого підходу виявляються, починаючи з космополітичної традиції Просвітництва. Друга крайність - абсолютизація патріотизму, властива світогляду замкнутого етносу, що відчужений, або вороже поглядає на світ.

Патріотизм має кілька антропологічних вимірів. Він проявляється в сфері почуттів, ідей, вчинків особистості, є засобом ідеологічного впливу і фактором політичної практики. Справжній патріотизм не повинен стверджуватись за рахунок поправлення гуманістичних принципів, і в цьому сенсі ставлення до Батьківщини є цінністю життя і культури, що має загальнолюдський зміст і значення. Гуманне начало патріотизму складає його основоположний критерій.

Якщо ж у відношенні до Батьківщини проявляється етнічна домінанта, тобто зв'язок з нею звужується до затвердження примату традицій, цінностей, інтересів конкретного етносу, то тоді мову слід вести не про патріотизм, а про ті чи інші форми етноцентризму. Він найчастіше реалізується в дегуманізованих формах: націоналізм, шовінізм, фашизм, нацизм, расизм. У таких випадках, хоча і є певне ціннісне ставлення до Батьківщини, воно неадекватно і навіть протилежно патріотизму, який несумісний з негуманною свідомістю і

поведінкою. Інша справа, якщо відсутній лише фізичний, але не духовний зв'язок з Вітчизною (коли для суб'єкта Вітчизна і країна проживання не співпадають, або коли сама Вітчизна позбавлена свого національно-державного оформлення). Тоді має місце відкрито проявлений або латентний патріотизм національних меншин, що з тих чи інших причин проживають в країні, але яка не сприймається ними в якості справжньої своєї Батьківщини.

Патріотизму відповідає найважливіша умова становлення духовності - спрямованість думок і почуттів не тільки назовні, але і всередину себе, тобто діалогічність свідомості, що ставить питання про те, якою є і якою має бути моя Вітчизна? Який я є і яким мені потрібно бути відносно до моєї Батьківщини? Така діалогічність лежить в руслі традиційних ідейно-духовних і моральних шукань української інтелігенції, що поєднують рефлексію і громадянськість, національні та загальнолюдські цінності.

Ще В. Г. Белінський писав, що любити свою Батьківщину - значить бажати здійснити в ній ідеал людства, а У.Фолкнер зазначав: «Я достатньо люблю свою країну, для того, щоб мені хотілося виправити її недоліки...» [188; p. 225].

Патріотизму властива діалектика свободи і необхідності, особистого і громадського, минулого і сьогодення, традицій та інновацій, матеріального і ідеального і т.д. Патріотизм - це синкретичний феномен, що зачіпає і політичну, і соціальну, і культурну, і моральну, і психологічну сфери людського буття. В ньому синтезуються ідейні погляди, політичні орієнтації, історичні знання, національна самосвідомість, етичні імперативи, психологічні переживання суб'єкта. Його слід розглядати як форму прояву духовності особистості в зв'язку з культурно-ціннісним і політичним змістом певної доби, не зводимих до апріорної моделі однозначних і безальтернативних рис, властивостей, якостей. Ставлення до Батьківщини, завжди залишаючись універсальною цінністю, зберігає індивідуальність у своїх конкретних проявах. У цьому сенсі кожна людина по-своєму «відчуває» і являє себе у Вітчизні. Патріотизм є індивідуалізований зв'язок особистості з Вітчизною, заснований на бажанні блага для неї. Однак усвідомлення даної зв'язку і розуміння відповідного блага

багатозначні і варіюються залежно від конкретно-історичних умов, ідейно-політичних чинників і соціально-психологічних якостей відповідного суб'єкта.

В контексті звернення до аксіологічному аспекту аналізу патріотизму, підкреслимо, що патріотична свідомість являє собою сукупність ціннісних елементів будь-якої форми суспільної свідомості, є відбитком даної Вітчизни через призму соціокультурних інтересів. Патріотична свідомість - це відображення суб'єктом значущості своєї Вітчизни і готовності зробити необхідні дії щодо захисту її національних інтересів. Вона є детермінантою патріотичного поведінки, а також морально-етичним регулятором взаємодії суб'єкта з об'єктом його патріотичної діяльності. Патріотична свідомість - це специфічна частина суспільної свідомості, загальні риси якої, в свою чергу представлені в індивідуальній свідомості кожної людини. У патріотичній свідомості накопичуються численні знання, уявлення, погляди, судження про Вітчизну, без чого не може виникнути феномен патріотизму.

Патріотична свідомість, пише Г. Кочкалда, - є по суті сполучною ланкою, «передавальним механізмом» між Вітчизною як об'єктивною реальністю, через формування її предметного змісту у вигляді «образу Вітчизни», і соціальним суб'єктом. У надрах патріотичної свідомості, її глибинних пластах акумулюються, зароджуються передумови появи, народження, патріотичного почуття. Саме від змісту, стану, рівня розвитку патріотичної свідомості залежить, в кінцевому рахунку, патріотична чи антипатріотична діяльність, модифікації або деформації патріотичних якостей особистості» [67; с. 96]. Далі він зазначає: «Розвиток патріотичної свідомості як цілісного явища, що розвивається через ряд діалектичних заперечень, дозволяє виділити різні якісні стани даного феномена в історії, представити їх як послідовно змінювані історичні типи, як своєрідний канал трансформації усіх видів впливу на об'єкт патріотизму» [67; с. 98].

Патріотичні відносини виникають в процесі суспільної практики як реальний зв'язок суб'єкта з об'єктом, як своєрідний канал трансформації усіх видів впливу на об'єкт патріотизму. Патріотичні відносини виступають

передумовою матеріалізації патріотичної свідомості і здійснення патріотичної діяльності людини. Відомо, що будь-яке відношення неможливо без речей і річ не існує поза відносин. Між тим, ставлення людей до різних елементів своєї Вітчизни і до неї в цілому буває різним: від позитивно - діяльного до нігілістичного і навіть ворожого, що в повній мірі характерно для нинішньої громадської думки українців. В результаті проведених кардинальних перетворень відбулися докорінні зміни політичної, економічної, соціальної, культурної сфер нашої країни. Тому, незважаючи на те, що Вітчизна як частина даної нам об'єктивної реальності одна, вона по-різному відбивається в індивідуальній і суспільній свідомості українського народу.

Усвідомлення причетності до потреб країни - суб'єктивний процес, що представляє оцінку особистістю своїх потреб і інтересів, і їх співвідношення з інтересами співвітчизників і суспільства в цілому. Але, як не існує «чистих» людських відносин, так і ставлення до Батьківщини носить конкретно-історичний характер, що обумовлено реальною історичною необхідністю.

Ступінь усвідомлення людиною своїх інтересів і можливості їх реалізації в умовах даного державного ладу обумовлює цінність тих чи інших елементів Вітчизни, позитивне, негативне чи інше відношення до них особистості. Усвідомлення і визнання особистістю своєї Вітчизни в якості цінності взагалі знаходить прояв у відповідному до неї відношенні і поведінці. Справжнє ставлення патріота до своєї Вітчизни характеризується як конструктивно-критичне та творче.

Слід звернути увагу і на праксеологічні аспекти досліджуваного явища. На жаль, цей аспект не отримав достатнього розвитку в роботах фахівців. На наш погляд, в саме визначення патріотизму повинна бути внесена характеристика його активної, діяльної сторони. Патріотична діяльність - це спосіб втілення патріотичної свідомості і реалізації всіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму, сукупність дій, спрямованих на реалізацію патріотичних цілей. Ця діяльність становить основу патріотизму, його реально відчутну і видиму сторону. Здатність здійснювати патріотичні дії з'являється не відразу, а

формується з накопиченням соціального досвіду, долученням до всіх сфер суспільного життя та освоєнням всіх форм суспільної свідомості.

За своєю природою патріотична діяльність не є самостійним видом соціальної діяльності. Патріотичним може бути будь-який вид людської діяльності, за умови, що в її мотиваційній структурі будуть переважати патріотичні мотиви. Діяльна сторона патріотизму є визначальною, оскільки саме тут відбувається трансформація почуттів і ідей у конкретні справи. Патріотична діяльність є своєрідним результатом досягнутих емоційної та раціональної сторін патріотизму, відповідно, з чим можна судити про справжнє ставлення людини до Вітчизни.

Патріотична діяльність у повній мірі підкоряється діалектиці сутності і здійснення. Мотив діяльності, що суб'єктивно сприймається як патріотичний, може призводити до антипатріотизму - за своїми соціальними наслідками. Одночасно ми зустрічаємося з діяльністю на благо Батьківщини, яка суб'єктивно не відчувається як патріотизм [109].

Патріотична діяльність - це спосіб втілення патріотичної свідомості та трансформації усіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму. Вона становить матеріальну, емпірично осягаєму, реально відчутну і видиму сторону патріотизму і в цьому сенсі вона є матеріальною основою патріотизму.

У процесі патріотичної діяльності здійснюється взаємна зміна станів суб'єкта і об'єкта патріотизму: в об'єкті відбуваються зміни, які обумовлюються характером діяльності та бажаннями суб'єкта, а в суб'єкті відбувається розрядка внутрішнього напруженого стану і він відчуває задоволення від виконаного патріотичного обов'язку. Патріотична діяльність може здійснюватися і у формі реагування на дії, що несуть загрозу її об'єкту, в тому числі і з боку політичного режиму. У цьому випадку істинність патріотичних дій може визначатися, виходячи з аналізу стану Вітчизни, рівня життя народу як інтегрованого показника цього стану і конкретних планів дій суб'єктів соціальної практики у всіх сферах життя.

Взаємна зміна суб'єкта і Вітчизни в процесі їх активної взаємодії відображає результат патріотичних дій. Отже, діяльне ставлення ґрунтується на свідомості, і почуттях патріотичного обов'язку суб'єкта до об'єкта патріотизму і викликає цілеспрямовану і бажану зміну в об'єкті та відображає сутність патріотизму.

Діяльне ставлення суб'єкта до об'єкта патріотизму - це така форма відношення, яка передбачає не просту об'єктивацію раціональних, емоційних і вольових компонентів суб'єкта, а їх органічну єдність і функціональний результат. Об'єктивація елементів патріотичної свідомості виявляє моральні мотиви вчинку, без пізнання яких неможливо встановити чи несуть дії суб'єкта благо Батьківщині. Позитивну зміну навколишнього середовища може спричинити будь-яка соціально значима дія людини, але не кожна з них є патріотичною. Таким буде тільки та дія, яка спочатку націлена на принесення користі Батьківщині і якщо вона виражає моральну відповідальність суб'єкта за долю своєї країни [109].

Виявлення справжніх мотивів діяльності людини, визначення її дійсних устремлінь є критерієм у визначення справжнього патріотизму. Не може бути патріотичним дія або діяльність, наслідком якої є розпад всіх сфер суспільства, якими б "патріотичними" фразами про «відродження» в майбутньому не прикривалися суб'єкти цієї діяльності. Оскільки діяльність, що ґрунтується на моральних мотивах, є не що інше, як практично реалізовані моральні відносини, що виявляються у вчинках людей, остільки можна стверджувати, що елементарною клітинкою безпосереднього виявлення і формою об'єктивації внутрішнього ставлення патріота до предмета діяльності є патріотичний вчинок.

Патріотична поведінка є самостійним видом соціальної поведінки і має складну внутрішню структуру, до її складу входять: мотив діяльності, вольове устремління до неї, сам вчинок, самооцінка людини і ставлення до вчинку з боку оточуючих. Реальний патріотизм, що формується на базі демократичних і гуманістичних принципів, включає широку амплітуду відносини громадян до громадянського суспільства і держави, об'єднує різноманіття соціально-

психологічних утворень, адресованих до природи й історії свого народу, його культури і загальнолюдських цінностей.

Перш ніж діяти людина усвідомлює образ дії, вона планує результат як мету дії. Неможливо відокремити і виділити з процесу патріотичної діяльності становлення патріотизму, формування його свідомості, оскільки це єдиний процес. У діяльності людина реалізує поставлені цілі, пізнає все різноманіття форм прояву патріотизму, робить його заходом і сутністю своєї активності. Патріотизм як діяльність - це розкриття сутнісних сил людини в діяльності на основі одного джерела - любові до Батьківщини.

Аксіологічний та праксеологічний аспекти патріотизму синтезуються в уявленнях про Вітчизну як соціальну цінність, стосовно сучасних українських реалій має певну своєрідність, яка виражається в наступному:

- По-перше, змінився сам об'єкт патріотизму. Замість єдиної багатонаціональної держави СРСР утворилася Україна, що істотно звужує об'єкт патріотизму і робиться більш невизначеним для значної частини народу;

- По-друге, змінився соціокультурний зміст патріотизму: ідеологія, характер і особливості взаємин між народами і окремими людьми, перспективи соціального та економічного розвитку;

- По-третє, зміні піддався і суб'єкт патріотичної свідомості. Народ сучасної незалежної України не є копією українського радянського народу, йому властиві свої особливості у сфері патріотичної свідомості.

Ці особливості, складаються з двох складових: перша особливість характеризується наступністю з патріотичною свідомістю народів СРСР; залишилося відчуття вітчизни як спільної території, яка за розмірами не поступається самим великим державам Європи; збережено почуття полінаціональності як природного стану патріотичної свідомості. Друга виражає відміну від цієї свідомості: з'явилося певне ідеологічне розчарування, відчуття штучного розриву Вітчизни, прагнення відновити втрачений економічний та соціальний капітал; відновлюється почуття більш тісної наступності з дореволюційною Україною часів Шевченка і Грушевського.

Таким чином, патріотизм виникає як складне соціокультурне утворення, що відбиває багатоаспектність зв'язків і відносин людини з Вітчизною. Зв'язок конкретних типів патріотизму з соціальною активністю носить аж ніяк не однозначний характер. Як і в будь-якому соціокультурному явищі, характер активності визначає той тип суспільних відносин, в рамках яких розгортається діяльність особистостей, соціальних груп. Життєва активність набуває позитивний сенс, стає моральною тільки тоді, коли збільшує міру згуртованості, солідарності людей, розширює реально-гуманістичний горизонт суспільних відносин, націлена на передові суспільні ідеали. Тільки соціальна дія та її результати і дозволяють судити про ціннісний зміст почуттів людини, звернених до Батьківщини. Саме дія робить патріотизм реальною ланкою функціонування соціальної системи [110].

Висновки до другого розділу

Дослідження проблеми функціонування патріотизму в сучасних умовах, проведене крізь призму суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин, дозволило класифікувати широкий спектр можливих проявів любові до Батьківщини й Вітчизни. В основу даного підходу покладено принцип детермінованості того чи іншого прояву патріотизму відповідним суб'єктом або об'єктом. Людина представляє собою головний його суб'єкт і об'єкт, тому характеризувати різновиди патріотизму слід зважаючи як на інтереси і потреби більшості населення країни, так і на позицію кожного її громадянина.

Запропонований аналіз основних проявів патріотизму, який базується на виділенні його суб'єктів та об'єктів, дозволяє побачити це багатогранне соціокультурне явище у всій повноті і органічній єдності. Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного аспектів у змісті патріотизму обумовлений і специфікою його функціонування.

Патріотизм - це відношення до Батьківщини, що є ціннісним відображенням у свідомості і практичних діях соціальних суб'єктів інтерсуб'єктивного зв'язку з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом. Патріотизм - фактор і засіб організації і самоорганізації людської спільності. Підстави патріотизму містяться, з одного боку, - в усвідомленні людиною своєї приналежності до певної цивілізаційної та національно-державної цілісності, з іншого боку, - в її приватному житті, в громадянському суспільстві. Патріотизм не може нав'язуватися особистості ззовні, насаджуватися примусово. Головна ж умова патріотичного волевиявлення та діяльності - свобода їх прояву.

В рамках антропологічного підходу патріотизм розуміється як одна з вищих соціокультурних цінностей людини. На основі наслідуваної більшістю членів спільності системи цінностей, сконцентрованої навколо того чи іншого «образу Вітчизни», виникає ціннісно-орієнтаційна єдність спільності, показник її згуртованості.

Ідея Вітчизни перетворює все різноманіття історичних подій в безперервність національної культури. Ставлення до Батьківщини здатне виступати в якості одного з найбільш значущих чинників згоди і загальнонаціональної консолідації, згідно своєї гуманної природи. Однак ідею і цінність Вітчизни не можна ставити вище ідеї і цінності людини, бо абстрагований від гуманних основ патріотизм здатний перетворитися з якості, що підносить особистість, в якість, що її пригнічуватиме.

Ставлення до Батьківщини, завжди залишаючись універсальною цінністю, зберігає індивідуальність у своїх конкретних проявах. Патріотична свідомість людини є детермінантою її патріотичної діяльності, як способу втілення патріотичної свідомості і реалізації всіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму. Ґрунтується на свідомості, і почуття патріотичного обов'язку, діяльне ставлення суб'єкта до об'єкта патріотизму, що викликає цілеспрямовану зміну об'єкту і відображає праксеологічну сутність патріотизму.

Результати дослідження викладені у розділі II знайшли відображення в наступних публікаціях:

1. Аксиологические аспекты патриотизма / С. И. Пальчик // Перспективи, № 4 (50), Одеса 2012.- С. 118-124.

2. Пальчик С.І. Патріотичні підстави національної ідентичності / Сергій Іванович Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» 2-3 жовтня – 2012 – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім.. К.Д. Ушинського.

РОЗДІЛ III

Становлення патріотизму в контексті формування національної ідентичності українців.

3.1 Специфіка феноменів патріотизму і націоналізму українців в умовах соціокультурних трансформацій.

Сучасна епоха, її протиріччя та альтернативи формують новий, неоднозначний, багатогранний образ патріотизму. З одного боку, зростає різноманіття людських спільнот, посилюються специфічні особливості культури, зростає тяжіння до їх збереження, а з іншого боку, виникає реальна єдність і взаємозалежність народів, посилюється міжнародне співробітництво і соціальне розуміння того, що складаються загальноцивілізаційні процеси, що найважливіші національні та внутрішньодержавні проблеми можуть бути вирішені лише спільними зусиллями.

Патріотична свідомість в сучасних умовах проявляється протиборчими тенденціями, одна з яких продовжує бачити в розбіжностях між народами фактор їх відторгнення один від одного і прагне перетворити патріотизм в консервант відособленості даного народу від інших, друга ж прагне надати відношенню громадян до своєї Батьківщини характер відкритості, використовувати феномен відмінностей в якості чинника взаємосприяння і взаємозбагачення.

До числа найгостріших проблем не тільки України, але всього світового співтовариства відноситься зростання числа міжнаціональних конфліктів і протиріч, викликаних в ряді випадків загостренням націоналізму і внутрішнього сепаратизму. У зв'язку з цим важливим є аналіз конкретних проявів націоналістичних поглядів, а також їх зіставлення з проблематикою патріотизму. Поширеністю націоналізму, його різноманіттям і мобілізуючим потенціалом пояснюється пильна увага соціальних філософів і суспільствознавців до цього феномена суспільного життя, множинність підходів і оцінок, полемічний характер багатьох досліджень на тему націоналізму.

Слово «нація» латинського походження і спочатку позначало уявлення про кровну спорідненість. Воно є похідним від дієприкметника минулого часу дієслова *nasci*, що означає «народитися». Звідси латинський іменник *nationem*, що означає рід, або раса [80; с. 360]. Терміни, що використовуються для позначення людських спільностей (такі як раса або клас) володіють полісемантичним потенціалом, і термін «нація» не став винятком. У середньовічних університетах *nationem* позначали студентські земляцтва. Але коли в кінці XIII ст. це слово було введено в англійську мову, воно використовувалося у своєму первісному значенні для позначення кровноспоріднених групи. Однак, вже до початку XVII в. нація позначала жителів країни незалежно від етнотериторіальної приналежності і, таким чином, стала синонімом менш специфічних людських категорій, таких як народ або громадяни [139; с. 233].

На Заході ця практика розглядати нації і держави як синоніми поширена по сей день - звідси такі семантичні звороти, як Організація Об'єднаних Націй, національна безпека, національні інтереси, національна збірна команда і навіть (в Індії) - «національна погода», що означає метеорологічну обстановку в масштабах країни. З цієї точки зору число націй збігається з числом держав - членів ООН. Друге значення терміна - народ, і в цьому сенсі термін нація може позначати різні людські спільності. Націями або народами можна назвати 11 тис. жителів держави-острова Науру в Тихому океані, більше 48 млн. українців і майже мільярд індійців, що говорять на сотнях різних мов.

Згідно іншій інтерпретації, більш звичної для жителів пострадянських і східноєвропейських держав, народ, або нація - ідентичний етнос - принаймні, якщо його чисельність досягає якоїсь, хоча досить невизначеної величини, і він розселений більш-менш компактно на території, що розглядається як Батьківщина. З цієї точки зору українці і індійці - це не нації, а багатонаціональні цивільно-політичні спільності. Етнічна інтерпретація нації відображена в Конституції нашої країни, 11 стаття якої починається словами «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної

свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [63].

Різниця між двома тлумаченнями терміна полягає в тому, що в одному випадку нація розглядається як цивільно-політичне, а в іншому - як етнічне, етнокультурне співтовариство. Поняття нації як спільноти громадян спочатку склалося у Франції і США в другій половині XVIII в. У поліетнічних країнах Східної і Центральної Європи, розділеної (до 1871 р.) на численні князівства, в Німеччині, Італії, Російській та Османській імперіях в процесі національного пробудження поняття нації трактувалось як синонім етнокультурної спільності [199]. Новітні етнічні визначення нації вітчизняними і зарубіжними дослідниками суттєво не відрізняються одна від одної. Стаття з «Американського політичного словника» показує, що етнічна інтерпретація терміну, по суті, стала нормативною і в західному суспільствознавстві [212].

Протиставлення «цивільних» і «етнічних» націй в ряді випадків досить умовне і не цілком правомірне: приналежність до «класичної» громадянської нації (французької) передбачає не тільки володіння громадянством Франції, але фактично знання французької мови та приналежність до французької культури. Іншими словами, французька нація - це не лише цивільно-політична, але і соціокультурна спільнота.

У радянському суспільствознавстві було прийнято ділити нації на буржуазні і соціалістичні, тим не менше, історики та етнологи в конкретних дослідженнях виходили за рамки класової інтерпретації та ув'язували становлення сучасних націй з процесами етнічного розвитку в умовах загальної модернізації. Схожої концепції історико-культурного детермінізму дотримуються багато зарубіжних дослідників. Цей напрямок представлено в наукових працях К. Дойча, Е. Сміта і У. Коннора.

К. Дойч пов'язує становлення націй насамперед з розвитком комунікацій в межах етнокультурних ареалів. Його концепція побудована на багатому фактичному матеріалі (головним чином європейському), охоплює всі основні

сторони процесу формування націй і вигідно відрізняється від неомарксистських підходів, характерною рисою яких є редуccionізм - прагнення інтерпретувати складний і багатогранний процес становлення націй виключно як наслідок цілеспрямованої діяльності «еліт», що переслідують свої соціально-економічні інтереси [187].

Відомий британський історик, автор ряду фундаментальних робіт з проблем формування націй і націоналізму Е.Сміт розглядає формування націй як наслідок «троїстої революції» - якісних зрушень у сферах економіки, політики і культури. На його думку, стрижнем цих трьох революцій було становлення централізованих і культурно гомогенних держав. До початку ХХ ст. весь європейський континент був розділений мережею бюрократичних «раціональних» держав, концепції і практика державного будівництва навмисно насаджувалися в заморських колоніальних територіях. Саме в цьому контексті (в європейській і колоніальній міждержавній системі) виник націоналізм, і сформувалися нації [209].

Оскільки ці три революції відбувалися з великими розривами та їх наслідки проявилися в різний час в різних місцях, в різних соціальних і культурних середовищах, нації, які поступово склалися, розрізнялися за формою і за змістом. З'явилися дві чітко відмінні форми «нації»: територіальна і етнічна. Територіальна нація, як можна зрозуміти з терміну, ґрунтується на усвідомленні території і наслідків соціальної взаємодії в межах чітких географічних кордонів. Почуття обмеженості, включення і виключення має першорядне значення для подібної спільності громадян. Іншу рису цієї концепції нації складає її легальний аспект. Важливою рисою даної концепції було також громадянство. По суті, воно передбачало почуття солідарності і братерства, що формується в результаті активної соціальної та політичної участі в житті держави. Однак почуття братерства могло бути лише серед тих, чиї батьки (і можливо, діди) були повноцінними громадянами.

Найбільш важлива риса нації - загальна культура. Виявилось, що маршрут від держави до нації діяв тільки в контексті імпліцитно сприйнятих значень і

цінностей, спільних міфів і символів. Там, де вони не викликали у відповідь резонансу - можливо, зважаючи на суперництво інших значень, міфів і символів, - виникали культурні кордони нації. На практиці це означало, що територіальні нації одночасно мали б бути і культурними спільнотами. Громадянська солідарність вимагала загальної «громадянської релігії» (загальних міфів, спогадів і символів), переданої стандартною мовою через освітні заклади. Таким чином, територіальна нація стає масовим освітнім заходом, що мали головною метою культурну соціальну гомогенність.

Для Сходу більш характерний другий маршрут концепції національності - «від держави до нації». На цьому шляху нації поступово або виникали на основі існуючих етносів чи етнічних зв'язків, відповідно йшлося про «перетворення» етнічних зв'язків і почуттів у національні за допомогою мобілізації і політизації [209; с. 132].

У підсумку взяла гору інша концепція нації, в якій актуалізувалися такі елементи, як родовід, традиції, звичаї і діалекти, а також нативізм. Етнічні концепції нації заміщують легальні кодекси і інститути, що цементують територіальні нації. Природно, це не означає, що на практиці у етнічних націй немає стандартизованих кодексів та інститутів - просто вони не настільки прикметні і менш істотні для забезпечення ідеологічної єдності нації. Замість цього етнічні націоналісти звертаються до існуючих звичаїв і мовних зв'язків, які потім вони починають стандартизувати і розробляти, звівши звичаї в етичні правила і закони і перетворюючи деякі діалекти в мови. У ранньому націоналізмі Східної Європи переважали філологічні, лексикографічні та етнографічні дослідження, на основі яких розмовні мови національних меншин почали сприйматися як сховища національної унікальності, умови визначення та формування майбутньої нації [187].

У Східній Європі і в деяких районах Близького Сходу етнічні концепції нації відіграють ключову роль, хоча можна виявити і територіальні уявлення, засновані на спогадах про середньовічну державність. Це особливо вірно стосовно Польщі та Угорщини і в меншій мірі - Хорватії, Болгарії та Румуні.

Для всіх націй у сучасному світі характерним є відбиток як територіальних, так і етнічних принципів і компонентів, і всі вони представляють не цілком гармонійний сплав більш пізньої «цивільної» і більш давньої «генеалогічної» моделей соціальної і культурної організації. Жодна «майбутня нація» не може вижити без територіальної Вітчизни чи міфу про спільність соціального походження. І навпаки, «етнос, який прагне стати нацією», не може досягти своїх цілей, минаючи загальний поділ праці і територіальну мобільність або легальну рівність загальних прав і обов'язків всіх членів, тобто громадянство.

Титульні західні нації могли сприймати свої етнічні елементи як само собою зрозуміле, і тому їх націоналізм робив наголос на територіальній моделі. Тим не менш, пізніше внутрішні поділи і зовнішній тиск змусили і Англію, і Францію переглянути свої етнічні основи. В особливо у Франції до кінця XIX ст. Склався сильний «інтегральний націоналізм», що протиставляв культурну та історичну єдність Франції меншинам і ідеологіям, які сприймалися як підірвні для національної єдності [199]. І навпаки, етнічні рухи в східній половині Європи і на Близькому Сході наблизились до «територіальних» концепцій «цивільної» моделі. Деякі країни здійснюють спроби побудувати територіальну націю - з компактною територією, громадянськими правами, єдиним цивільним кодексом та світською політичною культурою або цивільної релігією за зразком західних країн.

Цей дуалізм концепції нації неминуче породжує глибоку двозначність в сучасних стосунках між етносами і державами, в які вони включені. Концепції нації притаманна нечіткість, яка призводить до коливань між двома полюсами - етносу і держави, які вона прагне поєднати і подолати. Дуже небагатьом сьогоднішнім націям вдалося здолати цю полярність і досягти повного збігу етносу і держави. Широку популярність в описаному контексті здобула концепція Б. Андерсона, де становлення націй обумовлено секуляризацією суспільного життя, впливом «друкарського капіталізму» і поширенням освіти [176].

Британський суспільствознавець Е. Геллнер також розглядає становлення націй як результат цілеспрямованої діяльності держави, особливо в сфері освіти в епоху індустріалізації. Його підхід суттєво не відрізняється від марксистського детермінізму, особливо помітна близькість до поглядів Фрідріха Енгельса, що в свій час рішуче засудив національне пробудження чехів та інших невеликих народів [195].

В останні десятиліття в значній кількості країн Заходу найбільшим впливом користується так званий інструменталістський підхід до виникнення націй. Безпосередньо він сходить до тези Е. Геллнера, сформульованої ще в 1964 р., згідно з якою нації - це не що інше, як винахід націоналістів [195; с. 149]. Розвиваючи цю думку, прихильники даної концепції розглядають нації як «штучні конструкції» етнічних еліт, що під прикриттям придуманого ними ж націоналізму переслідують свої вузькогрупові, тобто класові, цілі.

Не побоюючись перебільшення, можна стверджувати, що націоналізм, що відображає устремління націй (в етнічному та цивільно-політичному розумінні цього терміну), являє собою в сучасному світі найбільш універсальну і поширену ідеологію. Але його важко порівнювати з такими ідеологічними течіями, як лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм і т.д. Націоналізм не має власної теорії, загальних постулатів, класиків і існує не як спільна течія, а виключно як категорія, вживана для позначення націоналізмів різних народів, країн і навіть окремих соціально-політичних угруповань.

Я. Розель розглядає етнічний і національний фактор не тільки як інструмент ідеології, але й як засіб ідентифікації. Як стверджується в його концепції, націоналізм у своїй специфічній формі етнічного націоналізму може трансформувати етнічність в новий політичний інструмент. Етнічний націоналізм призводить до політизації справжніх і вигаданих етнічних шарів і груп і, роблячи упор на праві певної етнічної групи на політичну і національну автономію, створює нові політичні етнічні конфлікти [208]. Тим не менш, націоналізм володіє також і величезною притягальною силою для мільйонів

людей, що спонукає їх нерідко жертвувати навіть своїм життям заради блага нації.

Американські вчені К. Дойч і Г. Кон розглядають виникнення націй як закономірний наслідок соціальних, економічних, політичних та культурних змін, що разом склали процес формування сучасних індустріальних суспільств [212]. На противагу цій точці зору і всупереч застереженням У.Коннора про небезпеку економічного редукціонізму, Е. Хобсбаум та інші прихильники інструменталістського підходу вбачають у націоналізмі виключно відображення класових інтересів або інтересів правлячих груп [193; с. 119]. Відповідно до цієї концепції провінційні інтелектуали, не здатні успішно конкурувати на ринку праці з представниками домінуючої групи, винаходять націоналізм, щоб за підтримки своїх одноплемінників забезпечити для себе особливу і надійну соціальну нішу. Найбільш стисло цю точку зору сформулював американський вчений П. Бресс, який відзначав, що етнічність і націоналізм - це не даність, а соціальні і політичні конструкції. Вони створені елітами, які використовують, спотворюють, а іноді навіть підробляють матеріали культурних груп, які вони прагнуть представляти, щоб захистити їх добробут або існування або добитися політичних і економічних переваг для своїх груп і для себе особисто [51].

Згадка про групи, які існують поряд з елітами, і не можуть розглядатися як створені ними конструкції, позбавляє цю тезу всякої логіки і сенсу. Але головне - в іншому. В принципі цю концепцію можна підтвердити конкретними прикладами з історії національних рухів багатьох країн. У більшості випадків становленню конкретної нації передувала поява творів соціально-історичного та культурознавчого характеру, збірників фольклору, літературних творів, явно націлених на пробудження серед народу патріотичних і національних почуттів і усвідомлення свого власного достоїнства, почуттів честі та національної гідності. Але концепція «штучного створення» не в змозі пояснити, чому в ідентичних умовах далеко не завжди з'являються націоналістичні «проекти», і, чому в одних випадках вони призводять до виникнення масових національних рухів, а в інших - або зовсім не знаходять відгуку серед основної маси

населення, або викликають позитивну реакцію через сторіччя. У пізньє середньовіччя і в наступні століття в різних країнах представники підлеглих народів намагалися пробудити національні почуття своїх одноплемінників, але тільки в XVIII - XIX ст., а в багатьох випадках лише до кінця нинішнього століття, маси стали сприймати націоналістичні заклики [59].

Кожен конкретний націоналізм представлений у вигляді декількох течій і володіє складною внутрішньою структурою, що включає певний комплекс інтересів (цілей, цінностей), символів і автостереотипів соціо-культурного та історичного характеру. Як правило, якщо є мінімальні умови для вираження різних думок, домінуючою стає та, яка найбільш повно виражає широкий суспільний консенсус щодо головних національних цінностей, цілей і шляхів їх досягнення. У програмних документах багатьох національних рухів зазвичай формулюються національні завдання у всіх сферах суспільного життя: економічній, соціальній, культурній. Але в конкретних ситуаціях дуже часто національний консенсус зводиться до досягнення якої-небудь однієї конкретної мети: права використання рідної мови у суспільному житті, досягнення національно-територіальної автономії або незалежності, возз'єднання розділених адміністративними або державними кордонами частин території, що розглядається в якості споконвічних частин Батьківщини і т.п. [63]. У колоніальних і соціально - залежних країнах націоналізм ототожнювався з визвольним, антиімперіалістичним рухом і його ідеологією, а по досягненні незалежності використовується як синонім патріотизму.

У виняткових випадках глибокої фрагментації суспільства та його розподілу на непримиренні політичні табори, інтерпретація конфронтуючими групами національних цілей і пріоритетів настільки розходиться, що говорити про націоналізм як загальну систему цінностей, спільної ідеології навряд чи можливо. Але навіть в таких ситуаціях протиборчі течії націоналізму об'єднуються позитивною самооцінкою нації, необхідністю її збереження та деякими символами, особливо уявленнями про славне минуле або, якщо мова йде про невеликі народи, пережиті випробування. Так чи інакше, яким-би

незначним і відсталим не здавався певний народ сторонньому спостерігачеві, більшість його членів зазвичай цінує свою національну приналежність.

Е. Геллнер, більше тридцяти років тому стверджував, що «націоналізм винаходить нації там, де вони не існують», в одній зі своїх останніх робіт визнає: «Для середньої людини межі її культури являють собою якщо не зовсім межі світу, то, практично, межі її трудових можливостей, соціальної прийнятності, гідності, ефективної участі та громадянства. Її найглибша ідентичність визначається зовсім не банківським рахунком, спорідненістю або статусом, а культурою її виховання. Вона є націоналістом не в контексті атавізму, а якраз навпаки, скоріше через абсолютно тверезу, хоча зрідка і не свідому, оцінку своїх власних інтересів" [196; с. 104].

У сучасному світі схильність багатьох людей до тієї чи іншої форми етнічного націоналізму найчастіше не настільки ірраціональна, як це часом представляється його критикам, які, іноді самі цього не помічаючи, фактично відстоюють ідеї державного націоналізму. Прихована полеміка між етнічними й державними націоналістами була і залишається одним з факторів, що сприяють об'єктивному аналізу одного з центральних феноменів Нового і Новітнього часу.

Націоналізм проявляється в різних видах і з різною інтенсивністю, деякі з цих видів відносно мирні, на зразок чеського та каталонського, інші агресивні і замкнуті, як в передвоєнній Німеччині або в сьгоднішніх Сербії, Хорватії, Македонії –а в колишній Югославії. Крім того, немає однозначного зв'язку між етнічним націоналізмом і винятковістю, що підтверджується окремими національними рухами.

Головне ж, занадто поверховий аналіз не охоплює сутності громадянського націоналізму. З точки зору національних меншин цей вид націоналізму аж ніяк не настільки толерантний і неупереджений, як його намагаються представити. На ділі він може бути настільки ж жорстким і безкомпромісним, як і етнічний націоналізм. Бо громадянський націоналізм вимагає в якості ціни за отримання громадянства та його переваг капітуляції етнічної спільності та індивідуальності, переміщення етнічної релігії в приватну сферу, маргіналізації

етнічної культури і культурної спадщини меншин в межах національної держави. Саме так французький громадянський націоналізм поставився до чорних елітів та євреїв: їх культура і спадщина знецінювалися, релігії нехтувалися і витіснялися з суспільного життя або придушувалися, а етнічність була у них відібрана. Щоб стати громадянами Франції, вони були примушені стати чорними або єврейськими французами [199].

Тому не тільки етнічний, але й громадянський націоналізм може вимагати викорінення культури меншин і спільнот як таких, виходячи з припущення, що розділяється марксистами і лібералами, про рівність через однаковість, більшої цінності «високих культур» і «титульних націй» у порівнянні з «низькими» культурами «незначних» націй. Повчальна історія західних демократій виявляється настільки ж вимогливою і жорсткою - і на практиці етнічно односторонньою, - як і в незахідних авторитарних державах-націях, оскільки передбачає асиміляцію етнічних меншин у межах національної держави за допомогою засвоєння етнічної культури пануючої більшості.

Громадянська рівність знищує всі асоціації та організації, які стоять між громадянином і державою, а ідеологія громадянського націоналізму виштовхує все традиційне і неписьменне на узбіччя суспільства, в сферу сім'ї та фольклору. Таким чином, вона делегітимізує і девальвує етнічні культури як корінних меншин, так і іммігрантів, і робить це свідомо і цілеспрямовано.

Це упереджене та відкрите очорнення культур і звичаїв усіх груп, крім домінуючої «громадянської більшості», сприяло виникненню нинішньої кризи національної держави. Держава не просто вторглася в громадянську сферу суспільства, поширюючи свої закони, норми і вимоги на кожен клас і регіон, не рахуючись з етнічними та культурними відмінностями, але в той же час виявилася не в змозі задовольнити соціальні очікування бідних верств населення і етнічних меншин, тим самим сприяючи розвитку самосвідомості та зростанню соціальної активності знедолених та експлуатованих регіонів. Етнічна гетерогенність, емоційний підйом раніше дрімаючих і неконсолідованих етнічних меншин в результаті соціального проникнення і

культурної регламентації держави, керованої соціальними елітами домінуючого етносу, а також нездійснені очікування і викликаний цим наростаючий тиск на політичній арені - все це разом призвело до загострення проблеми нації-держави.

На думку В.Тішкова, в рамках соціального підходу розрізняються дві основні форми націоналізму: громадянський (або державний) (civic or State nationalism) і культурний (або етнічний) (cultural or ethnic nationalism). Перший ґрунтується на понятті нації як політичної спільноти чи співгромадянства; другий розглядає націю як етнокультурну категорію, як спільність, що має глибокі історичні корені, соціально-психологічну чи навіть генетичну природу. Перший найчастіше ототожнюється з патріотизмом, але в своїх крайніх політичних формах може набувати форми державної агресивності, шовінізму чи ізоляціонізму.

Другий, виходячи за рамки культурної діяльності та стаючи політичною програмою, служить для етнічних підприємців засобом забезпечення доступу до влади і ресурсів, пригнічує приватні стратегії та інтереси і породжує спроби реалізувати принцип етнічної державності через узурпацію влади представниками однієї групи, через пригнічення меншин або через селекцію і створення нової «національної» державності [141; с. 20-39].

Вітчизняна академічна традиція в значній мірі сприяла утвердженню пріоритету етнічної взаємовиключної ідентичності, одержавлення та інституціоналізації етнічності, а також політичної програматики етнонаціоналізму. Жодне з цих понять у світовій науці не використовується в якості категорій, а якщо використовується, то виключно в цивільно-політичному контексті: «національність» як громадянство, «національна політика» як політика державних інтересів, «міжнаціональні відносини» як міждержавні відносини, «рідна мова» як материнська або перша мова і т.п.

Проблеми громадянського націоналізму у вітчизняних суспільно-політичних дискусіях немає взагалі через відсутність самого поняття громадянської нації, хоча в реальності воно цілком зримо присутнє у риторичі

про державний патріотизм. У чомусь з претензіями на загальнодержавний патріотизм виступають представники етнічного націоналізму домінуючої спільності корінних українців. В даному випадку грань між етнічним і громадянським націоналізмом в значній мірі стирається. Те ж саме може відбуватися і з периферійним типом етнонаціоналізму, що формулює точно таку ж претензію, але не на загальнодержавному, а на регіональному етнотериторіальному рівні.

Державна спільність як більш жорстко оформлена територіальними межами і фіксованим громадянством коаліція має більше підстав називати себе нацією, ніж коаліція, заснована на етнічній ідентифікації з її постійно конструйованим змістом, прозорими кордонами і множинною лояльністю. Поняття громадянської нації більш прийнятне для членів багатоетнічних полікультурних політичних спільнот і менш конфліктогенне, ніж поняття етнонації.

Однак державними декретами поняття «етнонації», звичайно, не може і, вочевидь, не повинно бути демонтовано. Етнонаціоналізм, будучи антиподом заснованого на правах людини громадянського суспільства, в даний час компенсує недолік демократії і загальногромадянських лояльностей. Він може бути ослаблений або усунений тільки через поліпшення соціальних умов існування та громадського правління в рамках доктрини культурного плюралізму та принципу «єдності в різноманітті» [109].

Як було зазначено раніше, кожен націоналізм завжди дуже конкретний, його домінуюча сутність визначається найближчими і довгостроковими цілями, насамперед, згідно інтерпретації домінуючих груп. Цим можна пояснити складні колізії щодо розуміння націоналізму і його диференціації з патріотизмом, які розгорталися на пострадянському просторі. Відомо, що, поняття «патріотизм» у 80-і роки стало подаватися в продемократичних засобах масової інформації як суто негативне. Проте очевидною є проста підміна понять. Те, що малося на увазі - звичайний націоналізм, причому, найчастіше в крайніх проявах, що історично має глибоке коріння.

У даному контексті слід враховувати і дію механізму психологічного захисту. Радянська ідеологія затвердила в масовій свідомості негативне ставлення до націоналізму. Для більшості ж, звинувачення самого себе в цьому «пороці», навіть якщо це дійсно так, було явно неприйнятним. Саме тому, в підсвідомості громадян і відбувається витіснення незручного поняття, що викликає тривогу, і заміщення його більш милозвучним, таким як патріотизм.

Разом з тим, слід враховувати і психогенетичну природу націоналізму. Якщо виходити з висновків К.Юнга, В.Розанова, М.Лоського, незважаючи на різницю об'єктів їх досліджень і ідеологічні позиції, то суть етнонаціоналізму у своїй першооснові може бути визначена, як глибоко дрімаючий підсвідомий інстинкт, обумовлений не тільки збереженням чистоти свого роду, а й певним витонченим покликом, що йде з глибини людської душі, від архетипів пам'яті і втіленого в такому з одного боку, моральної, а з іншого, психічної якості, як сумління [154; с. 133-152]. Звідси, спроби «боротьби» з цим почуттям, що матимуть успіх не більше ніж спроби боротьби з самою природою людини. Але відомо, що з природою не можна боротися. Її треба розуміти. І розуміючи управляти її процесами.

В протиставленні патріотизму і націоналізму актуальним є висловлювання Д. Лихачова, який, розділяючи ці два поняття, підкреслює, що патріотизм, «це навіть не почуття, це найважливіша сторона особистої та суспільної культури духу, коли людина і весь народ піднімаються над самими собою і ставлять собі надособистісні загальні цілі» [85; с. 15]. Націоналізм же, на його думку, це «... найважче з нещасть роду людського. Як і всяке зло, воно ховається, живе в пільмі і тільки робить вигляд, що породжене любов'ю до своєї країни. А породжене воно насправді злобою, ненавистю до інших народів і тієї частини свого народу, яка не поділяє націоналістичних поглядів» [85; с. 16]. Звідси і висновки: по-перше, що націоналізм базується на почуттях невпевненості та неповноцінності, а по-друге, що «свідома любов до свого народу не може поєднуватися з ненавистю до інших народів». Але при уважному розгляді виникають і певні питання.

Навіть у контексті українського традиційного трактування націоналізму як важливого соціального феномена, що, як було зазначено вище, не властиво більшості західних традицій, наприклад, якщо окрема людина в певних умовах здатна «піднятися над собою», то народ може лише усвідомити себе самим собою, а значить виділити себе за відомим принципом «свій - інші»; піднятися ж над самим собою - значить, якщо не вдаватися до позитивної алегорії, з великою ймовірністю втратити «самого себе». Або, як це можна заперечувати з'єднання любові і ненависті в одному суб'єкті? Людина - не електронна машина, що не допускає у своїй програмі такого значного протиріччя. Вона куди більш складна і від природи суперечлива. А суперечності лежать в основі її спонукань, прагнень і дій.

Крім того, на характер даного протиріччя впливають безліч чинників різної природи та сили дії: соціальних, ідеологічних, політичних, культурних, психологічних і т.д. При спробі розібратися в цьому протиріччі, перш за все, виявиться, що протиставлення патріотизму і націоналізму виявляється до певної міри штучним, оскільки ці два феномени різні за своєю природою. А ось їх з'єднання цілком природно, що було помічено Н. Лоським, що визначив патріотизм як «природну любов до Батьківщини, і національне почуття, тобто любов до українського народу як носія важливих духовних та історичних цінностей» [86; с. 42].

Патріотизм - феномен моральний і звернений до тієї сфери ціннісного світу людини, яка лежить в основі моральної самоідентифікації того чи іншого народу, його «культури духу». Інша річ націоналізм. Він, за своєю природою, йде корінням в етно-національну сферу. І якщо і знаходить моральний зміст, то у зв'язку в нею. Яскраво проявившись на межі XVIII - XIX століть, в епоху становлення національних держав і опальних-буржуазних революцій, він відіграв певну позитивну роль, ставши і об'єднуючою силою і союзником народжуваної західної демократії. Саме націоналізм надав стійкість і силу соціальним процесам через, як зауважує Е. Сміт, ідеологічний конструкт типу «спільної долі», але особливо - через міф «історичної обраності», що як

правило, забезпечував етнічній групі довготривале існування. Крім того, в той час, тільки ідеологія націоналізму, виступаючи від імені псевдонародної культури і беручи свою символіку із здорового, простого трудового життя селян, народу могла солідаризувати багатих і бідних [209]. У цьому сенсі, справедливим є зауваження Д. Донцова, про те, що ідеологія націоналізму не тільки виконує саме державну функцію, вона політично ефективна і користується відповідною підтримкою з боку широких народних мас. Бо націоналізм пропонує в досить привабливій упаковці, «...відчуття безпеки і стабільності в той період, коли життєвий світ втратив свою цілісність, а люди відірвані від своїх коренів. Таким чином, функцією націоналізму було створення відчуття соціальної цілісності та історичної культурної безперервності, зв'язку зі своїм минулим, подолання відчуження між людиною і суспільством, яке несе з собою новий громадський порядок» [42; с. 65].

Однак, в двадцятому столітті, націоналізм у своїх крайніх виразах придбав переважно негативне значення, частіше стаючи знаряддям агресивних тиранічних режимів, що майже не властиво патріотизмові, в силу його оборонної природи просто не здатної служити в якості забезпечення агресії. Тим не менш, в певній мірі, націоналізм зберігає своє позитивне значення, бо, як показує досвід, епоха утворення національних держав ще не завершена. Також слід зазначити, що по-перше, східноєвропейський націоналізм, виконуючи свою позитивну функцію, в той же час проявив і свої крайні негативні форми, що проявилися у соціально-політичному тиску на нетитульні народи за етнонаціональними ознаками. По-друге, він проявився в умовах, за справедливим зауваженням багатьох дослідників, коли засоби озброєння стало набагато більш смертоносним, а війни незрівнянно більш руйнівними.

У сучасну епоху націоналістичні спонукальні мотиви, як правило, не будучи стабільно вираженими, стали набагато більш небезпечними. Тому, можливо погодитися з Р. Давидом та іншими дослідниками в тому, що «між ідеями Гердера чи націоналізмом Мадзіні і Гарібальді та міжнаціональними конфліктами в Східній Європі наших днів немає нічого спільного» [59].

А.Сміт визначає націоналізм як «феномен ідеологічних рухів, спрямованих на автономію і самототожність певних одиниць популяції, яка визначається її членами як Батьківщина» [209; с. 132]. Звертає на себе увагу і його судження про те, що генезис сучасного націоналізму «лежить у парадоксі появу новітнього методу централізації, що оживлює давні або занепалі етнічні зв'язки» [209; с. 144].

У ряді робіт українських дослідників радянського періоду склалося ототожнення патріотизму як «одного з найбільш глибоких» соціальних почуттів з національним, у більш широкому плані - етнічним почуттям, М. Росенко досить послідовно пов'язує патріотизм з національною гордістю, національною самосвідомістю, національною гідністю. У патріотизмі, на думку автора, відбивається ставлення особистості, класу чи народу до існуючої впродовж століть національно-відокремленої Вітчизни [128]. Це - далеко не єдина інтерпретація. Між тим, тією ж мірою, якою Вітчизна є комплексним соціальним явищем, носять комплексний характер і породжувані нею соціальні почуття. Якщо Вітчизна є і нацією (етнічною спільністю), і державою (політичною системою), то природно, що на соціально-психологічному рівні синхронно складаються і національні почуття, і політичні умонастрої.

Перш за все, звертає на себе увагу однаковий механізм їх формування. Усвідомлення приналежності до етнічної спільності, класової чи політичної групи на соціально-психологічному рівні протікає в процесі повсякденної соціальної, економічної, політичної практики людей. У цьому сенсі воно є природнім. Формою відображення його стають соціальні почуття, умонастрої, ціннісні орієнтації.

На нашу думку, справжній патріотизм і націоналізм мають дуже багато спільного в життєдіяльності людини, вони етично взаємопов'язані. Зміст патріотизму в сучасній Україні набуває особливого статусу, його зміст визначається особливими конкретно-історичними характеристиками. Аналіз сутності патріотизму в розглянутому контексті вимагає виділення в його змісті, по-перше, чуттєво-емоційного та раціонального рівнів; по-друге, порівняння

політико-ідеологічних і моральних особливостей його проявів. Як ідеологічний принцип, патріотизм оформився ще в епоху формування націй і національних культур. Для українського етносу ідея патріотизму містить у собі історіософську проблематику та питання формування української національної самосвідомості.

Патріотичні та національні почуття українців нерозривно пов'язані. Патріотичні почуття - це розвинене почуття національної гідності, це любов до свого краю, знання його особливостей, багатств, історії. П. Ковалевський вважав, що «націоналізм - поняття психолого-антропологічне, а патріотизм - історико-географічне, а тому логічним є висновок, що націоналізм - фізичний елемент любові до Батьківщини, тоді як патріотизм - елемент моральний і духовний» [60]. Якщо погодитися з цим твердженням, то в умовах сучасної України замість терміна «націоналізм» можна написати «патріотизм» і продовжити думку П. Ковалевського, - «це прояв поваги, любові і відданості, відданості до самопожертви в сьогоденні - поваги і схиляння перед минулим і бажання благоденства, слави і успіху в майбутньому тій нації, тому народу, до якого дана людина належить. Кожен член нації є частина цілого, і нація не може і не повинна залишати свого члена беззахисним і самотнім, як всередині, так і поза місцем його проживання, так само її члени, повинні бути завжди готові пожертвувати собою для своєї народності. У кожній державі може бути тільки один патріотизм – національний» [60; с. 225].

У сучасному українському суспільствознавстві зріс інтерес до соціально-філософського освітлення, як націоналізму, так і патріотизму. І в означеному контексті слід зауважити, що патріотична свідомість не відчужує себе від національно-державних цінностей і реалій, так само як і патріотичний рух ніколи не вичленить себе з цілісності національно-народного буття. Тому, на нашу думку, цілком можливим є патріотизм визначити як спосіб і форму національної самосвідомості, а патріотичний рух - як спосіб реалізації національних інтересів народу. Патріотизм не протистоїть усвідомленню людиною своєї приналежності ні до свого етносу, ні до всього людства. Так якщо любов до себе і ближніх не може розвинути без любові до інших людей,

то і реальна любов до інших людей не може бути без любові до ближніх, а, отже, без почуття патріотизму. Повага та любов до людства неможлива без поваги та любові до Вітчизни [75].

Негативне ставлення до патріотизму, до своєї країни і народу несумісне з загальнолюдськими цінностями, нормами, без дотримання яких не можуть існувати взагалі ніякі спільноти, в тому числі й етнічні. Іншими словами, нападки на патріотизм ніяк не можуть бути виправдані пріоритетом ні загальнолюдських цінностей, ні цінностей етнічних. Це природно і закономірно, так як патріотизм і є однією з найважливіших загальнолюдських цінностей. Загальнолюдська сутність патріотизму полягає і в тому, що патріотична свідомість громадян є необхідною умовою стабільного соціального існування та розвитку будь-якої країни, що саме патріотизм служить основою усвідомлення єдності не тільки даного народу, але й усього людства.

Необхідно також відзначити, що буденний масовий світогляд являє собою дуже складну і суперечливу картину, в якій поєднуються реалістичні, адекватні уявлення з ілюзорними. Істинність поширюється, перш за все, на відображення повсякденних умов життєдіяльності, а спотворення охоплюють відображення глибинних тенденцій соціальних процесів. В основі рефлексії на психологічному рівні лежить механізм ідентифікації, тобто ототожнення себе з даною спільністю людей, а також ряд інших найпростіших доцентрових психологічних утворень. Аналіз цього психологічного механізму важливий для розуміння об'єктивних основ виникнення неповного, неадекватного, а деколи і ілюзорного відображення Вітчизни на соціально-психологічному рівні.

Якщо у патріотичному почутті відбивається тільки політичний, класовий аспект, то воно втрачає повноту чуттєво-відчутних уявлень, психологічно глибинних зв'язків. Якщо відображається тільки зв'язок із нацією, народністю, етнічною групою, то патріотизм перетворюється в етноцентризм. Тільки в сукупності політичної та етнічної своїх сторін патріотичне почуття набуває можливість досить адекватно відобразити в свідомості Вітчизну (в її

гармонійному зв'язку з людством), стати дієвим мотивом не самоізоляції тієї чи іншої групи, а об'єднавчим чинником прогресивного розвитку суспільства [135].

Гносеологічні причини перетворення національного в націоналістичне, патріотизму в етнонаціоналізм кореняться в суперечливості відображення такої складної форми суспільного буття, як Батьківщина, на різних рівнях самосвідомості окремої соціально-етнічної спільності. Проте складним є сам об'єкт відображення з єдністю таких суперечливих тенденцій, як відцентрові і доцентрові тяжіння, як присутність в самому об'єктивному соціокультурному явищі Вітчизни духовної сторони, тобто соціально-емоційного зв'язку суб'єкта з ним. Звідси виникає відмінність по ряду параметрів між націоналізмом і патріотизмом:

- в антропологічному контексті: патріотизм по своїй суті є гуманним, він припускає толерантність до проявів іншої національної самобутності. Націоналізм же відрізняється нетерпимістю до проявів інонаціонального, до жорсткого і жорстокого тиску на осіб іншої національності;

- в практичному аспекті патріотизму властиві виваженість і раціональне використання форм, методів і засобів досягнення цілей, націоналістична ж політика характеризується неврівноваженістю, абсолютизацією силових способів досягнення цілей, зневагою до збереження матеріального і духовного багатства інших націй;

- в аксіологічному та телеологічному аспектах: якщо ціннісно - орієнтаційна спрямованість патріотизму не припиняється на служінні найбільш значущій соціальній спільності, тобто відданість Вітчизні не заперечує гуманістичного служіння людству, то націоналізм надає повної переваги конкретним чітко відокремленим спільностям, що іноді призводить до етнічного, релігійного або ідеологічного ізоляціонізму. Результатом подібного неадекватного, спотвореного відображення є певний відрив духовного обличчя нації (мови, цінностей, самосвідомості) від її матеріальних основ (насамперед економічного життя), зведення до абсолюту ролі національних моментів у розвитку суспільства, гіпертрофоване відображенні позитивних національних

особливостей своєї соціально-етнічної спільності і суб'єктивне протиставлення їх властивостям інших націй та народностей.

Соціально-психологічний механізм націоналізму полягає в абсолютизації етноцентризму та інших «природних коренів» доцентрових почуттів, у переважанні стереотипів над реалістичним, об'єктивним відображенням реальної соціокультурної ситуації. Неадекватне відображення зачіпає, з одного боку, уявлення і почуття людини, які адресовані до власної спільності, а з іншого боку, уявлення і почуття щодо інших соціально-етнічних спільностей. У цьому випадку групова солідарність виливається в односторонню орієнтацію щодо цінностей «своєї» спільності і в негативне ставлення до тотожних цінностей «чужих» спільностей [148].

Окреслимо ознаки феномену націоналізму в контексті процесу ідентифікації соціального суб'єкта. При переважанні ідентифікації з нацією, народністю, племенем виникають явища етноцентризму. Етноцентризм - це форма групової ідентифікації у вигляді емоційного і абсолютного поділу цінностей своєї етнічної чи національної групи. У явищі етноцентризму ідентифікація з цінностями своєї етнічної групи не супроводжується усвідомленням громадянських обов'язків і прагненням служити інтересам своєї нації, як це відбувається в явищі патріотизму. Ці уявлення і почуття та пов'язані з ними стійкі звички і традиції, моральні заборони, поняття про добро і зло, культурні стандарти утворюють складну сукупність елементів масової свідомості. Тоді ж, коли відбувається абсолютизація національного моменту, виникають перші прояви націоналізму. У своїх крайніх проявах націоналізм і етноцентризм позбавлені громадянськості, за своєю природою вони егоїстичні. Їх супроводжують ірраціональні уявлення про соціальну неповноцінність інших етнічних груп і гіпертрофоване національне почуття, яке впливає на поверхову оцінку соціальних явищ [135].

Якщо в попередні століття людина визначала себе, перш за все як житель певної місцевості, послідовник тієї чи іншої релігії, то тепер для населення більшості країн характерно, насамперед, усвідомлення власної приналежності

до нації чи етносу. Етнічність служить певною культурною характеристикою індивіда: з'ясувавши його національність, ми мимоволі співвідносимо його з певним соціальним стереотипом. Етнічні стереотипи дуже живучі, нерідко навіть серед освічених людей, з тієї причини, що вони служать своєрідним коригуючим фактором під час спілкування з людьми інших національностей, позбавляючи індивіда від напруги - необхідності з'ясувати особистісні особливості цієї людини та спрощуючи процес комунікації. У тих випадках, коли ми маємо справу з адекватним відображенням соціальних процесів, свідомість етнічної приналежності не протиставляє особистість іншим спільнотам, і стає потужним прискорювачем соціального прогресу.

Слід зауважити, що етнонаціоналізм протилежний не тільки патріотизму, але і інтернаціоналізму. Хоча патріотизм і інтернаціоналізм мають відмінність у своєму змісті, але вони однакові за основними політичними позиціями: у відношенні та спрямованості до Вітчизни, до інших соціально-етнічних спільнот, до загальнолюдських цілей та цінностей, до соціального прогресу, до людства в цілому. Тоді ж, коли виникає абсолютизація етнічного моменту, протиставлення інтересів «своєї» Вітчизни іншим спільнотам і загальнолюдським інтересам - то це в однаковій мірі означає відхід, як від патріотизму, так і від інтернаціоналізму.

Таким чином, слід зауважити, що в разі трактування поняття «нація» як «співгромадянство» - сутність феноменів патріотизм і націоналізм збігаються, як на соціально - психологічному, так і на політико-ідеологічному рівнях розгляду. Якщо ж, даному поняттю надається етнічний сенс, то націоналізм в цьому розумінні може бути близький до патріотизму на етапі формування, або ж істотно відрізнятися, особливо в своїх крайніх проявах. У поліетнічних і полікультурних державах етнічний націоналізм є ґрунтом для сепаратизму і загрозою цілісності держави, руйнуючи її етнічні основи і патріотизм в тому числі. У сучасній Україні підвищення громадянськості, зміцнення загальноукраїнського патріотизму може стати інструментом зниження міжетнічної соціально-політичної та культурної напруженості [75].

В умовах становлення загальноукраїнської ідентичності слід ставитися до українського націоналізму, як до природного феномену, звертаючи, проте, увагу на його небезпечні крайності, і, тим самим, вийти за межі сформованої української традиції трактувати цей феномен виключно в позитивному дусі, враховуючи, що з одного боку, процес утворення української нації має відбуватись на основі домінуючого українського ядра, а з іншого природним є і процес поглиблення ідентифікації інших народів нашої країни. Україна, як всі полінаціональні країни, поставлена перед необхідністю закономірно шукати свій особливий шлях, щоб не втратити себе, унікальну самобутність власної етнокультурної ідентичності, проте процес цей повинен ґрунтуватися на принципах толерантності та гуманізму.

3.2 Традиції українського патріотизму в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

На початку ХХІ століття як наслідок суспільних, політичних, наукових та економічних трансформацій формується новий світ, особливості якого впливають на розвиток багатьох процесів, в тому числі і на формування патріотизму в Україні, визначення її місця і ролі в цьому світі. Характер соціально – політичних змін, перспективи розвитку міжнародних відносин, історичні долі української цивілізації і культури в контексті глобальних змін в даний час є дискусійними проблемами в силу розвитку самих процесів, що дають можливість визначити ці характеристики, їх вплив на розвиток України, а також вплив на суспільну свідомість, у тому числі і на формування українського патріотизму. Суттєве значення для останнього будуть мати характер і результати взаємодії України з іншими державами в усіх сферах.

Сучасні світові тенденції розвитку характеризуються, перш за все, тим, що розширення транснаціональних економічних зв'язків і комунікацій різко прискорили перетворення планети в «глобальний світ». Одне з центральних місць у філософському осмисленні процесу глобалізації займають, мабуть, питання, що стосуються ідентичності, політичного майбутнього і можливих траєкторій розвитку національних держав.

Конфлікт між глобальним і локальним становить справжню сутність суспільного життя на початку нового століття. Саме поняття «глобалізація» все більше набуває рис філософської категорії, позначає загальні властивості і тенденції сучасного історичного процесу, нового взаємопов'язаного єдиного і взаємозалежного світу.

До теперішнього часу не склалося єдиної теорії глобалізації, а є ряд паралельних концепцій з приблизно однаковою орієнтацією. Наприклад, Р. Робертсон зробив спробу періодизації глобалізації, підрозділивши її на п'ять етапів [206; с. 15-30]. Вона починається з зародкового етапу, що триває з початку XV по середину XVIII століття в Європі, який характеризується розвитком національних спільнот, визнанням необхідності таких понять, як

«індивідуальний» і «загальнолюдський», зародженням сучасної географії та появою Григоріанського календаря.

Для другого періоду (з середини XVIII по кінець XIX століття) характерна консолідація ідей гомогенної, унітарної держави і розвиток концепцій формалізованих міжнародних відносин. Третій етап (з 1870 по середину 1920-х рр.). У цей період поширюються глобальні способи комунікації; відбувається стандартизація світового часу; наділення законним статусом міжнародних змагань та премій таких, як Олімпійські ігри, Нобелівська премія тощо. Однак, цей період характеризується і зародженням глобального антагонізму під час Першої світової війни, кульмінацією якого є створення міжнародної системи держав Ліги Націй.

Четвертий етап (з 20-х років по середину 60-х) характеризується боротьбою за гегемонію і створенням організації Об'єднаних Націй, а також подіями Голокосту і використанням атомної зброї. П'ятий, сучасний етап, названий «етапом невизначеності», датується починаючи з середини 60-х років. У цей час з'являється «Третій світ»; поширюється ядерна зброя; створюються нові глобальні інститути, перш за все, міжнародні організації, включаючи систему ООН та мережу неурядових установ.

Кульмінаційними пунктами цього етапу стають поява нових гнучких способів капіталістичного виробництва; масивне зростання числа і розміру транснаціональних корпорацій, кількість співробітників у яких часто перевищує чисельність населення багатьох маленьких країн; посилення впливу глобальних фінансових ринків; зростання важливості сфери обслуговування й засобів масової інформації в сучасній економіці; зростання сектора неурядових установ ООН і підйом нових громадських рухів, які виходять за межі окремих держав та поширення нових комунікаційних та інформаційних технологій, таких, як супутниковий зв'язок і Інтернет.

Глобалізація розглядалася також і як логічний результат процесу модернізації. Гідденс вважає, що ключем до розуміння глобалізації є «інтенсифікація світових соціальних відносин, які пов'язують між собою різні

географічні області, так що події, що відбуваються в одному місці, є відгуком на те, що відбувається за тисячі кілометрів звідти, і навпаки» [190; с. 111]. Якщо, у відповідності з цим підходом, глобалізація розглядається як апогей сучасності, багато хто дивиться далі, як, наприклад, Елброу, і наполягають на тому, що «вік глобалізації», по суті, є новим етапом розвитку людства, який слідує за сучасністю [175].

Глобалізація являє собою процес, за допомогою якого події, рішення та дії, що відбуваються в одній частині світу, можуть мати величезні наслідки для окремих людей і співтовариств, що знаходяться в різних куточках земної кулі. «В даний час товари, капітал, люди, знання, образи, засоби зв'язку, злочини, культура, забруднюючі речовини, наркотики, мода і переконання можуть легко перетинати територіальні межі. Крім того, глобальні системи торгівлі, фінансів і виробництва об'єднують між собою досить складним чином процвітання і долі сімей, спільнот і держав на всій Землі» [175; с. 32].

Аппадурай виділяє п'ять мінливих «основ» глобальної взаємодії: «етнічна основа» в особі мобільного населення, включаючи спільноти емігрантів, студентів та комерсантів; «технічна основа у формі розповсюдження і освоєння виробничих і інформаційних технологій; «фінансова основа» у вигляді світового капіталу; «інформаційна основа», яка включає в себе глобальне поширення не тільки самих по собі інформаційних каналів, але і їх репутації; «ідеологічна основа» у формі політичних обговорень, наприклад, у відношенні демократії і прав людини [177; с. 24]. Для Аппадурая жодна з цих основ не перевершує інші, і ключова проблема сучасної глобальної соціальної взаємодії полягає в конфлікті між схильністю до гомогенізації культури і схильністю до її гетерогенізації.

Точка зору Р. Робертсона, відмінна і більшою мірою зосереджена на загальному усвідомленні процесу глобалізації. Автор відчуває світ як «єдиний простір» і розділяє ідею інтенсифікації світової свідомості як цілісності і ідею поширення ідеології і культури в глобальному масштабі [206].

У свою сучасну фазу дискусія про глобалізацію вступила в самому початку 90-х рр., Свідченням чому з'явився вихід у світ бестселера Кенічі Омае «Світ

без кордонів». Автор відстоював ідею перетворення глобального ринку в домінанту світової культури та політики: глобалізація втягує людство в нову епоху, коли «традиційні нації-держави втрачають свою природність і стають неспроможними бути партнерами по бізнесу» [51]. Тим самим в догматичний фундамент концепції глобалізації було закладено наріжний камінь. Подальший її розвиток було пов'язано з працями інтелектуальних представників країн, які виступили патронами глобалізації на двох її стадіях, колишній і нинішній, - Великобританії і США (С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, Т.Фрідман, Е.Гідденс, Дж. Ро-Зена, П.Кеннеді, Р.Робертсон, З.Бауман та ін.)

«Ідеальний тип» сучасної глобалізації, розроблювальний сучасними дослідниками (Арчером, Елброу, Гідденсом, Тірікьяном, Робертсоном і багатьма іншими), узагальнено може включати наступні принципові компоненти:

- всеосяжність і комплексність змін при переході до глобальної стадії, коли змінюються всі параметри соціальних структур і сама соціальна мінливість, «пластичність» стає головною позитивною цінністю;

- всі глобальні цінності і орієнтири отримують апріорне домінування по відношенню до місцевих (локальних) цінностей, включаючи і етнічний чинник, який елімінується;

- гібридизація культури, тобто процес швидкого складання (часто штучного) культурних феноменів з перш несумісних складових частин; акцентування глибинних феноменів (докультурних, доцивілізаційних, архаїчних), які отримують розкріпачення;

- рішуча зміна орієнтації раціональності від «модерну» до «постмодерну» з його акцентом на мозаїчність і внутрішню незв'язаність сприйняття і конструювання соціальної реальності;

- визнання громадянського суспільства єдиною формою соціальної впорядкованості глобального соціуму;

- американізація, що по суті, являє собою конкретизацію глобалізації з включеними елементами американської національної культури. Причому особливості американізації полягають в ірраціоналізації соціо-культурних

матриць, пріоритеті кількісних характеристик (комерціалізації), віртуалізації культурних образів.

Дж. Рітцер зображує сучасну модель американізації у вигляді схеми:

1. Efficiency - ефективність, насамперед економічна;
2. Calculability - прорахованість в рамках простих або складних кількісних моделей;
3. Predictability - передбачуваність, «очікуваність» результатів;
4. Control through Nonhuman Technologies - контроль за розвитком дегуманізованих технологій і технологічних процесів [205; с. 78].

Дана модель розроблена Рітцером з опорою на методичні принципи М. Вебера та К. Маннгейма. При цьому створюється нова раціональна система, що виступає антиподом старої системи раціональності, пов'язаної з традиційною культурою. Вебер фактично «відкрив» (поряд з Марксом) капіталізм, показав зміст і логіку всього, що відбувалося в суспільстві [214]. Щось подібне здійснює сучасний американський вчений, "роскодовуючи" загадкову складність американізованої цивілізації, що здійснює поступальну світову експансію. Зрештою стає зрозумілим, що вся ця складність в більшій чи меншій мірі вкладається в чотири принципи (як і у Вебера).

Світ ХХІ ст. малювався багатьом філософам і журналістам таємничим і незвіданим, що дарує перспективи, яких було позбавлене століття, що минає. По суті, нове століття, епоха «посткапіталізму» постає повсякденною і навіть вульгарною, але внутрішньо цілісною, що і показує Рітцер. Постмодерністський хаос фрагментарних осколків смислів і логічних схем проявляє деяку примітивну впорядкованість, нав'язує себе всім сучасним суспільствам під ім'ям глобалізації [205]. Які ж загальні властивості представлених вище глобалістських концепцій?

1. Всеосяжність і комплексність змін.

Перш за все, теорія глобалізації підкреслює, що головний акцент має бути зроблений не на розгляді окремих «траєкторій» соціокультурних змін в тих чи

інших сферах, а на взаємодії цих змін між собою, їх переплетення і взаємодоповнення.

2. Протиставлення глобального і локального соціальних рівнів.

Важливою особливістю глобалізації стає те, що вона проникає в самі глибини соціальних структур, перетворюючи їх на носіїв нових сенсів. Це стосується таких «локальних» цінностей, як традиції, звичаї, звички, місцеві спільноти та ін. Нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найбільш консервативні і стійкі структури соціальної свідомості та поведінки. При цьому процес «відмови» від «старого» йде швидко, рішуче, зримо. Причому, всяке «нове» володіє, на думку прихильників цієї теорії, завідомою перевагою, оскільки воно «глобальне». З цього випливає, що це «глобальне» набуває статусу вищої нормативної цінності. Соціальним інститутам локального рівня відтепер вже немає необхідності проходити всю вертикальну ієрархію, щоб вийти на загальносвітовий рівень. Сім'я, малі групи, етноси, місцеві організації, локальні рухи та інститути глобалізуються прямим і безпосереднім чином саме на своєму рівні, демонструючи нові форми участі в глобальних феноменах.

3. Множинність соціокультурних гібридів.

Теорія глобалізації радикально змінює наше уявлення про культуру, яка перш розглядалася переважно як щось або успадковане, або нав'язане «згори» і «поширюване в масах». У нових умовах культура стає результатом бурхливого процесу «конфліктності» (politicized contestation), що приводить до виникнення різноманітних глобальних і локальних «соціокультурних гібридів» з притаманним їм вельми коротким періодом напіврозпаду, нестабільністю, невідповідністю традиційному контексту.

4. Скасування національно-державного чинника.

Теорія глобалізації послідовно виступає проти соцієталізму, одного боку, і націоналізму - з іншого. Що стосується останнього, то в поняття «націоналізм» відтепер включаються такі феномени, як національні держави, національні культурні традиції, національні типи свідомості і т.д.

5. Громадянське суспільство.

Своєрідний поворот отримує тема «громадянське суспільство» у зв'язку з додатком до неї теорії глобалізації. Процес інтерналізації цінностей і ціннісних орієнтації призводить до того, що регулятивно-нормативна функція суспільства суттєво видозмінюється, а раніше відторгнені громадянським суспільством «прімордіальні» (primordial) феномени, що проявляють себе в контексті етнічного початку, раси, статі, займають все більш важливе положення в глобалістичних процесах й інститутах.

6. Нова концепція раціональності.

Раціональність в глобальному сенсі розуміється, насамперед, як свобода самовираження різноманіття, що і знаходить свій частковий прояв в «теорії мультикультуралізму», тобто у визнанні домінування принципу повної мозаїчності культурної «карти» тієї чи іншої регіональної або професійної групи.

7. Зміцнення мережевої структури сучасних суспільств.

Традиційні вертикальні зв'язки поступаються місцем мережевим горизонтальним структурам. Глобалізація, яка призводить до виникнення численних спільнот на локальному рівні, стимулює всесвітні зв'язки цих співтовариств по горизонталі. Такі спільноти, що будуються по єдності і близькості інтересів їх учасників, зв'язуються одна з одною подібно осередкам мережі. Мережеві зв'язки стають самодостатніми, причому «мережі» виникають на всіх рівнях, що призводить до різкого зниження вертикальних процесів у політиці, економіці та культурі.

Україна включилася дискусію про глобалізацію на кілька років, пізніше, тому що саме програш Радянським Союзом холодної війни із Заходом і його подальший розпад створили той ідеологічний вакуум, який і була покликана заповнити концепція глобалізації в її ідеологічній версії. Е. Гелнер заявляв: «Захід СРСР був епохальною подією. Після краху Східного Риму в світі відсутня духовно-політична альтернатива. Під гаслом «глобалізації» нічим не скутий капіталізм аранжує знаменем часу» [196; 110].

Необхідно підкреслити ще один важливий момент. Глобалізація як ідеологія нового космополітизму загострює проти національної держави права людини: «Глобалізація припускає існування правил і зобов'язань, що передбачають підпорядкування їм суверенних країн. По мірі глобалізації ринків і культури неоліберальна теорія, що пояснює глобалізацію, припускає виникнення суверенності окремих країн, формування нового типу «громадянина світу», чия лояльність звернена вже не до окремих урядів, а до позадержавних структур» [162]. Ідеологи глобалізму пропонують сфокусувати всю проблематику прав людини на цьому новому «громадяниніві світу».

Світове громадянство – окрема велика тема, що обговорювалася протягом двох тисячоліть, починаючи зі стоїків, і отримала новий резонанс в останні роки. Але на цій підставі протиставлення суверенності країн і прав людини навряд чи виправдано. Повнота життя людини багато в чому виникає з його одночасної приналежності до національної держави в якості підданого і до громадянського суспільства в якості приватної особи. У силу цього актуальним для дослідників є ряд питань, що стосуються глобалізації світової культури та її впливу на національну культуру та самобутність.

У таких метафорах, як «американізація», «макдональдизація», просвічує занепокоєння щодо поширення масової культури, захист інтересів споживача та шляхів вирішення проблем, з якими стикаються традиційні культурні моделі. Сучасна соціокультурна заклопотаність з приводу глобальної гомогенізації була породжена полемікою про здатність «Американської імперії» маніпулювати громадською думкою.

Реакція на культурну гомогенізацію прийняла різні форми, включаючи різні спроби врегулювання інформаційного світу: наприклад, накласти заборону на використання супутникових тарілок в частині Середнього Сходу, включаючи Ісламську Республіку Іран, або європейське законодавство про контроль за трансляцією ряду зарубіжних телевізійних програм. Є, однак, свідчення того, що місцева культурна продукція користується більшим попитом, ніж транснаціональна в тих випадках, якщо вона доступна, і що внутрішнє

виробництво - найкращий засіб проти глобального споживання. Проте можна зазначити, що постійний конфлікт між гомогенізацією і гетерогенізацією робить формування культурної самобутності однією з ключових проблем глобалізації [51].

При першому погляді на глобалізацію вона постає як посилення взаємозв'язків між людьми різних країн, етносів і культур, що веде до формування з населення земної кулі єдиного людства. Однак вкотре підтверджується, що реальне здійснення бажаних цілей часто проблем породжує більше, ніж вирішує. Якщо для виробництва, економіки, техніки з'єднання розрізнених зусиль дає ефект емерджентності, сприяє росту, то сфери життя, де найбільшу цінність мають відмінності - деградують.

На початковому етапі посилення взаємодії може відбуватися при збереженні якості складових системних частин. Це феномен комплексності, що припускає функціональну єдність компонентів при їх субстратній гетерогенності. На змістовному рівні це виявляється як інтернаціоналізація. Надалі, при відсутності різноспрямованих зусиль процеси зазвичай йдуть в сторону стирання відмінностей між частинами. Компоненти стають однаковими і вся система - гомогенною. Саме такий характер набуває зараз взаємодія людей на планеті, що змушує говорити про соціальний глобалізм. Світ давно, принаймні, з Нового часу був єдиним, але як комплекс, тепер він переходить в органічний стан.

В глобально цілісній системі етноси не збагачують один одного, а взаємопоглинаються, культури не отримують імпульс для саморозкриття, а нівелюються, країни не коеволюціонують, співпрацюючи, а уніфікуються. Своєрідність народів відходить у минуле, в традицію, у фольклор і існує як пережиток минулого. Якби в містах не було старих кварталів і музеїв, то подорожувати було б безглуздо - людина скрізь неминуче потрапляє в оточення витончено однакових автомобілів, спостерігає схожий дизайн будинків, її переслідують всюди реклами транснаціональних корпорацій. Самобутне, строкате, географічно розкидане і розмежоване по історичним епохам людство

стоїть на порозі трансформації в не позбавлене протиріч, але структурно однорідне просторово-часове утворення.

Формується однаковий спосіб життя - це не рівноважне змішання всіх існуючих форм. Це не сплав етносів, культур із запозиченням в кожній кращого і включенням його в загальну цілісність. З точки зору змісту в глобалізмі виражається перемога західної, особливо американської культури над усіма іншими. Економіка, державний устрій, наука, що спочатку виникли в Європі, зараз захоплюють у свою орбіту інші народи. Так звані загальнолюдські цінності фактично народжуються західною, ліберально-ринковою демократією. «Новий світовий порядок» - результат її розвитку, а незгодні з ним розглядаються як консерватори, що стоять на узбіччі цивілізаційного прогресу, його «ізгої». Становлення монокультури означає звуження базису розвитку людства [66; с. 54].

І все-таки трактування глобалізації як втрати культурної різноманітності в контексті соціальної філософії все ще є недостатньо розробленим. Незважаючи на суперечки з приводу визначень, культура немислима без табу, норм і регламентацій, загального уявлення про борг, честь і совість, без опори на моральні, релігійні і естетичні регулятори. Це ціннісно-раціональне ставлення до світу. Воно обмежує свободу людини, його особисті інтереси, вимагаючи "служіння" чомусь зовнішньому, вищому, соціуму або Богу, що несумісне з ідеалом відкритого громадянського суспільства. Принципи служіння загальному благу закривають його, роблячи традиційним, тоталітарним.

Відкритість суспільства припускає, що люди в ньому діють, керуючись принципом корисності та особистої вигоди, спираючись на прагматичний розрахунок. Всі його члени - розумні егоїсти, механізм їх взаємозв'язку - еквівалентний обмін послугами. Це цілераціональне регулювання життя. Не випадково Захід в даний час характеризує себе в термінах не культури, а цивілізації. У випадку, якщо виключаються «пережитки культури» і раціональність проявляє себе у дії, всі питання вирішуються технологічно (соціо- і психотехніка, техніка спілкування і т.п.). Таке суспільство краще

називати технологічним. Глобалізм - це універсальний технологізм. Глобальний технологізм веде до перетворення людини з соціально-культурної особистості в людський чинник розвитку технологій. Людський фактор, бурхливо протестуючи проти обмеження своєї свободи культурними регуляторами, досить легко упокорюється, якщо вони будуть технічними. Відкрите громадянське суспільство закрито і регламентовано не менше, ніж традиційне, різниця в тому, що закритість тут «вдосконалена», технологічна [162].

Заміну хоча і стандартних, одновимірних, але культурних відносин між людьми на технологічні можна вважати кордоном перетворення глобалізації в глобалізм. Цей "- ізм" - вираз переходу до життя без оцінки вчинків з точки зору добра і зла, прекрасного і потворного. Утворюється суспільство, яке пророкували фантасти-утопісти початку ХХ століття. Розглядаючи обидва підходи з тимчасової дистанції практичного становлення «світової держави», Дж. Оруелл писав про те, як складається механізми його посткультурного розвитку: «... Майбутнє представляється все більш прискореним маршем технічного прогресу: машини, позбавляють людей від фізичної праці, машини, позбавляють від роздумів, машини, позбавляють від болю, гігієна, висока продуктивність праці, чітка організація виробництва, більше гігієни, зростання продуктивності праці, краща організація виробництва - поки ви не опинитеся в знайомій уеллсовській утопії, у «прекрасному новому світі», який автор називав «рай маленьких товстунів» [202].

Твердження про глобалізм як стирання культурних відмінностей і рух до посткультурної технічної цивілізації суперечать широко розтиражованим уявленням про плюралістичний характер нашого часу і настання ери мультикультуралізму, апофеозом якого вважають виникнення «індивідуальної культури». Думається, що це протиріччя поверхневе.

У нестримній плюралізації, роздробленні культури на дисперсні частинки якраз і виражається її розпад, перетворення в матеріал «для іншого». Індивідуальна культура, коли у кожного власні поняття про добре чи належне, персональна совість, яка, природно, завжди виправдає свою персону, знецінює її

соціальні функції, ведучи тим самим, до зникнення, що мимоволі визнають прихильники мультикультуралізму. «Дорогою, але необхідною жертвою за зростання культурного розмаїття стають, по-перше, обмеження різноманітності живої природи, а по-друге, гомогенізація глибинних смислових пластів етнічних, раціональних, релігійних та інших макрогрупових культур. Отже, екологам доведеться примиритися з неминучим скороченням видового складу природного середовища, філософам варто звернути увагу на те, що збереження історичної самобутності кожної культури - завдання, мабуть, благородне, але нереалістичне і, будучи зрозуміле буквально, погрожує небезпечними наслідками» [202; с. 50].

Ідеальною моделлю посткультурного стану світу є Інтернет. Віртуальний простір і справді не ділиться на своє і чуже, тут не важлива ні державна, ні етнічна, ні статевая, ні соціальна, ні вікова, взагалі - «ніяка» приналежність користувача, крім змісту комунікації, позначуваною умовною адресою. Нарешті відкидаються «застарілі» категорії традиційного мислення, патріотизм, конфесіоналізм, сексизм та ін. І що виходить? Людина-кочівник, що, не належить ні до однієї культурної групи, крім, може бути, професійної корпорації. Відомий постмодерністський філософ Р. Рорті зазначав, що сучасний соціальний ідеал, - «безродні космополіти», «люди без властивостей» як результат глобалізації, доведеної до свого логічного завершення. Проте хіба бувають матеріальні об'єкти без властивостей [162].

По відношенню до глобалізму культура знаходиться в тому ж положенні, що і природа. Але якщо в необхідності захисту природи має місце загальне усвідомлення і щось робиться, то про екологію культури говорять в самому невизначеному або вузько емпіричному сенсі як про дбайливе ставлення до пам'ятників та артефактів. Немає ясності, від чого її треба захищати, які процеси загрожують культурній різноманітності світу. Під впливом починаючої панувати глобалістської культури «стираються», придушуються навіть її контури, які в такому випадку треба підкреслювати і пропагувати.

В ідеологічному плані позитивною альтернативою глобалізму є ідея багатопольярного світу. Її поділяє більшість держав планети, і запобігти наростаючій небезпеці «зіткнення цивілізацій» у найближчій перспективі здатний саме цей підхід. Власне культурна політика має бути спрямована на захист традиційних, специфічних для даного суспільства форм мистецтва, способів життя, побуту - «відмінностей», того, що робить їх цікавими одне для одного, створює основу для взаємного діалогічного існування.

Підтримання культурної ідентичності націй служить не тільки їх збереженню самих по собі, але збереженню «людини з властивостями», людини як такої. Політичні утворення, нації і культури інтенсивно взаємодіють, свідомою метою при цьому повинно бути культивування ними як своєї тотожності, так і відмінності заради виживання. Аналогічна мета постає перед людством в цілому. Ці проблеми взаємообумовлені. Деякі народи відмовилися від своїх національних культур, щоб їх можна було вважати глобалістами, що не мають національності.

Століття тому Дюркгейм підмітив значення відчуження і роз'єднаності в урбаністичних суспільствах. Фундаменталізм, принаймні, частково, являє собою реакцію на відчуття безцільності і безглуздості, відчуте багатьма людьми в сучасному суспільстві. Фундаменталізм відкидає релятивізм глобальних тенденцій. Отже, він відкидає ідею, згідно з якою люди повинні мати здатність бути тим, чим вони бажають бути, і робити те, що вони хочуть робити. Фундаменталізм стверджує певні норми правильного і помилкового, які кодифіковані у формалізованих нормах релігії та традиційної культури [47].

Глобальна соціокультурна експансія обмежена ще й тому, що вона просто не досягає всіх, принаймні, на повну силу. Поширення глобальної культури забезпечується супутниковим телебаченням, електронною поштою та міжконтинентальними подорожами. Люди, у яких немає перерахованих можливостей, виявляються поза сферою дії глобалізації - і не тому, що вони вибрали положення на периферії, але тому що вплив глобальної культури досягає їх повільніше і слабкіше. Місцевості, що мають поганий доступ до ліній

зв'язку і транспортних магістралей, в меншій мірі залучені до соціальної глобацізаційної взаємодії. Проникнення глобальної культури також обмежене там, де робляться узгоджені зусилля, спрямовані на гальмування глобальних впливів заради захисту місцевих або етнічних інтересів.

Можна погодитися з думкою Е. Сміта про те, що глобальна соціальна культура буде гібридною по природі, та включатиме ряд амбівалентних, навіть суперечливих, компонентів: попури традиційних локальних, народних і національних мотивів і стилів; сучасного наукового аналітичного дискурсу; культури масового споживання, що складається з стандартизованих масових товарів, образів, практик і гасел та взаємозалежності всіх цих елементів у всесвітньому масштабі [210; с. 21-42].

Відповідно до цієї концепції для глобальної культури характерні три риси, що визначають її справжню новизну: вона універсальна, вона технічна і вона позачасова. Більш універсальна, ніж «космополітична» культура навіть самих великих світових імперій. Ні китайська, ні римська, ні буддистська, ні ісламська цивілізації ніколи не могли претендувати на таку універсальність, за їх межами завжди були інші імперії та інші типи культури. Вони завжди зберігали властивості конкретних народів в певні періоди їх історії, і скільки б не збагачувалися, завжди залишалися прив'язаними до конкретного місця і часу і поширювалися зазвичай шляхом завоювань. Навіть у таких великих цивілізаціях, як іслам чи християнство відбивається специфіка їх місця народження або авторитетного центру. Однак сьогоднішню або завтрашню глобальну культуру, незважаючи на те, що вона найбільш розвинена в Америці та Західній Європі, важко пов'язати з певним часом і місцем. У конгломераті складових її елементів вона втратила багато чого зі своєї просторової і часової специфіки і напевно втратить ще більше. Вона буде істинно планетарною.

Сьогоднішня глобальна культура підтримується суто технічною цивілізацією. Використання нею етнічних або національних елементів емоційно нейтральне. Її варіації нарочито продумані, вони позбавляють пристрасні найфундаментальніші питання і зводять їх до технічних головоломок з чисто

технічними рішеннями. Космополітизм відображає її єдину технологічну базу з численними системами комунікацій, які утворюють взаємозалежні соціальні мережі з характерним для них ідентичним стандартизованим, технічним і часто кількісним дискурсом. Саме тому технічна інтелігенція стала відігравати головну роль на новітній стадії сучасності і замінює гуманістичних і часто націоналістичних інтелектуалів. Ні хто інший, як техніки заповнюють і управляють глобальними системами масових комунікацій, і саме їх технічна культура критичного дискурсу визначає специфічний характер глобальних соціальних перетворень.

Нарешті, глобальна культура стоїть поза часом. Вічно переслідуючи невловиме сьогодення, штучна й стандартизована універсальна культура не має історичного тла, ритму розвитку, відчуття часу і послідовності. Позаконтекстуальна і позачасова, ця штучна глобальна культура може розкопувати минуле в ілюстративних цілях або цинічно використовувати мотиви конкретного минулого для еклектичного капризу, але вона відмовляється локалізувати себе в історії. Позбавлена всякого відчуття розвитку поза сьогоденням і чужа всяким уявленням про "коріння", справжня глобальна культура мінлива, повсюдна, безформна і історично неглибока.

Наступ американської масової культури, англійської мови, поп-культури, візуальних ЗМІ та комп'ютеризованих інформаційних технологій явно відображає культурні глобальні тенденції. Але що вони дають у цілому? Чи можуть маси чоловіків і жінок жити ними, а також з ними? Чи складають вони разом нову культуру, новий стиль життя, чи здатні надихнути і втішити людей перед лицем горя і смерті? Які спогади, які міфи і символи, цінності та ідентичності може запропонувати така глобальна культура?

Адже, у кінцевому рахунку, саме це завжди прагнула дати людині соціокультурна традиція минулого. На відміну від глобальної культури, культури минулого будувалися навколо спільних спогадів, традицій, міфів і архетипічних символів історичних поколінь, культурних або політичних об'єднань населення, класів, регіонів, держав, етнічних чи релігійних спільнот,

які прагнули кристалізуватися і висловитися. На відміну від деміфологізованої та амбівалентної глобальної культури, що формується навколо принципу «тут і тепер», культури минулого ґрунтувалися на міфах і символах, цінностях і спогадах, які розповідалися, переказувалися і відтворювалися поколіннями кожної культурної спільності. На відміну від ціннісно нейтральної та позбавленої традицій майбутньої культури планети численні конкретні культури минулого і сьогодення завжди прагнули зберегти і те, що М. Вебер називав «незамінними культурними цінностями», і особливо символи, ритуали, ідеали і традиції тих, хто їх створював [214].

Але, чи можливо, глобальну культуру майбутнього вимірювати мірками більш ранніх культур з притаманними їм обмеженнями, партикуляризмом і тимчасовою прихильністю. Чи є ознаки того, що можна створити справді універсальну культуру, яка могла б стати соціально та історично привабливою, що задовольнятиме потреби людей у всьому світі в тій же мірі, що і культури минулого? Хіба використання майбутньою глобальною культурою мотивів та образів з багатьох етнічних і національних спадщин не наводить на думку, що ці культури продовжують відповідати людській сприйнятливості і пронизувати соціальні структури? І чи не припускає це, те що глобальна культура-таки не стане радикальним розривом з націоналістичним минулим, як цього хотіли б її замовники, і найкраще, на що можна сподіватися в ХХІ ст., буде досягнення національного "різноманіття в єдності"[107].

На початку ХХІ століття залишається фактом, що культури різних народів історично специфічні, і такими ж є їхні образи. Образи, створювані глобальною культурою тривіальні і неглибокі і повинні мати коріння в існуючих історичних національних культурах, черпаючи з них будь-які можливі значення і силу. Культури минулого і сьогодення виражають досвід конкретних соціальних груп, існуючих безпосередньо під поверхнею розфасованого образу похідної та гібридизованої культури масового споживання. Щоб міфи і традиції прижилися, вони повинні викликати резонанс серед багатьох людей протягом життя

декількох поколінь, а це означає, що вони повинні бути частиною колективного досвіду конкретних соціальних груп.

Позачасова глобальна культура не відповідає живим потребам людини і не створює спогадів. Якщо пам'ять має центральне значення для ідентичності, то сьогодні можна побачити нігілізм глобальної соціальної ідентичності, прагнення до колективної амнезії, що спонукає до заміни «глибинних» культур космополітичною «плоскою» культурою. Остання залишається мрією вузького кола окремих інтелектуалів. Вона не знаходить відгуку в широкій масі народів, розділених на звичні соціальні спільноти.

В ході глобалізації космополітизм все глибше проникає в культуру і ідеологію держав, в ряді випадків, стикаючись з патріотизмом. Глобалізація руйнує національну державу, а космополітизм має за об'єкт все людство, яке емоційно важко любити, і співпереживати якому набагато складніше, ніж власному народові або етносу.

Космополітизм як ідеологія світового громадянства має давню історію. У філософії стоїцизму всі люди є громадянами єдиної світової держави Космополіс. В епоху Відродження та Просвітництва ідеал світового громадянства був спрямований проти феодальної роздробленості, висловлював ідеї звільнення індивіда від феодальних пут. У сучасних умовах космополітизм виступає у вигляді різних соціокультурних орієнтації від взаємодії і зближення народів і держав до нігілістичного ставлення до національної культури і традицій. Таким чином, космополітизм - ідеологія «світового громадянства», яка ставить глобальні інтереси громадян вище інтересів окремої нації. Космополітизм - теорія, яка закликає до відмови від патріотичних почуттів, у відношенні країни, але замінює їх аналогічними по відношенню до світу, планеті Земля [155; с. 16-20].

«Єдність людського роду» - ось головна його ідея. Космополітизм суперечить природному патріотизму. Очевидно, що сучасне суспільство вступило в процес формування єдиної планетарної цивілізації, в якій окремі країни дійсно втраять статус автономних самодостатніх соціальних одиниць. І

разом з тим сучасне людство знаходиться лише на початку цього процесу, в тій його фазі, коли поняття «національна культура», «національна політика» ще не стали фіктивними, а окремі країни все ще є товариствами, що не втратили принципову здатність виживати в режимі автономного існування.

Космополіти не асоціюють поняття «Батьківщина» з політичним режимом або суспільним ладом, ставлять права та інтереси особистості вище прав та інтересів держави, вважають, що держава була в свій час створена для захисту прав своїх громадян і має відстоювати їхні інтереси, а не громадяни повинні жертвувати всім і вся заради невідомих їм інтересів держави. Корінна відмінність космополітизму від патріотизму в тому, що метою космополітизму є звільнення людини від націоналістичних догм і «державних» уявлень, а метою патріотизму є, навпаки, експорт «державності». Непомірне звеличання космополітизму в період перебудови сприяло приниженню, придушенню не тільки радянських і соціалістичних за змістом, але і традиційних духовно-моральних та історико-культурних цінностей. Багато з них, в тому числі патріотизм, зазнали майже офіційної обструкції, руйнівного впливу з боку засобів масової інформації.

Космополітизм є антинаціональним за своєю суттю і передбачає звільнення від відчуття національного в собі, від національної гідності і, природно, від патріотизму. З точки зору космополітизму «Всякий патріот своєї нації є вже націоналіст - егоїст, що віддає перевагу своїй нації перед будь-якою іншою; національна гордість - не що інше, як слизька доріжка у національне хизування, ксенофобію» [155; с. 18].

Висуваючи привабливе і компромісне на перший погляд гасло про суміщення любові до своєї Батьківщини з любов'ю до всього світу, представники космополітизму пропонують реабілітувати кіренаїків з їх формулою «де добре, там і Батьківщина». Оцінюючи в цілому внесок прихильників космополітизму в справу перебудови, і після реформування українського суспільства на ідеологічному поприщі, у сферу культури взагалі, можна констатувати, що, безумовно, одним з найбільш негативних наслідків

впливу цього напрямку виявилася депатріотизація значної частини населення, а особливо молоді.

Агресивність і тотальність космополітизації суспільної свідомості стала однією з головних причин придушення патріотизму, зведення його до вкрай обмеженого і урізаного стану. В очах космополіта патріотизм видається вельми незначним, майже нічим не нагадує про себе, схиляється і втрачається в порівнянні з величчю і масштабністю ідеї любові до Людства, світової цивілізації, з її досягненнями і т.д. Такого роду не втрачене до кінця почуття любові до своєї Вітчизни, незрівнянно більш слабке і низьке, ніж загальнолюдські устремління, може бути названо «мізерним» патріотизмом.

Цей варіант псевдопатріотизму, що міститься в глибині людської свідомості, має своїм суб'єктом окрему особистість і виступає як її індивідуальний, приватний прояв, а не громадський і тим більше - соціально значимий феномен. «Мізерний» патріотизм - явище головним чином символічне. Він покликаний зберегти нас від остаточної маргіналізації, але не здатний представляти собою фактор консолідації співвітчизників, їх мобілізації на досягнення інтересів суспільства і держави. Тим самим втрачається дієва сила патріотизму, який виконував свою незамінну роль у переломні моменти вітчизняної історії.

Згубність космополітизму полягає і в руйнуванні духовно-моральних основ патріотизму. Оскільки «... моральність є також поняття національно зумовлене, космополітизм - є синонімом не тільки безкультур'я, але й аморальності» [152; с. 411].

Таким чином, космополітичні ідеї, по мірі їх все більшої інституалізації і розвитку, виступають по відношенню до патріотизму як загальне, глобальне, вище і, безумовно, домінуюче, яке надає йому статус приватного, вторинного, нижчого, незначного і навіть випадкового, який проявляється, як правило, на особистісному, буденному рівні. Зведений до подібного стану, патріотизм не може бути прийнятним для українського суспільства, що зазнає на сучасному

етапі розвитку гостру потребу в консолідуючих, гармонізуючих і подвижницьких ідеях.

В обстановці геополітичного домінування Західної цивілізації, людина на пострадянському просторі зазнає культурний і світоглядний шок. Багато в чому це пов'язано з тим, що деякі ментальні структури української душі входять в явні протиріччя з проведеними в країні реформами і з культурою світового глобалізму. Ядро української духовності, сформоване православною вірою та національними традиціями, позначило для української людини нормативність - якою вона має бути; закликала до важкої роботи над власним вдосконаленням, націлювало людину на екзистенційні переживання і пошук відповідей на традиційно-світоглядні питання. Соборність, соціальна справедливість, сумлінність, патріотизм, - головні складові українського духу. Вони дозволяють людині гостро відчувати межу добра і зла, істини і брехні, чесноти і байдужості.

На противагу цьому, культура глобалізму пропонує українській людині відмовитися від традиційної для неї нормативності морального самовдосконалення, як чогось віджилого, застарілого, що заважає людині жити в прагматичному задоволенні. Глобальна культура перетворює людину з соціокультурної особистості в «людський фактор» розвитку технології. Їй пропонується інша мета: покращувати не себе, а лише умови свого існування; стати на шлях нескінченного задоволення своїх гедоністичних прагнень і бажань. Відповідно до такого підходу, екзистенційні питання підміняються і обмежуються поняттям «якість життя». У цьому випадку тотальний гедонізм не закликає «стати духовнішим», «моральнішим», «гуманнішим», а спочатку оголошує людину самодостатньою і вільною від будь-яких внутрішніх обмежень [115; с. 32].

Таким чином, можна констатувати, що положення української національної ідентичності в контексті світових глобалізаційних перетворень залишається складним і суперечливим. Якщо українська нація відмовиться від духовної нормативності, яка органічна народному духові, то виникає небезпека

перетворити національний культурний ландшафт в гірші зразки масової культури, а українську людину в маргінала у своїй власній країні.

Як вже було зазначено, одним з важливих елементів глобалізованого світу є інформаційний простір. У зв'язку з цим людина української культури в сучасному суспільстві знаходиться в епіцентрі чотирьох основних інформаційних потоків: інноваційних - долучається до споживання нових знань; орієнтаційних – що допомагають людині орієнтуватися в системі природного і соціального простору, що формує її екзистенційні та ціннісні орієнтири, задає критерії та пріоритети вибору; стимуляційних – що впливають на мотиваційні підстави активності людей; кореляційних - уточнюючих або оновлюючих параметри перших трьох інформаційних потоків.

Соціокультурну специфіку ці потоки набувають тоді, коли вони регулюють уявлення людей про рівень соціальної прийнятності тих чи інших способів здійснення будь-якого виду діяльності, спрямованих на забезпечення соціальної взаємодії людей. Звідси зростає роль інформаційних потоків у формуванні та реалізації особистісних якостей сучасної людини.

Ця ситуація, нарівні з позитивними моментами, викликає певні побоювання у дослідників. Так, нові інформаційні технології можуть сприяти стандартизації «культурної компетентності» людини, її соціалізації та інкультурації. Створити нову, ефективну систему управління і маніпулювання людською свідомістю, інтересами, потребами, ціннісними орієнтаціями, поведінковими стереотипами (на свідомому і несвідомому рівнях) і т.п., що, в кінцевому рахунку, може бути зведене до прояву загальної ідеологічної та соціальної лояльності.

Більш того, якщо говорити про індивідуальність як про особливу цінність культури, то вона може бути втрачена або зведена до «середнього», «масового в людині» як норми, зручної для маніпулювання в інтересах правлячої еліти, клану, політичної партії, що володіють засобами масової інформації.

Положення ускладнюється і тим, що сучасна людина, навіть будучи освіченою, залишається вузьким спеціалістом в якійсь одній галузі знань і потребує цілої системи посередників (трансляторів, провідників, тлумачів,

популяризаторів), які будуть її вести по безмежним інформаційним потокам. Вони будуть займатися адаптацією трансльованої інформації з мови високоспеціалізованих галузей культури на рівень буденного розуміння непідготовлених людей.

Звідси така ж проблема: в чий інтересах, і на якому рівні буде здійснюватися адаптація (з кланових позицій, політичних, загальнолюдських, національних або інтернаціональних). Чи не призведуть форми адаптації лише до пасивного, розважального сприйняття вищих досягнень культури, а важке, індивідуальне освоєння елітарних культурних форм залишиться долею одинаків?

Проблему входження, як окремої людини, так і України в цілому в глобальний світ можна сформулювати наступним чином. Об'єктивно вона в нього вже увійшла, а суб'єктивно в ньому ще не визначилася. Увійшла як країна, що володіє високою духовною традицією, що стала невід'ємною частиною світової культури, своїми привабливими природними ресурсами, інтелектуальним потенціалом тощо, тобто в якості одного з цивілізаційних і геополітичних суб'єктів світу. Присутність України у світовому соціумі досить помітна, хоча її інтеграція в глобальну економіку носить явно однобокий характер. А суб'єктивно вона поки ще не готова прийняти виклики сучасності і дати на них адекватні відповіді. Процес цей триває, і він незворотній, тому глобалізацію, взяту в контексті її творчих можливостей, а не тільки ризиків і загроз, які вона в собі несе, слід розглядати в якості важливого ресурсу української трансформації.

У безлічі думок, рекомендацій і сценаріїв подальшого розвитку нашої Вітчизни необхідно визначитися, в першу чергу, з тим, за якими аксіологічними напрямками належить осмислювати наше минуле, сьогодення і майбутнє. У центрі уваги бачаться, три ключові проблеми: вибір українського варіанту глобалізації, визначення та затвердження місця України в геополітичному балансі світових сил, вибір ціннісних орієнтирів. Якщо коротко, то рішення цих проблем може бути здійснено, на наш погляд, у таких напрямках.

Вибір українського варіанту глобалізації може ґрунтуватися на поєднанні реалій світового економічного розвитку і статусу України як самодостатньої в сировинному, промисловому і інтелектуальному відношенні держави. Сфера культури може формуватися, виходячи з визнання інтересів і цінностей, як окремої людини, так і українського суперетносу. У ідеологію відродження України в умовах загальносвітової кризи ідеологій можуть бути включені принципи гуманізму та патріотизму.

Вибір ціннісних орієнтирів для сучасних українців повинен враховувати сучасну соціокультурну ситуацію, яка в глобальному вимірі постає як зіткнення цивілізацій, що веде до протистояння культур, які включають моральні, релігійні, етнічні, політичні цінності. По суті справи, тут мова йде про ідеологію глобального гуманізму, тобто ідеологію, яка породжується сучасною соціокультурною ситуацією: вся людська діяльність, культура у всіх своїх проявах все більше орієнтується на виживання людини в навколишньому середовищі.

Постмодерна інверсія цієї ідеології, з одного боку, зберігає початкову інтенцію «підкорення», знаходячи форму маніпулювання масовою свідомістю людей, орієнтовану на неприборкане споживання матеріальних благ. Крайньою формою подібного маніпулювання виступає інформаційно-психологічна війна. З іншого боку, інверсія ідеології знаходить контури ідеології глобального гуманізму, яка вибудовується на діалозі культур, на відмову від ідеології егоцентризму і соціал-дарвінізму, яка, нарешті, повинна орієнтуватися на відродження соціокультурних цінностей, вистражданих людьми в процесі історичного розвитку.

В контексті глобального гуманізму будь-яка ідеологія має національне вираження. В Україні таким вираженням є патріотизм - відданість і вірність Вітчизні, прагнення до свободи, незалежності, соціальної справедливості. Тому слід стверджувати, що саме на цій підставі слід формувати ідеологію глобального гуманізму в її українському варіанті, який відповідає процесові формування української національної ідентичності, особливостям

національного менталітету, українському варіанту глобалізму і сучасному світовому геополітичному статусу України.

3.3 Характеристика основних напрямів формування патріотизму українців.

У сучасній Україні, на відміну від багатьох інших країн, насамперед розвинених, формування патріотизму і громадянськості, поваги до символів держави і Вітчизни не зведені в ранг обов'язкових, пріоритетних елементів виховання особистості. Це сталося, в результаті руйнування сформованої системи ідеологічних впливів. Прагнення деідеологізувати суспільні відносини, в поєднанні з відсутністю нових цінностей, які об'єднують український етнос, призвело до соціального нігілізму, втрати почуття державного патріотизму.

З руйнуванням ідеологічної оболонки українського патріотизму на хвилі переоцінки цінностей пострадянського періоду було втрачене деяке його коріння. Цей негативний процес, об'єктивний в силу глибинних катаклізмів у всіх сферах життя країни, пов'язаний з руйнуванням, розпадом радянської адміністративної системи, багато в чому був ініційований політичними спекуляціями нав'язаними умовами часу, які розхитали основи не тільки соціалістичної, але й загальноукраїнської культури.

Депатріотизація української суспільної свідомості має однією зі своїх причин нерозуміння багатьма громадянами єдності і взаємозв'язку особистих і суспільних інтересів. Слід зазначити, що навіть у чинній Конституції України, відсутні основоположні поняття, що визначають морально-політичні параметри розвитку сучасної цивілізованої держави. До них відносяться такі ключові поняття, як «загальне благо», «загальні інтереси», «загальна користь», «спільні завдання», «державне співтовариство», які містяться в конституціях Німеччини, Франції чи Італії.

У силу сформованих соціальних умов, прискореного переходу до ринкових відносин прийшли в занепад українські культура, освіта, література, мистецтво. За комерціалізацією практично слідувала «вестернізація» багатьох сторін духовного життя українців, було істотно розмито найважливіший фактор розвитку у молоді якостей громадянського патріота.

У ряді найбільш небезпечних негативних процесів виявилися депатріотизація духовного життя, розмивання ціннісно-мотиваційного ядра національної самосвідомості, різке зниження почуття людської єдності і гідності. Вітчизняна історія, її героїчні події, видатні діячі, незалежно від того, якої соціально-політичної орієнтації вони дотримувалися, втратили чинність морального ідеалу як фактора виховання. У молодіжній свідомості та субкультурі одержали широке поширення апатія і байдужість, нігілізм і цинізм, безвідповідальність і немотивована агресивність, індивідуалізм і егоїзм, утилітарне і корпоративне ставлення до держави і соціальних інститутів. Спочатку під впливом комуністичної ідеології, а в часи «перебудови» під впливом обвальної вестернізації вітчизняної культури втрачає власне народну основу наш менталітет, штучно навіюються інноваційні цінності, що розхитують формований протягом століть національний стиль і спосіб життя українців [116].

Однією з причин зростаючої депатріотизації молоді є тривалий процес створення нової системи патріотичного виховання, відповідний реаліям сьогодення. Діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань громадян, що беруть участь у патріотичному вихованні, не забезпечує оновлення форм і методів роботи з молоддю, характеризується невизначеністю, безсистемністю, невмінням зосередитися на вирішенні найбільш важливих завдань сьогодення.

Духовне джерело влади укладене в її етичному змісті. Тому влада, яка проявляється, перш за все як сила волі, обумовлена початком духовної гідності, моральною силою і правосвідомістю громадян. У своїх «аксіомах влади» І. Ільїн обґрунтовує таке уявлення про владу, яка служить суспільству, здійсненню ідеалів і цілей громадян, сприяючи зростанню їх самосвідомості і зміцненню духовної єдності. Влада, в його розумінні, охороняє основи єдиного і справедливого порядку, інакше кажучи, природні права і свободи громадян. У цьому її призначення і покликання.

У численних дослідженнях, узагальнюючих вітчизняний досвід патріотичного виховання, як правило, відсутні критичні аспекти. Це - одна з характерних особливостей соціоцентричного підходу. Визнаючи величезну патріотичну роботу керівників партії і країни в період з 1920-х по середину 1980-х років, ми змушені зазначити, що вона носила тоталітарний характер і висувала в якості головних цінностей не людину, а державу. Інакше й не могло бути, враховуючи, що в соціоцентричному підході ціле завжди важливіше суми його частини [121, 100, 33].

Перехід, з одного боку, до більш досконалих технологій і зростання суспільного багатства, а з іншого, трансформація та актуалізація громадянських товариств, призвели до істотної зміни становища і ролі людини. Вона в реальності стає свого роду системоутворюючою основою. Її алгоритми починають домінувати, задаючи відповідний настрій алгоритму держави, вже як інституту, обслуговуючому потреби людини і суспільства. Таким чином, змінюється послідовність ланок соціального ланцюга. Замість «держава - суспільство - людина, виникає послідовність типу «людина - держава - суспільство», вивільняючи поступово місце для наступного закономірного зв'язку «людина - суспільство - держава» [24, 159, 59].

Вихід із цього замкнутого кола бачиться в переході від соціоцентричного підходу у проблемі формування патріотизму до антропоцентричного. При об'єктивному розгляді, передумови своєрідного розвитку народів, у тому числі особливостей почуттів та оцінок, ідеалів і цілей, об'єднаних в патріотизмі, закладені в природній сфері, в самому людському потенціалі.

Якщо при аналізі суспільного розвитку виходити не тільки з соціальних умов, але також із психологічних особливостей людей, що виявляються в певному природному середовищі, то процес змін буде більш складним і більш точним, ніж його зображувала традиційна соціологія, що поклала в основу вивчення формаційний підхід. В результаті, процеси розвитку суспільства не можуть бути зведені або до соціалізму, або до капіталізму, до інтернаціонально-пролетарського класового патріотизму, або до буржуазного націоналізму.

Було б логічним зробити висновок про те, що євразійська локальна цивілізація, а разом з нею локальний український патріотизм залежать одночасно від натуроцентричних, соціоцентричних, культурологічних та інших факторів. Їх повний і об'єктивний облік, у поєднанні зі свободою особистості та правовою державою, відповідав би вимогам антропоцентризму.

Антропоцентричний підхід до формування державного українського патріотизму означає також, що, національні інтереси держави необхідно тісно пов'язувати з інтересами особистості. У політичній сфері це означає всебічну демократизацію суспільного життя у становленні правової держави. У духовній сфері це означає створення міцних умов для вільного розвитку і прояву індивідуальності кожної особистості. Необхідно подолати погляд на людську особистість як на засіб і знаряддя досягнення суспільного добробуту.

Східні тенденції соціоцентричного підходу до формування патріотизму на думку І. Кондакова, неминуче призводять до соціал-тоталітаризму, з його характерними рисами: беззаконням, придушенням свобод і приниженням особистості, знеособленням індивідуальності [70; с. 576]. Але й західні тенденції патріотизму небезпечні надлишковим індивідуалізмом, нігілізмом і безвідповідальністю особистості перед суспільством. Вихід не в комуністичному колективізмі і не в буржуазному індивідуалізмі, що визнає лише формальне право, а у конвергентній спільності, побудованій на діалектичній єдності загального та індивідуального.

Незважаючи на всю складність і багатогранність вітчизняної історії, патріотизм зарекомендував себе як найбільш стійка до різних змін соціальна цінність, здатна об'єднувати людей навіть у найважчих історичних умовах. Виховання і розвиток молодої людини в складному контексті міжнаціональних відносин повинні бути орієнтовані на об'єктивне наукове розуміння всіх складових патріотизму, пройняті гуманістичною ідеєю, спрямованою на повагу до людей незалежно від їх етнічної приналежності та віросповідання. Формування патріотизму, патріотичних почуттів - це складний процес, на який впливає багато факторів. Безсумнівно, патріотизм як соціальний феномен

формується протягом всього людського життя, а починає формуватися в сім'ї [113].

На становлення громадянської позиції сучасної молодої людини найбільш сильний позитивний вплив чинить безпосереднє оточення: сім'я і авторитетні дорослі; далі йдуть ЗМІ (особливо телебачення), і соціальне оточення (друзі, кохані); дещо слабшим, проте достатньо ефективним є вплив навчального закладу а також військового колективу під час проходження молодиками строкової служби у лавах Збройних Сил України. Але, безумовно, в перші роки життя вирішальний вплив в даному відношенні надає саме сім'я. А тому значна увага дошкільних навчально-виховних програм повинна приділяється позитивному характеру розвитку дитини, формуванню у неї таких базових підстав патріотизму, як почуття любові та поваги до оточуючих.

Окрім цього слід зауважити, що на перший погляд, початкові два періоди життя людини - внутрішньоутробний і від народження до, приблизно, двох років - не мають прямого відношення до розглянутої проблеми. Насправді ж, позитивний характер життя в цей період забезпечує базу суміжного формування його громадянських і патріотичних уявлень, але тільки в тому випадку, якщо позитивний по суті своїй процес на початковому етапі життя дає можливість складання цілісної структури ціннісних орієнтацій.

Крім того, ціннісний світ людини являє собою дуже складну систему, що має в кожному конкретному випадку певну структуру і прагнення до максимальної повноти. Вже давно зазначено, що порушення принципу позитивного розвитку особистості дитини з перших днів порушує логіку формування її цінностей, деформує їх структуру, і або змінює їх, або надає їм надалі певну антисоціальну спрямованість. Істотним є зміст інформації, насиченість образів, що емоційно сприймаються маленькою людиною, як «теплі» або «холодні», «добрі» або «злі», похідні від тієї чи іншої культури, виробленої тисячоліттями і генетично закріпленої ментальністю.

Серед всіх первинних потреб провідною для психічного розвитку є потреба в нових враженнях. Чим їх більше, чим активнішим є механізм їхнього

одержання, тим вище можливості пізнавальної діяльності дитини, тим ширші можливості засвоєння нею історичного досвіду і його змісту [83].

Пробудження і освоєння почуття любові починається у дитини в родині з перших днів життя, стає системоутворюючою частиною її ціннісно-емоційної сфери і, в кінцевому рахунку, проявляється з часом, у відношенні до інших об'єктів, в тому числі і до поступово пізнаваної нею Батьківщини . У цьому сенсі важливо, щоб у відношенні до Батьківщини з'явилися сформовані в ранньому дитинстві почуття, особливо, почуття любові, що відразу виділяє такий об'єкт з інших, надає йому особливу значимість.

Але якщо в ці перші два періоди життя закладається свого роду фундамент довіри до світу, то на наступному етапі - від двох до семи років - починається його освоєння, дитина в цьому віці активно засвоює вже не тільки, наприклад, звуковий лад колискової пісні або виражає по відношенню до неї певні емоції, вона починає розуміти її загальний зміст. Адже і колискова пісня і казка - є інструментарієм, за допомогою якого починається процес освоєння основних понять навколишнього світу і осягнення сенсу цих загальноцивілізаційних начал: добра і зла, честі і безчестя, краси і неподобства, причому не в абстрактній, а в етнонаціональній формі . Так формується образ Батьківщини, і освоюються правила, за якими живуть люди, на базі чого викристалізовується почуття патріотизму.

Формування історико-патріотичних уявлень, що складаються в результаті у феномені історичної пам'яті людини, починається з пісень, казок, оповідань старших членів сім'ї про Батьківщину, її знаменитих людей, героях. Як і слід було очікувати, такі оповідання і казки сприятливо впливають на процес засвоєння патріотичних цінностей. Молоді люди, що слухали в дитинстві розповіді про Батьківщину, більшою мірою відчують з нею емоційну і духовну близькість, відчують себе її громадянами, пишуться цим і прагнуть проявляти громадянську активність.

Звичайно ж, багато що залежить від змісту інформації, на основі якої складаються ці поняття і уявлення. Адже ментальність має генетичну основу,

що складалася століттями і досить чутливо реагує на відповідність чи невідповідність зовнішньої інформації внутрішнім потребам. Куди точніше можна прогнозувати характер подальшого процесу складання патріотизму при досить великому наборі інформативних одиниць, в яких може бути багато, дуже небагато або зовсім не бути патріотичної або громадянської складової. Вирішальне значення має тут сам ціннісний світ безпосереднього оточення. І хоча пластичність свідомості дитини дозволяє надалі коригувати результати даного етапу в будь-якому напрямку, нестача патріотичної інформації в цьому віці буде в подальшому вже досить відчутною.

Особливо важливий період від 9 до 13 років, - етап формування політичних поглядів і уявлень, коли починається вихід дитини за межі свого безпосереднього, особистого досвіду. Діти починають розрізняти і виділяти керівників держави, основні її інститути, розуміти основні функції частини з них. Формується довіра до інститутів влади, хоча і в дуже наївній формі, яка, однак, втрачається через деякий час, бо верх бере критичний настрій, властивий ранній юності, коли владно заявляючи про себе проблеми життєвого самоствердження відсувають соціальні абстракції на другий план.

Пізніше ця довіра як би стабілізується і в значній мірі залежить від відповідного ставлення батьків або авторитетних дорослих, а також і від особистого досвіду підлітка, який або копіює і приймає політичні установки і симпатії батьків (в ситуації сімейної злагоди), або їх відкидає (при перманентному внутрішньосімейному конфлікті). Однак багато що залежить і від соціально-політичної ситуації, від характеру криз і потрясінь, або внаслідок несправедливих дій влади відносно окремої сім'ї або цілого народу.

Іноді спостерігається масова розбіжність поглядів батьків і дітей вже незалежно від сімейного клімату. Вся справа у віковому консерватизмі і відносно слабких адаптаційних здібностях представників старших поколінь - дітей свого часу. Разом з тим, не варто перебільшувати розлом в цінностях поколінь. Найчастіше він стосується лише ідеологічної, і почасти культурної сфер, і то не по всіх позиціях. Наприклад, значні позитивні дати нашого

політичного календаря залишилися одними і тими ж у представників різних поколінь. І якщо день 9 травня, свято для представників усіх поколінь, то до таких дат календаря як 1 травня молодь відноситься тільки як до вихідних днів, а у старших поколінь, що пригадують травневі мітинги радянського періоду і піднесений настрій від їх відвідування, вже інше ставлення. Це свідчить про те, що історична пам'ять сучасної сім'ї, достатньо глибока формація, хоча і не у всіх випадках [111].

Від глибини історичної пам'яті в сім'ї залежить ступінь і якість впливу її на формування патріотичних ціннісних орієнтації дітей. Значна залежність якості патріотичного виховання спостерігається від освіти батьків. Високий освітній рівень у певній мірі сприяє сімейному благополуччю (особливо культурному). У високоосвічених родинах більше уваги приділяється вивченню свого родоводу, збереженню пам'ятних реліквій; відповідно більший відсоток молодих людей з таких сімей має в якості прикладу для наслідування якогось свого родича. Батьки з вищою освітою частіше за інших розповідають своїм дітям оповідання та казки про Батьківщину, її героїв та умільців. Враховуючи вищесказане, не дивно, що із збільшенням рівня освіченості збільшується ступінь позитивного впливу сім'ї на формування патріотичних цінностей у свідомості дітей, посилюється ідентифікація своєї Батьківщини з Україною, відчуття себе її громадянином і гордість бути ним, підтримка соціальних реформ; проте збільшується і рівень тривожності за долю країни, що виражається в недовірі політичним силам, що обіцяють швидкий вихід із кризи.

Можна зробити висновок, що у досить великої частини молоді є певна базова історична пам'ять, яка складає основу її патріотичних уявлень. Якість же патріотичного виховання залежить від соціального статусу батьків, сімейного благополуччя і глибини історичної пам'яті в родині. Але тільки на наступному етапі, у відрізку від 14-15 до 17-18 років, патріотичні цінності знаходять у свідомості молодих людей достатню визначеність, а сама молода людина отримує здатність відносно самостійно оцінювати себе як громадянина і патріота.

Важливу роль відіграє той факт, що молоді люди з 16 років отримують громадянські права і почасти стають політичними суб'єктами. У частини з них в цьому віковому періоді проявляється прагнення до соціальної активності, яка реалізується в громадських організаціях та різного роду ініціативах. Тому соціальну активність у цей період можна оцінити як найважливіший фактор, що впливає на формування патріотизму, скріплює ціннісний багаж, накопичений в дитинстві та підлітковому віці. Хоча цей же фактор, при відомих умовах, може надавати і зворотний вплив.

У радянський час такого роду прагнення реалізовувалися в масових дитячих та молодіжних організаціях, і, хоча були жорстко зрегульовані, дозволяли самовиразитися дуже великому числу молодих людей. Інша річ сьогодні. Масових молодіжних організацій практично не існує. Тому серед більшості молодих людей переважають пасивні форми прояву соціальної активності (найчастіше стеження за політичною інформацією або обговорення актуальних питань в колі друзів або з батьками). Об'єктом же симпатій або жорсткої критики в цих випадках стають політичні лідери, особливо керівники держави, які уособлюють владу. Вирішальною стає оцінка молодими людьми ступеня зацікавленості держави у вирішенні їх конкретних життєвих проблем. А якщо врахувати, що сьогодні влада і її представники часто постають, через ЗМІ, а також в усній та народній творчості (анекдоти, жарти, коломийки і т.д.) в непривабливому і навіть відразливому вигляді, то навіть можуть стати перешкодою для формування у молодих людей патріотичних почуттів.

Формування патріотизму як значущої соціокультурної цінності та основи духовного відродження України неможливе поза історичною пам'яттю народу. Відомо, що народ, який заперечує своє минуле, історично приречений. Досвід і уроки історії служать і цілям освоєння сьогодення і прогнозування майбутнього. Викладання історичних дисциплін в навчальних закладах дозволяє зробити історичний досвід надбанням молоді. Історія завжди моральна, бо, осягаючи історичні події, людина здійснює своєрідний моральний вибір, робить оцінку історичних подій з позицій сучасності. З точки зору формування патріотичних

установок свідомості, завдання історичного виховання двоєдине. По-перше, розбудити в душі молодого людини любов до історії, і в першу чергу вітчизняної. По-друге, домогтися моральної орієнтації, може бути навіть неусвідомленої, на гуманістичний досвід історії.

Крім практичного і теоретичного освоєння світу, людство має ще один його вид, який можна назвати духовним, естетичним. Він припускає яскраве емоційне забарвлення освоєння і перетворення світу. У цьому випадку дійсність розглядається аксіологічно, через призму цінності. Найцінніше - значить дороге нашій душі. Можливість її надбання когнітивно-аксіологічна, але одночасно вона передбачає і діяльність по розширенню сфери індивідуального пізнання.

Друга сторона - формуюча. Адже пізнавання історії саме по собі лише підвищує інтерес до об'єкта. Без знання про об'єкт не може бути і ставлення до нього. Чим більше накопичується знання, тим більше інтересу і поваги. Але ці знання повинні бути емоційні. Матеріалів для диспуту, відкритого зіткнення думок і громадянських, моральних, патріотичних позицій історія дає сотні.

Ціннісні відносини формуються сучасним суспільством. Актуалізація тих чи інших подій історії певною мірою залежить від "соціального замовлення". Звідси виникає вибіркового інтерес до історичних фактів, подій, цілих епох. Сама історія підказує, яким чином можна і потрібно будувати формування патріотичної особистості. Раніше ми звернули увагу на те, що такі компоненти патріотизму як любов до своєї Батьківщини і народу, його культури і традицій, готовність до їх захисту складається, як правило, в процесі соціалізації дитини, підлітка, молодого людини, як почуття компліментарності до всього «свого», як побоювання втратити це знайоме, значуще, рідне.

Більш складні компоненти розвиваються у зв'язку з свідомою діяльністю людей на благо Вітчизни. Причому взаємозв'язок власного і загального благополуччя тут співвідноситься, тобто одне не тільки не суперечить іншому, але і детермінує його в певній мірі. «Любов до власного блага виробляє в нас любов до Батьківщини, - писав М. Карамзін, - а особисте самолюбство - гордість народну, яка служить опорою патріотизму» [56; с. 465]. Із діяльності

розвивається і здатність критичного сприйняття вітчизняного буття. Але тут діяльність іншого порядку, вона припускає рефлексію, високий освітній і культурний рівень. Тільки тоді критика зі сфери негативних емоцій переходить у сферу свідомості та обертається на конструктивну.

Таким чином, основні напрямки, за якими слід формувати патріотизм у ході вивчення історії: Вітчизна і народ; світ та інші народи. Причому в трьох сферах: знання (когнітивна), почуття (емоційна), діяльність. Яким чином робилося це у вітчизняній історії, які застосовувалися прийоми і способи там, де вдавалося отримати високий рівень патріотичної свідомості?

У сфері освіти (як цивільної так і військової), історичний досвід дає нам широкий спектр дій, форм і методів патріотичного навчання і патріотичного виховання. При всій різниці підходів до історичних подій та їх оцінок, що об'єднує істориків різних часів озвучимо кілька характерних рис: по-перше, це безумовна і ясно виражена любов до Батьківщини, по-друге, якнайглибше знання фактичного матеріалу; по-третє, - емоційна оцінка, показник особистого ставлення, переживання. Для виховання почуття гордості за свою країну, причетності до звершень попередніх поколінь необхідно молоді більше розповідати про внесок українців у світову культуру, науку; розкривати всю складність процесу формування української держави, яка була і є найбільшою цінністю для минулих поколінь і покоління нинішнього; осмислювати причини криз української державності в минулому і шляхи їх подолання, давати з позицій патріотизму оцінку діям політиків не тільки минулого, але й сьогодення. Все це необхідно, для того, щоб позбутися історичного та соціального песимізму, широко нині розповсюдженого.

Формуванню патріотизму покликана сприяти вся національна система освіти. Адже до патріотизму не можна тільки закликати, його потрібно дбайливо виховувати. Недолік духовності у вихованні особистості знецінює таку соціальну силу людини, як патріотичні почуття. Переважання раціоналістичної однобічності (знання, ерудиція) над духовністю призводить до

деформації самого процесу виховання. Ніщо так не сприяє удосконаленню культури почуттів, як художні цінності, духовна культура.

Екскурсії, туризм - це також засіб духовного, культурного, соціального розвитку особистості, один з каналів формування патріотичної свідомості. Г. Флоровський писав про подорожі: «Якщо хочете бути справжніми синами своєї країни і всієї землі, людьми пізнання і духовної свободи, людьми мужності і гуманності, праці і боротьби, людьми, що створюють духовні цінності, - то будьте вірні музі далеких мандрів і подорожуйте в міру своїх сил і вільного часу. Тому що кожна подорож - це проникнення в область значного і прекрасного» [151; 152]. Екскурсії, подорожі є одним із джерел знання, вони вчать вдивлятися в життя, вивчати його, спостерігати, сприяють формуванню історичної пам'яті, патріотизму. Знайомства з містами з багатою історією, культурою, безсумнівно, сприяють формуванню та зміцненню патріотичних почуттів.

Пам'ятники історії також сприяють формуванню почуття патріотизму, моральному і естетичному вихованню людей. Війна з культурними та архітектурними пам'ятниками зовсім не безневинна, вона знищує історію народу. Історичні пам'ятки складають основу національної культури, вони носії загальнолюдських, вічних істин. Вони відображають матеріальне і духовне життя минулих поколінь, історію країни. Тому не можна без тривоги ставитися до того, що в Україні за двадцять років втрачено 1,5 тисячі історико-культурних пам'яток, і щорічно зникає ще значна їх кількість [111].

Є місця, що тісно пов'язані з історією та культурою народу. Вони дають можливість відчувати велич духу народного та почуття національної гордості за творіння предків. До їх числа відносяться острів Хортиця, Києво-Печерська та Почаєвська лаври, Києво – Могилянська та Острозька академії та інші місця країни. Твори мистецтва, пам'ятники культури є носіями пам'яті про минуле. Такими є живопис, архітектура, як окремі пам'ятники, так і ансамблі. Якщо людина байдужа до пам'ятників історії своєї країни - вона, як правило, байдужа і до самої своєї країни.

Не менш важливими для формування патріотичних почуттів є традиції. Проте для значної частини українців в якості традиційних все ще виступають радянські цінності; саме на них в такому випадку і слід спиратися при здійсненні сучасних інновацій. Для інших радянська епоха означає повний розрив з традиційними основами українського суспільства; тому в пошуках даних основ необхідно звертатися до дорадянського періоду. При цьому істинно традиційними (і разом з тим особливо важливими) в дорадянський період проголошуються самі різні соціокультурні часи і явища української історії. В залежності від ціннісних орієнтації сьогоднішніх ідеологів статус «справжньої» традиційності (і разом з нею «природності», вкоріненості, органічності, «українськості» і т.п.) приписується одним явищам і принципам і відкидається в інших. Вплив певних традиційних зразків на свідомість і поведінку сучасних українців, актуалізує питання про які саме зразки йде мова: про «радянську», «дорадянську» або «пострадянську» людину і які характерні риси кожної з них.

Враховуючи переривчастий характер історичного розвитку України, актуалізація, «відродження» традицій за своїм механізмом практично тотожна інноваційним процесам. Тому в нинішніх соціальних трансформаціях спиратися на традиції можливо далеко не завжди. Постійна апеляція до традиційних зразків може навіть ускладнювати адаптацію до соціокультурних змін, так як в цьому випадку може відбуватися по суті нашарування власне інновацій на традиції.

В даний час, як і раніше, в суспільстві існує небезпека деградації інноваційного потенціалу, імітації інновацій, їх витіснення (явного і неявного) ідеологією і практикою традиціоналізму. Колишні міфи про «світле майбутнє» нерідко переміняються міфами про «світле минуле» (нещодавнє або далеке - залежно від ідеологічних уподобань). Псевдоінновації можуть призводити до таких соціокультурних змін, які відбуваються згідно французької приказки: «Чим більше змінюється, тим більше залишається самим собою».

Таким чином, застосування принципу «сумісності» при здійсненні соціальних інновацій в сучасній Україні передбачає необхідність і реальність

вибору між різними, нерідко суперечними, традиційними культурними зразками. Цей вибір залежить від актуальних базових ціннісних орієнтації. В цілому традиції не діють на соціальну поведінку людини автоматично: вони певним чином відбираються, реалізуються нею в актуальній поведінці. Беручи до уваги множинність і різноманітність часів, просторів і зразків, присутніх в соціокультурній спадщині України, українці сьогодні вибирають не тільки сьогодення, а й майбутнє, і минуле.

Однак світовий досвід показує, що ні одна велика проблема перетворення держави не вирішується без залучення і мобілізації всіх або більшості сторін людської сутності. Десимволізація соціокультурної цілісності особистості й суспільства веде до втрати почуття солідарності, спільної мети та цінностей, в результаті чого в культурі починається активна деформація ідентичності.

В Україні підсумком ідентифікаційної трансформації стала криза макросоціальної надетнічної ідентичності, яка формує єдиний культурно-символічний і соціальний простір, що упорядковує і систематизує самосвідомість людини з точки зору загальних культурних цінностей та ідеалів. Одним з важелів, здатних впливати на реконструкцію макроїдентичності і формування нових соціокультурних орієнтирів, що мають державну і суспільну значимість, є в першу чергу, патріотизм.

В контексті відбудови макроїдентичності варто підкреслити процес створення збалансованої системи символів, атрибутів державної влади (до цих атрибутів країни, за якими її оцінюють і складають враження, слід віднести Парламент, Збройні сили, Державні герб, прапор, гімн, герби міст, систему нагород і т.д.). Наявність загальної системи загальнокультурних символів і цінностей є необхідною передумовою державної стабільності та інтеграції будь-якого суспільства.

Якщо герби, прапори та гімни мають функцію в першу чергу ідентифікаційну, то система державних нагород є серйозним правовим механізмом заохочення громадян України за військову доблесть, трудові та наукові досягнення, громадську і культурну діяльність. Ці сфери людського

буття були актуальними у всі часи існування людської цивілізації, особливо важливі вони тепер, в період системної кризи українського суспільства і, як наслідку, кризи загальноукраїнської соціокультурної ідентичності.

Актуальність символіки і зростаючий до неї інтерес в нинішній час визначається наступними критеріями: процес формування нових систем символів повинен бути реформаторським, що враховує новації всередині держави, його нові цілі та пріоритети; процес цей має бути зваженим, що враховує національні традиції, архетипіку і символіку української ментальності при створенні гербів, прапорів, нагород. Необхідно враховувати, що перед нашим суспільством стоїть завдання побудови правової держави (наприклад, укази про нові нагороди є правовими актами, у зв'язку з чим існує серйозна проблема органічного вбудовування нагородної системи в правову систему держави); необхідно чітко визначити місце геральдики, фалеристики в системі соціальних та загальнолюдських цінностей, а також місце цих спеціальних історичних дисциплін серед аналогічних систем інших держав; нарешті, символіка - феномен не тільки політологічний, а й соціальний. В умовах кризи культури, краху колишніх пріоритетів, геральдична, знаменна, нагородна системи можуть стати в певній мірі базою для створення нової системи суспільних цінностей.

Слід зазначити, що глибокі зміни, що відбуваються в Україні, призвели майже до повної зміни пантеону національних героїв. Пантеон героїв дозволяє не тільки виявити поворотні, ключові віхи національної історії, а й досить чітко визначити, що народ більше цінує - силу або насильство, розум або хитрість. Національний менталітет є зберігачем та селектором загальнолюдських рис характеру, якими мають володіти герої, що транслюються у формі народних оповідей, переказів, пісень, казок, що модернізуються у сучасності в процесі аксіологічної оцінки найхаризматичніших державних та громадських діячів.

Загальновідомо, що символіка сприяє формуванню патріотичних, національних почуттів. Але існує в системі державної символіки України і певна проблема. Пов'язана вона з тим фактом, що протягом двадцяти років

Незалежності досі на державному рівні не прийняте положення про затвердження Національного Герба України. «Тризуб» - за своєю суттю та за принципами геральдики є тільки його елементом, так званим «малим гербом», що мислиться як тимчасовий символ нашої держави. Проте час минає, а на державному рівні не помітно жодних зрушень у напрямку затвердження «Великого Герба України».

Проте Герб - найважливіший символ державності, що в усі часи був неодмінним атрибутом мантиї і мундира, прапора, монет і нагород. Символи священного герба були одночасно і символами, об'єднуючими етнос. Віра в національну символіку визначала самосвідомість народу. Герб - священний символ, який пов'язує в нерозривний ланцюг багато поколінь, роблячи з окремих людей єдиний народ. У сучасному світі національні, державні символи досить поширені і популярні у людей. Наприклад, всім відомо, яке значення для жителів США мають американський прапор і гімн, в тому числі і для формування патріотизму. У всіх шкільних класах США знаходиться національний прапор, і вимовляються слова вірності йому.

Ю. Лотман писав: «...символ ніколи не належить якомусь одному синхронному зрізу культури - він завжди пронизує цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого і йдучи в майбутнє. Пам'ять символу завжди більш стародавня, ніж пам'ять його несимволічного текстового оточення» [87; с. 215]. Але лише в епоху становлення і розвитку націй ця етнокультурна символіка набувала загальноетнічного значення, стаючи в повному розумінні національним чинником.

Є ще один аспект, пов'язаний з патріотичною символікою. Необхідно більш зважено, розумно підходити до перейменування міст, вулиць, площ, щоб це не супроводжувалося втратами топонімічних святинь народу. Раніше існувала така практика, що містам, в яких народився, вчився або жив покійний державний або культурний діяч, могла випасти доля позбутися свого давнього імені. Складовою частиною формування патріотизму є повернення історичної національної топоніміки (наприклад, повернення вулицям Одеси колишньої назви: Мала

Арнаутська, Велика Арнаутська, Олександрівський проспект, вулиця Преображенська), відновлення пам'ятних дат в історії народу, відродження національних свят чи оголошення нових.

Свято - це не тільки день відпочинку і веселощів, але це і пам'ятний день, присвячений певній події. Справа тут не в бажанні відпочивати, а в багатій історії, в міцній пам'яті, в прагненні шанувати славні події. В даний час спостерігається прогресуюча в нашому суспільстві зневага до свого минулого, що наочно проявляється в байдужому ставленні до державних свят та пам'ятних дат. Слід зауважити, що наші свята являють собою дивовижну суміш релігійного відродження, ностальгії за радянським минулим і демократичних завоювань. Невідповідності зустрічаються всюди. Наприклад, 7 січня наша світська держава офіційно відзначає Різдво, при цьому значний відсоток мусульманського населення, не кажучи вже про іудеїв і буддистів, не мають свого святкового вихідного. Втім, за тиждень до Різдва в незручне становище потрапляють православні - держава наказує їм пити і веселитися на Новий рік, всіляко порушуючи заповіді посту. Державне свято повинно об'єднувати українців. Духовний фонд народу повинен «працювати» на суспільство, а не лежати мертвим вантажем. Таким чином, в сучасних умовах національна символіка повинна стати нерозривною частиною життя українців, загальноукраїнської культури, національної свідомості і самосвідомості.

Формуванню патріотичних почуттів допомагає і звукова символіка, в тому числі і музичні твори, національні та державні гімни. Музика - одне з найбільш емоційних форм мистецтва - здатна не тільки виражати всю гаму людських почуттів, але і впливати на саму людину, на її розум, емоції, волю. Національна музика і особливо пісня, створюється під впливом багатьох історичних, соціокультурних, природних та інших умов, в яких живе народ. Національний Гімн може служити інтегруючим фактором, він здатен об'єднувати представників свого народу, як по горизонталі, так і по вертикалі. Об'єднуюча функція національної пісні по горизонталі: людина, що знаходиться в інонаціональному середовищі, почувши мелодію свого народу, обов'язково

відзначить її серед інших мелодій. Ця музика, мелодія нагадає людині про її національність. Національні пісні об'єднують людей і по вертикалі: при взаємодії поколінь.

Пісня - довготривалий елемент національної духовної культури. Національна мелодія, пісня - одна з безцінних ниток, що зв'язують людей зарубіжжя зі своєю історичною Батьківщиною, і зокрема зарубіжних українців з Україною. Національна пісня сприяє виникненню патріотичних почуттів і є емоційним фактором. Інформаційний фактор пісні важливий своїм текстом. Інформація про свій народ - про його територію, про історичне минуле, про особливості духовної та матеріальної культури - все це, що виражається за допомогою мелодії, здатне впливати на формування патріотичних почуттів [111].

Не можна не відзначити також, що для формування патріотичних почуттів велике значення мають наукові заслуги вітчизняних учених, діячів культури спортсменів, їх внесок у розвиток світової науки, культури, техніки, спорту. Саме ці діячі та їх досягнення на світовому рівні сприяють активізації всієї сукупності національних почуттів. Авторитет народів у всі часи є основою позитивного соціального самопочуття їхніх представників і тому в сучасних умовах патріотизм повинен ґрунтуватися не тільки на факторах чисельності, розмірах території, але і на національних досягненнях і здатності забезпечити гідне існування громадян України. Наприклад, патріотизм і самосвідомість японців, їх міжнародний авторитет ґрунтуються не тільки на збереженні своєї культури, але і на досягненнях у сфері науки, бізнесу, технології.

Таким чином, всі складові елементи культури сприяють формуванню патріотизму. Патріотизм - важливий стимул раціонального, інтегруючого процесу демократизації країни, стабілізації та гармонізації соціальних відносин. На державному рівні Кабінет Міністрів України затвердив Національну програму патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Цей документ був складений в надрах апарату Уряду і датований 15 вересня 1999

року. Зокрема в документі зазначається: «Розбудова суверенної, демократичної, правової держави потребує від органів виконавчої влади, громадських та релігійних організацій вжиття заходів для розвитку в громадян духовності, виховання патріотизму та поваги до історичної спадщини Українського народу, впровадження у суспільну свідомість співвітчизників загальнолюдських моральних цінностей, виховання оптимізму та впевненості кожної людини своєму майбутньому, формування здорового способу життя». Програма стверджує поняття «патріотизм» саме як державне, доводячи, що спільність людських доль скріплена не тільки територіальним, але і державним началом. Тому український патріотизм невіддільний від державності, пов'язаний з державою як уособленням Батьківщини. Державність може стати тим механізмом, який надійно об'єднає українців. [105].

У сучасному культурному житті націй і народностей України проявляється великий інтерес до історичного минулого, в тому числі і такого, яке пов'язане з релігією. Проводиться думка про близькість духовності і релігійності, проявляється турбота про відновлення культурного надбання, включаючи і те, що несе релігійний початок. Залишається фактом, що релігійні тексти, музика, архітектура акумулювали в собі духовний досвід поколінь того чи іншого народу, і уявлення про культуру кожного з них буде неповним, спотвореним, якщо відсікти ту її частину, що має релігійну оболонку. Не можна скидати з рахунку і бажання віруючих брати участь в сучасних соціальних перетвореннях. Сьогодні можна говорити також і про зростаючу роль церкви як агента соціалізації. Значущі періоди української історії збігалися з періодами духовного оновлення України. Багато перешкод, що довгі роки нівелювали роль релігійних об'єднань в житті суспільства ліквідовані. Церква отримала право діалогу з молоддю. В даний час йде пошук оптимальної моделі взаємовідносин між державою і релігійними організаціями.

Процес релігійної консолідації незворотній, проте слід зазначити, що він пов'язаний і з виникненням певних перешкод. Складність поєднання патріотичних та релігійних ідей, обумовлена цілою низкою чинників. По-перше,

необхідно враховувати, що релігії, як правило, є світовими. Звідси виникають проблеми в ідентифікації віруючого: з одного боку, він належить до космополітичного братства одновірців, а з іншого боку, є частиною тієї чи іншої нації. У певні історичні періоди перевага віддавалася релігійній ідентифікації, проте в більшості випадків на основі ідеологічного компромісу вдається досягти відносно несуперечливого поєднання цих ціннісних орієнтацій, чому в певній мірі сприяє постулат про рівність націй і всіх людей перед вищою істотою - Богом. Особливим випадком виступає «національна релігія», коли процеси ідентифікації спрощуються. Звідси іноді виникає прагнення оголосити те чи інше віровчення національним; подібні висловлювання є з приводу православної церкви.

Слід врахувати, що релігійні авторитети не підтримують такі тези; наприклад, митрополит Філарет сформулював таку думку: «Церкву називають українською, а фактично вона багатонаціональна. «Своя» для представників різних націй, що входять до складу держави» [118; с. 15].

По-друге, складність сполучення релігійної і патріотичної свідомості обумовлена дихотомією «небесного» і «земного» граду, вираженої Августином. Нині це протиставлення знімається тим, що церква визнає соціальну організацію і «освячує» її. Виняток становлять релігійні екстремісти, які прагнуть поставити церковну організацію над світськими. Відомі боротьба патріарха та імператора за верховну владу в історії Візантійської імперії, спроба суперництва з російським царем патріарха Нікона, інтриги космополітичної римсько-католицької церкви проти формувалися національних держав в Нідерландах, Англії, Франції, Німеччині.

Разом з тим треба мати на увазі, що велика кількість релігійних мислителів бачили в «небесному градусі» (Царство Боже, за В.Соловйовим) перш за все об'єднання всіх індивідуумів, які люблять бога; наприклад, В.Соловйов писав: «... Я не подавав ні найменшого приводу приписувати мені безглузде ототожнення Царства Божого з історичним християнством, або церквою». І трохи далі він розшифровує своє розуміння цього поняття: «... добро у своєму

повному сенсі, що включає і поняття блага або задоволення, визначається остаточно як дійсний моральний порядок, що виражає безумовно належне і безумовно бажане ставлення кожного до всього і всього до кожного» [137; с.36].

Щоб уникнути однобічності в оцінці ролі і позиції церкви в національному питанні треба мати на увазі прагнення ряду церков і релігійних організацій впливати на різні національні рухи на навіть формувати їх. Змішуючи релігійну приналежність з національною, деякі правовірні приходять до помилкової, нібито патріотичної, а на ділі - націоналістичної думки, що мій народ є винятковим, що він володіє істиною вірою, і тому йому належать особливі права в державі та світі.

Що стосується значення релігії і в першу чергу православ'я, то тут картина двояка. З одного боку, зростання числа віруючих, храмів і монастирів за десятиліття величезне. Але ще В. Соловйов вказував на те, що церква не здатна бути сполучною ланкою нації. І не тільки з причини національно-державних та конфесійних обмежень. Релігія, за його твердженням, боїться розумової освіти, науки, громадського і політичного прогресу. Якщо вона боїться цього, то, отже, не вірить у свої сили, вона «внутрішньо пройнята невір'ям, і при її домаганні на монополію моральної норми для суспільства їй бракує самої елементарної умови - щирості» [137; с.37]. Звичайно, з тих пір релігія доклала колосальних зусиль по освоєнню наукового простору та включенню його в теоцентричну картину світу. Не можна сперечатися і з тим, що будь-яка віра краща, ніж безвір'я. Але релігія аж ніяк не становить в сьогоднішній Україні домінанту суспільної свідомості. Поки, по більшій частині, вона лише форма духовної компенсації в нашому, на жаль, певною мірою, бездуховному суспільстві.

Самі священнослужителі критично висловлюються про якісний склад «нових віруючих». «Це - навернена інтелігенція, мисляча широко, вільно і часто цілком церковно, але яка не завжди пам'ятає, що вона і «бабусі» на паперті - рівні члени одного містичного Тіла Христового. Це вчорашні комсомольці і комуністи, які змінили прапор, відростили бороду і кинулися громити жідомасонів, еретиків з тим же завзяттям, з яким нещодавно громили

імперіалізм і релігійне мракобісся ... Православні християни стурбовані всім, чим завгодно: боротьбою за політичне панування, копанням в нижній білизні своїх побратимів, «стоянням» за обряд, за національні елементи в церкві, за майно, за особисте самоствердження всім, окрім головного, крім порятунку свого, окрім слідування за Господом» [118; с. 15]. Однак слід зауважити, що патріотизм призводить до терпимості віросповідань і ідеологічних концепцій, до вміння об'єднатися в ім'я довгострокових інтересів народу.

Відомо, що сприйняття патріотичної символіки, концептів та ідей не може формуватися поза смислових зв'язків з образами держави, країни і приватного життя людей в цій країні. Знаки або символи, взяті самі по собі, змістовно порожні, і їх сприйняття завжди контекстуально - обплутано цілою мережею інтерпретацій, смислів, установок, більш-менш достовірних, стійких і осмислених. Зразки того, як інтерпретувати ті чи інші цінності, символи, поняття, задаються і транслиуються елітними групами в суспільстві, тими, хто володіє значними соціальними ресурсами. Разом з тим, саме люди в кінцевому підсумку вирішують, чим насправді є всі ці цінності і концепти, оскільки вони сприймають не тільки пропонований символічний і ідеологічний зміст, але й зразки поведінки, зразки прийняття рішень і способи вирішення тих чи інших проблем, до яких вдаються і яким слідують елітні соціальні групи.

В якості зразків вони беруть участь у процесах формування уявлень про країну, про час і про себе. У комплексі патріотичних почуттів і ідей, в патріотичній ідентифікації величезну роль грають не пропаговані, але створювані самим життям зразки і норми соціальної поведінки. Німецький соціолог Макс Шелер писав про руйнівну силу ситуації, коли люди мають право порівнювати себе і своє життя з якимось зразком або еталоном, але при цьому усвідомлюють, що «не мають права зрівнятися», стати «таким же». У результаті людина позбавляється підстав для позитивної оцінки себе і власного життя, оскільки цінності реальні виявляються протилежними цінностями, які протиставляються і цінностям засвоєним [165]. Напевно, українське суспільство ще далеко від такого «ціннісного повороту», але в сформованій системі

ціннісних і нормативних пріоритетів патріотизм виявляється погано сумісним з характером висунутих життям вимог адаптації та ресоціалізації.

У цьому сенсі, головне завдання сучасності - виховання повноцінної патріотичної політичної та економічної еліти: «Усяка держава організується і будується своїм провідним шаром, живим відбором своїх правлячих сил. Основне завдання українського національного порятунку та будівництва буде складатися у виділенні кращих людей, - людей, відданих Україні, національно свідомих, державно мислячих, вольових, ідейно творчих, несучих народу не помсту і не розпад, а дух звільнення, справедливості і єднання» [65]. Проте у озвученому контексті зазначимо, що без відчуття національної приналежності, без почуття патріотизму - любові до Батьківщини - людина позбавлена онтологічних зв'язків з буттям. Бо якщо в душі немає земної Батьківщини, то не існує інстанції відповідальності, боргу і совісті.

Наразі у багатьох наших співвітчизників відсутнє відчуття онтологічних основ життя, ми не знаємо, хто ми є, не розуміємо, де перебуваємо й для чого народилися - навіть не усвідомлюємо, що повинні це знати. З іншого боку, більшість пропонованих суспільно-політичних програм складено поза тією цивілізацією, яку вони мають розвивати, тобто поза українськими історичними традиціями. Пануюча турбота громадських сил спрямована на те, щоб шукати рецепти де завгодно, тільки не в руслі споконвічно української культури.

Істинна любов до свого народу не протистоїть особистості і людству, вона містить вихід за власні межі. У тій мірі, в якій народам був притаманний такий патріотизм, вони вносили свій внесок у духовні досягнення людства. Творчою любов'ю до своєї Батьківщини зберігався і жив тисячоліттями український народ. Проте якщо, з одного боку, патріотичне життєвідчуття розкладається етнонаціоналізмом, то, з іншого боку, його розмиває космополітизм, глобалізм. Патріот завжди державник, бо традиційна держава охороняє життєві підвалини народу, тільки вона здатна забезпечити силу його соціального права.

Патріотична позиція - це помірний національний консерватизм, заснований на вічних цінностях, налаштований керуватися органічними глибинними

переворотами в національному дусі. Освічений патріотизм - це прийняття особистої відповідальності за свою історію, культуру, за загальну духовну спадщину народу і середовище проживання. Це ставлення до професії як до громадянського служіння. Про патріотизм як основу державної політики України можна буде говорити в тому випадку, якщо реальністю стануть заходи Уряду, спрямовані на підвищення життєвого рівня жителів країни, на подолання небезпечних для єдності країни соціальних контрастів і підтримку патріотичної свідомості населення, а особливо патріотичного виховання.

Так у Концепції військово-патріотичного виховання молоді йдеться про пріоритетні напрямки та шляхи «формування у молоді високої патріотичної свідомості, національної гідності, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку щодо захисту національних інтересів України», що свідчить про значну увагу держави до проблем формування аксіологічних аспектів патріотизму в контексті національної ідентичності українців [71].

Отже, підводячи підсумки вищезазначеного, можемо стверджувати, що формування патріотизму в умовах сучасної української дійсності має здійснюватися як заходами державного впливу, так і заходами, що включають активізацію всіх елементів культурного комплексу. Процес відновлення патріотичної свідомості носить багатоаспектний характер, і в ньому немає дрібниць. Він включає в себе проблеми поліпшення якості життя українців, проблеми сімейного виховання, проблеми формування історичної свідомості, проблеми більш широкого використання в ідеологічній та виховній роботі символічного і обрядового аспектів, подолання недооцінки їх значимості, розумного поєднання місцевої, регіональної і загальнодержавної символіки і, що особливо варто підкреслити, - проблему виховання патріотизму в середовищі інтелектуальної, політичної, економічної та військової еліти.

Важлива активна патріотична позиція владних верхів, розуміння ними суті процесів, що відбувається, їх реальна зацікавленість у побудові та розвитку системи патріотичного виховання. Бо патріотизм, особливо в умовах становлення української державності, виступає як найважливіший критерій

характеристики соціокультурних процесів, ефективності діяльності соціальних і політичних інститутів.

Висновки до третього розділу

В розділі зазначено, що патріотичні та національні почуття українців нерозривно пов'язані. Патріотичні почуття - це розвинене почуття національної гідності, це любов до свого краю, знання його особливостей, багатств, історії. Патріотизм це прояв поваги, любові і відданості: відданості до самопожертви в сьогоденні - поваги і схиляння перед минулим і бажання благоденства, слави і успіху в майбутньому тій нації, тому народу, до якого дана людина належить. Кожен член нації є частиною цілого, і нація не може і не повинна залишати свого члена беззахисним і самотнім, як всередині, так і поза місцем його проживання, так само і частина її, її члени, повинні бути завжди готові пожертвувати собою задля своєї народності. У кожній державі може бути тільки один патріотизм – національний. Проте патріотизм не протистоїть усвідомленню людиною своєї приналежності ні до свого етносу, ні до всього людства.

Патріотична позиція - це помірний національний консерватизм, заснований на вічних цінностях, налаштований керуватися органічними глибинними основами національного духа. Освічений патріотизм - це прийняття особистої відповідальності за свою історію, культуру, за загальну духовну спадщину народу і середовище проживання. Це ставлення до індивідуальної та колективної соціальної активності як до громадянського служіння.

В сучасному світовому просторі формується позиція глобального гуманізму, тобто ідеології, яка породжується сучасною соціокультурною ситуацією: коли вся людська діяльність, культура у всіх своїх проявах орієнтується на виживання людини в навколишньому середовищі. Вибір ціннісних орієнтирів повинен враховувати сучасну соціокультурну ситуацію, яка в глобальному вимірі постає як зіткнення цивілізацій, що веде до протистояння культур, які включають моральні, релігійні, етнічні, політичні цінності.

Вибір українського варіанту глобалізації може ґрунтуватися на поєднанні реалій світового економічного розвитку і статусу України як самодостатньої в сировинному, промисловому і інтелектуальному відношенні держави. Соціальна

сфера може формуватися, виходячи з визнання інтересів і цінностей, як окремої людини, так і всього українського етносу. У програму національного відродження України в умовах загальносвітової кризи ідеологій мають бути включені об'єднані принципи гуманізму та патріотизму.

Важлива активна патріотична позиція владних верхів, розуміння ними суті процесів, що відбувається, їх реальна зацікавленість у побудові та розвитку системи патріотичного виховання. Бо патріотизм, особливо в умовах становлення української державності, виступає як найважливіший критерій характеристики соціокультурних процесів, ефективності діяльності соціальних і політичних інститутів.

Формування патріотизму в умовах сучасної української дійсності має здійснюватися як заходами державного впливу, так і заходами, що включають активізацію всіх елементів культурного комплексу. Процес відновлення патріотичної свідомості носить багатоаспектний характер, і в ньому немає дрібниць. Він включає в себе проблеми поліпшення якості життя українців, проблеми сімейного, громадянського та військового виховання, проблеми формування історичної свідомості. Аксіологічні аспекти патріотизму в контексті національної ідентичності є консолідуючою основою, що спрямована на гармонізацію та оптимізацію суспільних відносин.

Результати дослідження викладені у розділі III знайшли відображення в наступних публікаціях:

1. Пальчик С.І. Особливості українського патріотизму в контексті глобалізації / Сергій Іванович Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Человек в глобализирующемся мире: перспективы и границы развития» (22.11.2012) – Дніпропетр. нац.ун-т залізн.трансп. ім. акад. В.Лазаряна, – С. 111-113;

2. Пальчик С.І. Патріотичний аспект національної ідентичності // Сергій Іванович Пальчик // Перспективи, № 3 (53), Одеса 2012. С.79-89.

3. Пальчик С.И. Ценностные основания традиций и воинских ритуалов в Вооруженных Силах Украины / С.И. Пальчик // Культура народов Причерноморья. Журнал философия, № 233, Симферополь 2012. – С 65-70.

4. Пальчик С.И. Аксиологические аспекты военно-патриотического воспитания в системе Вооруженных Сил Украины / Сергей Иванович Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку (24-25.11.2011). Дніпропетр. нац..ун-т залізн. трансп. ім. акад. В.Лазаряна, 2011. – С. 94-95.

ВИСНОВКИ.

1. Патріотизм є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, особистості, він являє собою найважливішу умову єдності, культурної цілісності, динамічного та успішного розвитку суспільства. Патріотизм виникає як складне соціокультурне утворення, що відбиває багатоаспектність зв'язків і відносин соціальних суб'єктів з Вітчизною. Зв'язок конкретних типів патріотизму з соціальною активністю носить не однозначний характер. Як і в будь-якому соціокультурному явищі, характер активності визначають ті суспільні відносини, в рамках яких розгортається діяльність особистостей та соціальних груп. Патріотична активність набуває позитивного сенсу, стає моральною тільки тоді, коли збільшує міру згуртованості, солідарності людей, розширює реально-гуманістичний горизонт суспільних відносин, націлена на передові суспільні ідеали.

2. Патріотизм як соціокультурна цінність об'єднує різні погляди, ідеї, почуття і традиції, в сукупності яких відображається поведінка і любов людини до Батьківщини. Проте він поширюється не тільки на сучасну Батьківщину, але і на її минуле, яке пов'язане із сучасністю знанням історії, традицій, а також виступає джерелом патріотичних надбудов і почуттів для майбутніх поколінь. Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного аспектів у змісті патріотизму обумовлений і специфікою його функціонування. Зміст патріотизму є об'єктивним для суспільства в цілому, проте одночасно з цим патріотизм є результатом активності різних соціальних сил і суб'єктів.

3. Патріотизм - це відношення до Батьківщини, що є ціннісним відображенням у свідомості та практичних діях соціальних суб'єктів інтерсуб'єктивного зв'язку з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом. В озвученому контексті патріотизм виступає як фактор і засіб організації та самоорганізації людської спільності. Підстави патріотизму містяться, з одного боку, в усвідомленні людиною своєї приналежності до певної цивілізаційної та національно-державної цілісності, з

іншого боку - в громадянському суспільстві. Патріотизм не може нав'язуватися особистості ззовні, насаджуватися примусово. Головна умова патріотичного волевиявлення та діяльності - свобода їх прояву.

4. Патріотизм формується в діалектичній єдності процесів глибокого духовного освоєння соціальними суб'єктами історії та культури свого народу та їх активно-діяльничої участі у вирішенні найважливіших проблем сучасного суспільства. Патріотизм виступає в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності індивідуальних та колективних соціальних суб'єктів, що усвідомлюють свою неподільність, нерозривність з Вітчизною та реалізують власні соціальні проекти у соціально-значимому контексті.

5. Діалектика ціннісних аспектів патріотизму укладена, перш за все, в складному поєднанні соціоцентристської та антропоцентристської спрямованості політичних умонастроїв соціальних суб'єктів. Разом з тим перекиє у бік антропоцентризму є небажаним, бо може призвести до егоцентризму, до розпаду Вітчизни на окремі особистісні світи. В сучасній українській дійсності сформувалась необхідність в гармонійності ступенів поєднання – особистісного і громадського, соціоцентристського і антропоцентристського, соціального та індивідуального аспектів патріотизму.

6. Патріотичні та національні почуття українців нерозривно пов'язані. Патріотичні почуття - це розвинене почуття національної гідності, це любов до свого краю, знання його особливостей, багатств, історії. В умовах сучасної України патріотична свідомість соціальних суб'єктів не відчужує себе від національно-державних цінностей і реалій, так само як і патріотична діяльність ніколи не вичленить себе з цілісності національно-народного буття. Тому патріотизм в Україні можна визначити як спосіб і форму національної самосвідомості, а патріотичну діяльність - як спосіб реалізації національних інтересів народу. Патріотизм не протистоїть усвідомленню людиною своєї приналежності ні до свого етносу, ні до всього людства. Повага та любов до людства неможлива без поваги та любові до Вітчизни.

7. В Україні підсумком ідентифікаційної трансформації стала криза макросоціальної надетнічної ідентичності, яка формує єдиний культурно-символічний і соціальний простір, що упорядковує і систематизує самосвідомість людини з точки зору загальнолюдських цінностей та ідеалів. Одним з важелів, здатних впливати на реконструкцію макроїдентичності та формування нових ціннісних орієнтирів, що мають державну і суспільну значимість, є, в першу чергу, патріотизм.

8. У сучасному світовому просторі в контексті глобального гуманізму будь-яка ідеологія має національне вираження. В Україні таким вираженням є патріотизм - відданість і вірність Вітчизні, прагнення до свободи, незалежності, соціальної справедливості. Тому слід стверджувати, що саме на цій підставі слід формувати філософію глобального гуманізму в її українському варіанті, який відповідає інтересам і геополітичному статусу України.

9. В умовах української дійсності збереження і підтримка національної ідентичності можлива на базі консолідуючого державного фундаменту, що розглядається як об'єднання політичних, громадянських та соціокультурних спільнот України всіх рівнів з метою розбудови єдиної міцної неподільної української держави. На початку ХХІ століття в нашій країні має місце трансформація суспільної парадигми, спрямована на досягнення соціального консенсусу як цілісних політичних сегментів, так і окремих етнічних складових. Патріотизм у конвергентному поєднанні громадянського та національного аспектів може стати тим оптимальним чинником, що гармонійно поєднає народ України в цілісне системне утворення – українську націю та стане основою Української Національної Ідеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Агаев А. Г. Патриотизм и интернационализм советского человека. / Ахмед Гаджимурадович Агаев. – [2-е изд., перераб.] – М.: Сов. Россия, 1975. – 352 с.
2. Адамович Г.В. Комментарии / Георгий Викторович Адамович // – М.:Национальная идея, 1967. – С. 460.
3. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. / Сергей Федорович Анисимов. – М.Мысль, 1988. – 253 с.
4. Андреева Г. М. Социальная психология : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Галина Михайловна Андреева – М.: Аспект пресс, 1998. – 376с.
5. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблеми деміфологізації: монографія / Віктор Петрович Андрущенко // Практична філософія. – 2001. – №1. – С. 158-197.
6. Артановский С. М. Идея нации в контексте интеллектуальной истории / С.М. Артановський // Интеллигенция и нравственность (социологические очерки). – М.:ИСПИ РАН, 1993. – С. 91.
7. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання: [текст] / Юрій Бадзьо. – К.: Смолоскип, 2000. – 52 с.
8. Барулин В. С. Социальная философия : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Владимир Сергеевич Барулин. – [2-е изд.]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 560 с.
9. Бауман, З. Индивидуализированное общество [текст] / Зигмунт Бауман/ под ред. В.Я. Гельмана, Г.В. Голосова, Е.Ю. Мелешкиной ; [пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева]. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
10. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория. / Г. Беккер, А. Босков. – М.: Мысль, 1961. – С. 171.

11. Белинский В.Г. Письмо к Н.В. Гоголю. 3 июля, 1847 / Виссарион Григорьевич Белинский // Избр. философские произв. – М.: Классика, 1948. Т.2. – С.40-104.
12. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования [текст] / Дэниел Белл; [пер. с англ. В.Л. Иноземцева] – М.: Academia, 1999. – 788 с.
13. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 303 с.
14. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества : [текст] / Николай Александрович Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
15. Берн Э. Игры, в которые играют люди: психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: психология человеческой судьбы : [текст] / Эрик Берн ; под общ. ред. М.С. Мацковского ; [перевод А.А.Грузберга]. – М., 1988. – 400 с.
16. Бичко А.К. Національна культура: Засадові поняття / А.К. Бичко // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С. 68-75.
17. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального: [текст] / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. Н. В. Сулова]. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. – 96 с.
18. Боришполец К.П. Национальное измерение «глобального» мира / К.П. Боришполец // Вести. Моек, ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – № 1. – С.56-69.
19. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / Владимир Павлович Бранский // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 15-25
20. Булгаков С.Н. Моя Родина / Сергей Николаевич Булгаков // Патриотизм: общероссийский и национальный. Истоки. Сущность. Типология. – М.: АКИРН, 1996. – С. 133-143.

21. Бурдьё П. Социология политики : [текст] / Пьер Бурдьё; [пер. с фр. Н. А. Шматко]; общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
22. Булычев Г. Д. Национализм и интернационализация / Г.Д. Булычев // Международная экономика и международные отношения. – 1996. – №8.
23. Валлерстайн И. После либерализма: [текст] / Иммануил Морис Валлерстайн; [пер. с англ. М. М. Гурвица, П. М. Кудюкина, Л. В. Феденко] ; ред. Б. Ю. Кагарлицкий. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
24. Ванденфельс Б. Своя культура и чужая культура // Парадокс науки о "Чужом": сб. / Б. Вандельфельс. – М.: АРТ, 1994. – С. 86–114.
25. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [пер. с нем. Ю. Н. Давыдова]; ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада).
26. Вебер М. Политика как призвание и профессия: фрагменты / Макс Вебер // Диалог. – 1993. – № 5/6. – С. 36–38.
27. Верников М.М. Людина. Суспільство. Культура: духовність і культура у формуванні особистості та відродженні національної самосвідомості / М.М. Верников. – Одеса: Офсетик, 1999. – 226 с.
28. Гадамер Х. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики : [текст] / Ганс-Георг Гадамер ; общ. ред. и вступ. статья Б.Н. Бессонова. – М, 1988. – 704 с.
29. Гегель Г.В.Ф. Философия истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [перевод А. М. Водена]. – М., Л.: Гос. изд-во социально-экономической литературы, 1935. – (Сочинения : в 14 т./ Г.В.Ф Гегель; т. VIII – 470 с)
30. Гидденс Э. Сознание, Я и социальное взаимодействие / Энтони Гидденс // Философия и общество. – 2001. – № 2. – С. 35-58.

31. Гоббс Т. Избранные произведения : [в 2 т.]. / Томас Гоббс; [пер. с латин. и англ. В. В. Соколова]. – М.: Мысль, 1964. Т. 2: [Ред., вступит. статья и примеч. Е. М. Вейцмана]. – 1964. – 748 с.
32. Гобозов И. А. Глобализация и "этическая политика" / Иван Аршакович Гобозов // Философия и общество. –2004, – № 3. – С. 5-23.
33. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями./ Николай Васильевич гоголь. – М.: Патриот, 1993. – С.255.
34. Горшков М.К. Российское общество в условиях трансформации: социологический анализ. / Михаил Константинович Горшков. – М: РОССПЭН, 2000. – 384 с.
35. Государственно-патриотическая идеология как фактор формирования духовного потенциала Армии и Флота / Дырин И.А., Звинчуков Н.И., Каверин Б.И. и др. – М.: Военный Университет, 1999. – 162 с.
36. Грамши А. Избранные произведения. / Антонио Грамши. [Т. 1]. — М.: Современник, 1957. — 264 с.
37. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Эдмунд Гуссерль // Культурология. XX век: антология. – М.: Канон+, 1995. – С. 670–703 с.
38. Данилова Е.Н., Ядов В.А. Контуры социально-групповых идентификаций личности в современном российском обществе: социальная идентификация личности. / Е.Н. Данилова, В.А. Ядов. – М: Ин-т социологии РАН, 1993. – 356с.
39. Джунусов М.С. Социалистический патриотизм и интернационализм. / Масхуд Садыкович Джунусов. – М.: Знание, 1973. – 32 с.
40. Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. / Николай Александрович Добролюбов. – Т.3. – М. – Л.: Худож. лит, 1978. – С. 225-335.
41. Додонов Р. О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: автореф. дис. На здобуття

- наук. Ступеня докт. філос. наук : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Роман Олександрович Додонов. – К., 1999. – 49 с.
42. Донцов Д. Дві раси, дві касти, дві культури. / Дмитро Донцов. – К.: Дзвін. – 1997. – № 9. – С 65.
43. Достоевский Ф. М. Дневник писателя. Избр. страницы./ Федор Михайлович Достоевский. — М.: Современник, 1989. – 555 с.
44. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу./ Михайло Петрович Драгоманов. – Львів: Просвіта, 1892. – 210с.
45. Дракер П. Эра социальной трансформации : [текст] / Питер Дракер; [пер. с англ. Т. Лопухиной]. – М.: Русский Архипелаг, 1994. – 252с
46. Древнегреческо - русский словарь / [сост. Дворецкий И.Х.]– М., 1957. – Т.1. – 1044 с.
47. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение : [текст] / Эмиль Дюркгейм; [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
48. Жорес Ж. Интернационализм и патриотизм./ Жан Жорес. – Киев: Гарт, 1906. – 106 с.
49. Ильин И.А. Путь духовного обновления // Иван Александрович Ильин [собрание сочинений] / Сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. – Т. 1. – М.: Русская книга, 1993. – С. 39-282.
50. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Рональд Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С.72–77
51. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире : [текст] / Владислав Леонидович Иноземцев. – М.:Academia–«Наука», 1998, – 365 с.

52. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації : монографія / Анатолій Анатолійович Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2001. – 224 с.
53. Кавалеров А.І. Соціальна адаптація: феномен і прояви: монографія / А.І. Кавалеров, А.М. Бондаренко. – Одеса: Астропринт, 2005. –112 с.
54. Каган М. С. Человеческая деятельность : [текст]/ Моисей Самойлович Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
55. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / Иммануил Кант [пер. с нем. Н. М. Соколова]. – М.: Наука, 1966. – (Соч. : в 6 т / И. Кант; Т.6. – С. 365.)
56. Карамзин Н.М. О любви к отечеству и народной гордости // Николай Михайлович Карамзин. Соч. Т.3. – СПб, 1848. – С. 465-477.
57. Каспэ С. И. Национализм и космополитизм в современном мире / Святослав Игоревич Каспэ // Свободная мысль. – 1993. – № 4. – С. 16-20.
58. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : [текст] / Мануэль Кастельс; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
59. Кемеров В. Е. Введение в социальную философию : учеб. [для студ. выс. учеб. завед.] / Вячеслав Евгеньевич Кемеров. – [3-е изд.]. – М.: Академический Проект, 2000. – 316 с.
60. Ковалевський М. М. Прогрес / Микола Миколайович Ковалевський // Вістник Європи. -1912. - №2. - С. 225 – 261.
61. Козлова О. Н. Пространство социального бытия – этничность / Ольга Николаевна Козлова // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 4. – С. 129–141.
62. Конев В. А. Онтология культуры : [текст] / Владимир Александрович Конев. – Самара: Изд-во "Самарский университет", 1998. – 195 с.
63. Конституція України №254к/96-ВР від 28.06.1996р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №30. - ст.141.

64. Концепція національного виховання студентської молоді // колегія МОНУ. – протокол № 7/2-4 від 25 червня 2009 р.
65. Концепція Державної цільової програми розвитку державної служби на період до 2016 року // Кабінет Міністрів України. – наказ № 411-р від 27 червня 2012 р.
66. Корчинський Д.А. Революція «от кутюр» / Дмитро Олександрович Корчинський. – К.: ТОВ «Грот», 2004. – 154с.
67. Кочкалда Г.А. Патриотическое сознание советских воинов: сущность, тенденции развития и формирование [текст] / Г.А. Кочкалда. – М.: Астр, 1991. – 196 с.
68. Крапивенский С. Э. Социальная философия: учеб. [для гуманит.-соц. спец. выс. учеб. зав.] / Соломон Элиазрович Крапивенский. – [3-е изд.]. – Волгоград: Комитет по печати, 1994. – 352с.
69. Красильник Ю.С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України / Юрій Семенович Красильник. – К.: Освіта, 2002. – 192 с.
70. Кондаков В.И. Введение в историю русской культуры / Виктор Иванович Кондаков. – М.: АРТ, 1997. – С. 576-577.
71. Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді / Указ Президента України № 948/2002 від 25 жовтня 2002 року.
72. Копилка народной мудрости / [сост. К.О. Соляник]. – Харьков: Книжный клуб, 2011. – 240с.
73. Крижанич Ю.П. Политика: монография / Юрий Петрович Крижанич. – М.: Политиздат, 1965. – С. 322.
74. Крымец Л. В. Перспективы формирования в Украине военной элиты / Людмила Владимировна Крымец // Материалы VI Всероссийского социологического конгресса «Социология в системе научного управления обществом». (Москва, февраль 2012г.). С. 285-286.

75. Крымец Л. В. Социальное взаимодействие в контексте постиндустриального общества на современном этапе развития: монография / Людмила Владимировна. – Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing, – 2012. – 163с.
76. Кутовец. Т.К., Клямкин И.В. Нормальные люди в ненормальной стране / Т.К. Кутовец, И.В. Клямкин // Московские новости. – 2002. – № 25. – С. 12-18.
77. Кучуков М.М. Исторические типы патриотизма [текст] / Михаил Максимович Кучуков. – Ростов-на-Дону:РГУ, 1984. – 168 с.
78. Лазаревич А.А. Глобально коммуникационное общество : [текст] / Анатолий Аркадьевич Лазаревич. – Минск: Белорусская наука, – 2008. – 350с.
79. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Николай Иванович Лапин // Социологические исследования. – 1996. - №5. – С. 3-19.
80. Латинско-российский словарь / [ред. И. Х. Дворецкого]. – М.: Русский язык. – 1976. – 1096 с.
81. Леви-Стросс К. Структурная антропология: [текст] / Клод Леви-Стросс; [пер. с фр. В. В. Иванова]. – М.: Наука, 1983. – 535 с.
82. Ленин В. И. О национальной гордости великороссов // Владимир Ильич Ленин. – Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т.26. – М., 1963. – С. 107-112.
83. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : [текст] / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 334 с.
84. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Казимирович Липинський [під ред. Я.Пеленський]. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

85. Лихачев Д.С. Экология культуры / Дмитрий Сергеевич Лихачев // Культура и судьба мира. Универсализм регионального. – М.: Наука, 1997. – С. 15-16.
86. Лосский Н.О. Характер русского народа. / Николай Онуфриевич Лосский. – М.: Ключ, 1990. Кн. 1. – 62 с.
87. Лотман Ю. М. Избранные статьи : [в 3 т.]. / Юрий Михайлович Лотман. – Таллин: Александра, 1992. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. – 1992. – 472 с.
88. Люббе Г. Историческая идентичность / Г. Люббе // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 108–113.
89. Макаров В. В. Общество как социальная система : [текст] / Виктор Викторович Макаров. – Волгоград: ВолгГТУ, 1994. – 243 с.
90. Макаров В.В. Отечество и патриотизм: логико-методологический анализ: монография / Виктор Викторович Макаров. – Саратов: Изд-во Саратовского Ун-та, 1988. – 160 с.
91. Макиавелли Н. Государь [текст] / Николо Макиавелли [пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского]. – СПб.: Азбука, 2011. – 272 с.
92. Маклюен Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека: [текст] / Гёрберт Мёршалл Маклюен; [пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова]. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
93. Маркс К., Энгельс Ф. Введение к «Диалектике природы» / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные произведения. В 3-х т. – М.: Политиздат, 1983. Т.1 – 1985. – С.54–68.
94. Межуев В.М. Нация и государство // Вадим Михайлович Межуев [под общ. ред. Н.Н. Моисеева и В.Б. Иорданского]. – М.: Апрель-85, 1995. – С. 133-153.
95. Мешин А.Н. Эволюция государственно-патриотической идеи в отечественной истории и ее влияние на развитие Вооруженных Сил / А.Н. Мешин // Государственно-патриотическая идеология и

- духовный потенциал Российской Армии. Материалы научно-теоретической конференции / Отв. ред. В.П. Сустанов. – М., 1998. – С. 22-29.
96. Микешина Л. А. Новые образы познания и реальности : [текст] / Л. А. Микешина, М. Ю. Опенков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 240 с.
97. Милюков П.Н. Очерки по истории культуры./ Павел Николаевич Милюков. – В 3-х тт. – Т. 3: Национализм и европеизм. – М.: Прогресс-культура, 1995. – 480 с.
98. Миронов В. В. Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии / Владимир Васильевич Миронов // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 27-43.
99. Мирский Р.Я. Патриотизм и интернационализм в развитом социалистическом обществе: [текст]. / Рудольф Яковлевич Мирский. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
100. Михайлов В.В. Миф как инструмент социального управления / Владимир Владимирович Михайлов // Публичное управление: теория и практика. – Харьков: Державне управління. – 2012. – С. 66-75.
101. Моисеев Н.Н. Размышления о Национализме / Никита Николаевич Моисеев//Социально-политический журнал. – 1994. – №№ 3-6; 7-8.
102. Монтескье Ш. Размышления о причинах величия и падения римлян / Шарль Монтескье // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 97-98.
103. Нахушев В.Ш. Драма патриотизма многонационального народа / Владимир Шамильевич Нахушев. – Ставрополь-Черкесск: Изд-во СГУ, 2001. – 208 с.
104. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та

- зміцнення моральних засад суспільства / Кабінет Міністрів України.
– Постанова № 1697 від 15 вересня 1999 р.
105. Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции: монографія / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М.: Наука, 1979. – С.23-65.
106. Огородник І. В., Русин М. Ю Українська філософія в іменах / І.В. Огородник, М.Ю Русин. – К.: Наукова думка, 1992. – 342 с.
107. Осіпов А. О. Онтологія духовності [текст] / Анатолій Олександрович Осіпов. – Миколаїв: МАГУ ім. П.Могили, 2008. – 472 с.
108. Пальчик С.И. Аксиологические аспекты военно-патриотического воспитания в системе Вооруженных Сил Украины / Сергей Иванович Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку (24-25.11.2011). Дніпропетр. нац.ун-т залізн. трансп. ім. акад. В.Лазаряна, 2011. – С. 94-95.
109. Пальчик С.И. Аксиологические аспекты патриотизма / Сергей Иванович Пальчик // Перспективи, № 4 (50), Одеса 2012. – С. 118-124.
110. Пальчик С.І. Особливості естетичної культури військовослужбовців/ С. І. Пальчик, О.С. Остапенко // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» 2-3 жовтня -2012 – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім.. К.Д. Ушинського
111. Пальчик С.І. Патріотичні підстави національної ідентичності / Сергій іванович Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» 2-3 жовтня – 2012 – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім.. К.Д. Ушинського.
112. Пальчик С.І. Ретроспективний аналіз патріотизму в контексті філософії історії / Сергій іванович Пальчик // Перспективи, № 6 (52), Одеса 2012. – С. 145-149.

113. Пальчик С.И. Ценностные основания традиций и воинских ритуалов в Вооруженных Силах Украины / Сергей Иванович Пальчик // Культура народов причерноморья. Журнал философия. – № 233, Симферополь 2012. С 65-70.
114. Пальчик С.І. Ціннісні орієнтації військової діяльності у Збройних Силах України / Сергій Іванович Пальчик // Наукове пізнання: Методологія та технологія. Журнал філософія, соціологія, політологія. Випуск 2 (27) 2011. – С. 127 – 131.
115. Пальчик С.И. Человеческий фактор в системе управления войсками / Сергей Иванович Пальчик // Матеріали науково – технічної конференції «Створення та модернізація озброєння та військової техніки в сучасних умовах» (6-7 вересня 2012р.). – Феодосія. Державний науково – випробувальний центр Збройних Сил України. – С. 32-33.
116. Панарин А.С. Искушение глобализмом: монография. / Александр Сергеевич Панарин. – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – 416 с.
117. Парсонс Т. Система современных обществ : [текст] / Толкотт Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
118. Патриарх Филарет: Мы хотим создать нормальную церковь / Филарет (Денисенко) // Weekly.ua № 2-3, 19-25.01.2012, С. 15.
119. Пискунов В. М. Собрание сочинений / Валерий Михайлович Пискунов. – М.: Современник, 1989. – С. 37.
120. Платон. Собрание сочинений: [в 4 т.] / Платон; [пер. с древнегреч.; ред. А. Ф. Лосева]; авт. вступит, статьи А. Ф. Лосев; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1990. Т.1 – 1990. – 860 с.
121. Плеханов Г.В. Патриотизм и социализм // Георгий Валентинович Плеханов. Избранные философские произведения. – Т. 3. – М.: Госполитиздат, 1957. – С.89-98.

122. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : [в 2 т.] / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М.: Международный фонд "Культурная инициатива", 1992. Т.1 – 448 с, Т.2 – 525с.
123. Пунченкр О.П. Образование в системе философских ценностей: Монография / О.П. Пунченко, Н.О. Пунченко. – Одесса:Печатный дом, Друк Пывдень, 2010. – 506 с.
124. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре [текст] / Генрих Риккерт; [пер. с нем. под ред. А.Ф. Зотова]. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
125. Рогачев П.М., Свердлин М.А. Патриотизм и общественный прогресс. / П.М. Рогачев, М.А. Свердлин. – М.: Политиздат, 1974. – 280 с.
126. Розанов В.В. Уединенное. / Василий Васильевич Розанов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 106
127. Розов М.А. Теория социальных эстафет и проблема анализа знания : [текст] / Михаил Александрович Розов // Теория социальных эстафет: История – Идеи – Перспективы. – Новосибирск: НГУ, 1997. – С. 9-67,
128. Росенко М.Н. Патриотизм и общенациональная гордость советского народа. / М.Н. Росенко. – Л.: Лениздат, 1977. – 175 с.
129. Роцин Л.В. Философско-социологические вопросы военно-патриотического воспитания трудящихся. / Л.В. Роцин. – М.:ВПА, 1982. – С.24.
130. Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 240 с.
131. Руссо Ж.Ж. О Родине // Жан Жак Руссо. Трактаты. – М.: Місль, 1969. – С.447-450.

132. Сагатовский В. Н. Социальное пректирование (к основам теории) / Сагатовский В. Н. Сагатовский // Прикладная этика и управление нравственным воспитанием. – Томск: Наука, 1980. – С.72–85.
133. Сказание о князьях Владимирских // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV - первая половина XVI века / Вступ., ст. Д.С. Лихачева; Сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М.: Худож. лит., 1984. – С. 422-435.
134. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії : [текст] / Микола Миколайович Слюсаревський; [вступне слово М. В. Попович]. – К.: Гнозис, 1998. – 233 с.
135. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Монографія / Людмила Анатоліївна Снігур. – Одеса: СВД Черкасов, 2004 – 332 с.
136. Современный философский словарь / [Под общей ред. В. Е. Кемерова.] – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академический проект, 2004. – 864 с.
137. Соловьев В. С. Патриотизм / Владимир Сергеевич Соловьев // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Т. 23. – СПб., 1898. – С. 36-37.
138. Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. / Владимир Сергеевич Соловьев – М.: Правда, 1989. (Приложение к журналу «Вопросы философии».)
139. Сучасний англо – український та українсько – англійський словник. / [ред. М. Зубкова] - Вид. 2- ге, випр. та доп. – Х.: Школа, 2009. – 752 с.
140. Тарасенко В. В. Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства / Вадим Віталійович Тарасенко // Віче. – 2000. – №11. – С.58-68
141. Тишков В.А. Этнология и политика. Научная публицистика. / Валерий Александрович Тишков. – М.: Наука, 2001. – С. 20-39.

142. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. / Валерий Александрович Тишков. – М.: Наука, 2003. – 544 с.
143. Товпеко Я.К. Особливості правового статусу національних меншин в Україні/ Товпеко Яна Костянтинівна. – К.: Наук. думка, 2006. – 244с.
144. Тойнби А.. Цивилизация перед судом истории : [сборник] / Арнольд Джозеф Тойнби; [пер. с. англ.; ред. М.А. Барга]. – М.: Прогресс; СПб.: Ювента, 1995. – 478 с.
145. Тугаринов В.П. Философия сознания (Современные вопросы). / Василий Петрович Тугаринов. – М.: Мысль, 1971.-199 с.
146. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. / Сергей Львович Утченко. – М.: Политика, 1977. – С. 199-236.
147. Фейгенберг И. М. Информационная модель будущего как программа развития / И. М. Фейгенберг, Л. Е. Ровинский // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 76-87.
148. Філософія : підручник – 3-тє вид., стер. / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с. (Серія «Альма-матер»).
149. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
150. Фихте И. Г. Патриотизм и его противоположность. / Иоганн Готлиб Фихте // Философские науки. – 1979. – №2. – С. 64-70.
151. Флоровский Г. В. патриотизме праведном и греховном / Георгий Васильевич Флоровский // На путях. – Кн.2. – Геликон-Берлин. – 1922. – С.152-188.
152. Франк С. Л. Духовные основы общества : [текст] / Семен Людвигович Франк; [сост. П.В. Алексеев]. – М.: Республика, 1992. – 511с.

153. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой / Зигмунд Фрейд; [пер. Л. А. Голлербаха; ред. Г. Симонова] // Избранное. – М.: Московский рабочий: Вся Москва, 1990. Кн. 2. – С. 31.
154. Фролов И.Т. Перспективы человека. / Иван Тимофеевич Фролов. – М.: Наука, 1983. – С. 308
155. Халапсис А. В. Постнеклассическая метафизика истории: Монография / Алексей Владиславович Халапсис. – Днепропетровск: Инновация, 2008. – 278 с.
156. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и изменение мирового порядка. Новая постиндустриальная волна на западе: [текст] / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. П. Р. Рожкова]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
157. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторио Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.
158. Царевский А.А. Значение православия в жизни и исторической судьбе народа. / Алексей Александрович Царевский. – Л.: Альфа, 1991. – 74 с.
159. Цибра М. Ф. Філософія науки / Микола Федорович Цибра. – Одеса: Астропринт, 2004. – 252 с.
160. Цицерон. Диалоги: «О государстве», «О законах»/ Цицерон [под ред. И.Н. Веселовский, В.О. Горенштейн, С.Л. Утченко]. – М.: Ладомир, 1994. (репринт, изд. 1966 г.). – 223 с.
161. Чернышевский Н.Г. Очерк гоголевского периода русской литературы / Николай Гаврилович Чернышевский. Избранные философские сочинения/ Общ. ред. М.М. Григорьяна. – М.: Госполитиздат, 1950. – Т. 1. – С.408-496.
162. Чумаков А.Н. Метафизика глобализации: монография / Александр Николаевич Чумаков. – М.: Канон+, 2006. – 516 с.
163. Чусовитин А. Г. Идея взаимодействия в православии: онтологические и социальные аспекты / Анатолий Григорьевич

- Чусовитин // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – №2. – С.56–62.
164. Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Просвіта, 1978-1979. – Т.5 – С. 12-68.
165. Шелер М. Избранные произведения / Макс Шелер [пер. с нем.; сост., науч. ред., предисл. Денежкина А. В.; послесл. Л. А. Чухиной]. - М.: Гнозис, 1994. – 545с.
166. Шибутани Т. Социальная психология : учеб. / Тамотсу Шибутани; [пер. с англ. В.Б. Ольшанского]. – М.: Прогресс, 1969. – 320 с.
167. Шинкарук В.І. Філософія і нові історичні реалії / Володимир Іларіонович Шинкарук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №1, С. 25-33.
168. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой культуры / Освальд Шпенглер; [пер. и вступит. статья А. П. Дубнова]. – М.: Мысль, 1993. – 666 с.
169. Шюц А. Американская социологическая мысль : [текст] / Альфред Шюц; [под ред. В. И. Добренькова]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 126-158.
170. Шюц А. Структура повседневного мышления / Альфред Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129–137.
171. Эриксон Э. Х. Идентичность: юность и кризис./ Эрик Хомбургер Эриксон. – М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. – С. 14-27.
172. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / Карл Густав Юнг // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 133-152.
173. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / Владимир Александрович Ядов // Мир России. – 1995. – №3-4. – С.158-181.
174. Ярмусь С. О Духовність українського народу / Семен Олександрович Ярмусь. – К.: Вінніпег, 1983. – 284 с.

175. Albrow M. *The Global Age.* / M. Albrow. – Stanford: Stanford University Press. – 1998. – P.32.
176. Anderson Benedict. *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism.* / Benedict Anderson – 2-nd ed. – London: Norton, 1991. – 204 p.
177. Appadurai A. *Disjunctive and difference in the global cultural economy.* / A. Appadurai – *Public Culture*, 1990. – Vol.2, No 2. – P. 1-24.
178. Armstrong J. A. *Nations Before Nationalism.* / J. A. Armstrong. – Chapel Hill: Universiti of North Carolina Press, 1982. – P. 93-128.
179. *Basic Readings in U. S. Democracy.* // Ed. by McIvin I. Urofsky. – Washington, 1994. – 334p.
180. Bialer Seweryn. *The Death of Soviet Communism* / Seweryn Bialer // *Foreing Affairs.* – Vol / 70. – №5. P. 166-181.
181. Cohen R. *Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology* / R. Cohen // *Annual Review of Anthropology*, 1978. – P. 379-392.
182. Connor Walker. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding.* / Walker Connor. – Princeton, 1994. – P. 56-75.
183. *Dictionary of Politics* by Raymond W.J. – Brinswick, 1992. – 520p.
184. Doob L. *Patriotism and Nazionalism. Their psichological Foundation.* / L. Doob. – Yale University, 1964. – P. 62-66.
185. Etkind A.M. *Psychological Culture* / A.M. Etkind // *Russian Culture at the Crossroad* /Ed. D. Shalin.Boulder: Westview Press, 1996. – P. 122.
186. *Ideology and National Competitiveness. An Analysis of Nine Countries.* // Ed. by Lodge Y., Vogel E. – Boston, 1987. – 475p.
187. *International Encyclopedia of the Social Sciences.* // ed. by Still, D.L. – New Work, London, 1990. – 882p.
188. Faulkner William *Three Decades of Criticism.* / William Faulkner. – New York: Harcourt, 1929. – P. 225–233.

189. Forde, S., Johnson, L., and Murray, A. (eds.) Concepts of national identity in the Middle Ages. Leeds texts and monographs. / S. Forde, L. Johnson, A. Murray. – New series, 14. Leeds, 1995. – 213 p.
190. Giddens A. Social Theory and Modern Sociology / A. Giddens. – Cambridge: Policy Press, 1987. – 211 p.
191. Habermas J., Jenseits des Nationalstaats? Bemerkungen zu Folgeproblemen der wirtschaftlichen Globalisierung. / J. Habermas // Politik der Globalisierung. – 1998. – Vol. 2, № 4. – P. 79 – 92.
192. Hearn J. Claiming Scotland: National Identity and Liberal Culture. / J. Claiming Hearn. – Edinburgh, UK: Polygon, 2000. – 344 p.
193. Hobsbawm Eric. Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality./ Eric Hobsbawm. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 191p.
194. Hubbard L.R. Dianetics: The Modern Science of Mental Health. / L.R. Hubbard. – Copenhagen: Scientology Publications Organization, 1990. – 431 p.
195. Gellner Ernest. Nations and nationalism. / Ernest Gellner. – Oxford: Blackwell, 1983. – 150 p.
196. Gellner Ernest. Nationalism. / Ernest Gellner. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1997. – 114p.
197. John Hutchinson and Anthony D. Smith (eds.) Nationalism. / John Hutchinson, Anthony D. Smith. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 1994. –378p.
198. Krymets L. V. Perspectives of development of the society in the post – industrial reality / L. V. Krymets // Перспективи. – 2009. – №2 (46). – P. 192–197.
199. Leniand J.M. L'utopie française: Essai sur le patrimoine./ J.M. Leniand. – Paris, 1992. – 336 p.
200. Moore S. The Production of Cultural Pluralism as a Process / S. Moore // Public Culture, 1989, 1/2/. – P. 26-48.

201. Nederveen Pieterse Jan. Globalisation and Culture. Three Paradigms / Pieterse Jan Nederveen // Economic and Political Weekly. Vol. XXXI. No.23. June 8. – 1996. – P. 1389-1393.
202. Orwell. G. Wells, Hitler and the World State. / G. Wells Orwell – L. 1970. – P. 170.
203. Patriotism: The making and unmaking of Brit. nat. identity. London, 1989. Vol.1. History and politics. Vol. 2. Minorities and outsiders. Vol. 3. National fictions.
204. Preston P. W. Political/cultural identity: citizens and nations in a global era. / P. W. Preston – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE publications, 1997. – 198 p.
205. Ritzer G. The McDonalidization: Theses. / G. Ritzer – London, 1998. - P. 78.
206. Robertson R. Mapping the global condition, globalization as the central concept.: Global Culture. / R. Robertson – London, 1990. – P.15-30.
207. Schopflin, George. Nations, identity, power. / George Schopflin. – New York; New York University Press, 2000. – 442 p.
208. Seton-Watson, Hugh. Nations and states: an enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism. – London: Methuen, 1977. – 563 p.
209. Smith, Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. / Anthony D. Smith – Oxford, New York, 1986. – 232p.
210. Smith, Anthony D. Interpretations of national identity. / Anthony D. Smith // Dieckhoff, A. and Gutierrez, Natividad (eds.). Modern roots. Studies of national identity. – Aldershot: Ashgate, 2001, – p.21-42.
211. Smith E. D. Nationalism in Global Era. / Anthony D. Smith – Cambridge. 1995. – 305p.
212. The American Political Dictionary, Ninth Edition, New York, – P. 545.
213. Thune W. Die Heimat soziologische und geopolitische Kategorie. / W. Thune. – Wilrzburg, 1987. – P. 36-55.

214. Weber M. *Economy and Society*. / M. Weber; [ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley]. – Los Angeles. London, 1978. – 547p.